

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЧИСЛО 20

ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ГЕРАЛЬДИКА

КИЇВ – 2012

УДК 930-2
ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 8 від 27 вересня 2012 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядник: В.В. Томазов. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2012. — Число 20. — 262 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців у галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна рада: д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова), д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. ред.), д.і.н. Я.В. Верменич, д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф., член-кор. НАН України Л.А. Дубровіна, д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр, д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Рєєнт, д.і.н., проф. О.С. Рубльов.

Редакційна колегія: д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. ред.), к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. ред.), д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська, д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф. Г.В. Папакін, к.і.н. І.К. Хромова (відп. секретар).

Упорядник: к.і.н. В.В. Томазов.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казьмирчук;
- доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
- доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково співпадає з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за дотримання наукової етики та достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «історичні науки» (постанова президії ВАК України від 6.10.2010, № 1–05/6).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р., видано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Автори, 2012
© Інститут історії України НАН України, 2012

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Двадцятий випуск збірника знову присвячений проблемам генеалогії, геральдики та споріднених з ними дисциплін — біографістики, просопографії, сфрагістики, символіки. Попередній аналогічний випуск викликав широкий науковий резонанс, що надихнуло редакційну колегію на продовження таких тематичних видань.

Своєрідність цього випуску полягає у значній кількості розвідок з біографістики та просопографії, що свідчить про зростання інтересу науковців саме до цих спеціальних історичних дисциплін. Редколегія збірника та співробітники сектору генеалогічних і геральдичних досліджень можуть тільки вітати таке зацікавлення, адже після довготривалого ігнорування ролі особистості в історії, біографічний жанр знов привертає увагу.

Сподіваємося, що цей випуск також викличе зацікавлення наукової громадськості. Серед авторів як досвідчені фахівці, так і молоді науковці та аматори. Більшість статей торкаються актуальних та малодосліджених проблем, ґрунтуються на значній джерельній базі, причому більшість джерел вводяться до наукового обігу вперше.

Редакційна колегія традиційно залишає авторам право на висловлення власних, оригінальних думок, навіть якщо вона не поділяє їх. Запрошуємо всіх до обговорень, дискусій, рецензування наукових праць, які обов'язково знайдуть місце на сторінках нашого видання.

Статті, відгуки і побажання просимо надсилати за адресою: *01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України, кім. 505.*

БІОГРАФІСТИКА
ТА ПРОСОПОГРАФІЯ

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБИСТОГО ФОНДУ)

Історики повертають суспільству пам'ять про замовчувані в радянські часи імена, якими повинен пишатися український народ. Серед них — ім'я барона Федора Рудольфовича Штейнгеля. Громадсько-політичний діяч, науковець, меценат, краєзнавець — це все про нього. Як багато цікавого з історії власної країни можна дізнатися, дослідивши життя цієї людини!

Це дослідження не є першим. Кілька праць, присвячені різним аспектам життя та діяльності Ф. Штейнгеля, вже оприлюднено. Однак, як правильно зазначав С. Шевчук, у радянську добу утверджувати подвижництво в галузі українознавства з ідеологічних мотивів не рекомендувалося¹. Тому в 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР» у статті про с. Городок Рівненської області (автори Г. Бухало і М. Вискорко) родина Штейнгелів навіть не згадується. Подано дані про будівництво двокласного училища, але його називають народним і не вказано, на чий кошти воно було побудоване. Відомості про музей в Городку також лаконічні. Написано, що його створив М. Біляшівський, і знову ані слова про Ф. Штейнгеля².

Одним з перших біографів Ф. Штейнгеля був Г. Непомнящий. Він встиг записати спогади людей, які пам'ятали барона. Г. Непомнящий також дослідив й епістолярну спадщину Ф. Штейнгеля, яка зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. У збірнику «Діячі науки і культури рідного краю», в якому вміщено матеріали і тези науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів м. Рівного, надрукована й невелика стаття Г. Непомнящего під назвою: «Студії над спадщиною Ф.Р. Штейнгеля». Зокрема, в ній зазначено, що на Рівненщині Р. Засс у своїй замітці, присвяченій діяльності М. Біляшівського на Волині, вперше згадав Ф. Штейнгеля. На думку Г. Непомнящего, інтерес до Ф. Штейнгеля як людини і дослідника виник після виходу статті С. Шевчука, яка була присвячена переважно історії та діяльності Городоцького музею³.

У 2002 р. С. Шевчук написав книгу «Жертовність для утвердження України». В ній подано певні відомості про благодійну діяльність Ф. Штейнгеля, висвітлено його стосунки з місцевим населенням⁴.

Реконструкцією деяких аспектів біографії Ф. Штейнгеля займалася і краєзнавець І. Куліш-Лукашевич. Вона після еміграції барона до Німеччини працювала вчителькою в городоцькій школі. Її дід, І. Куліш, та його дружина знали Ф. Штейнгеля, за його особистим запрошенням працювали в заснованій бароном школі. Спогади дідуся, селян, а також інших людей, що були знайомі зі Штейнгелями, були ретельно зібрані І. Куліш-Лукашевич. Вона також є хранителькою фотоархіву родини Штейнгелів періоду їхнього перебування в Городку⁵.

Краєзнавець М. Столярець серед розповідей про рідне село, в якому він народився і виріс, присвятив кілька сторінок життю та благодійництву Ф.Р. Штейнгеля. Хоч інформація стисла, а архівні посилання відсутні, публікація дає можливість скласти загальне уявлення про життя барона⁶.

Стислі біографічні дані про життя та політичну діяльність Ф. Штейнгеля вміщено у навчально-довідниковому посібнику Г. Стрельського⁷.

Ціла низка газетних статей, присвячених Ф. Штейнгелю та його рідним, що з'явилася останніми роками, покликана актуалізувати наукові дослідження, висвітлити значення цієї постаті для української історії. Серед них: Г. Бухало «Барон Штейнгель»⁸, Б. Дем'янчук «Був у барона Городок»⁹, О. Дем'янчук «Меценат з великою душею»¹⁰, У. Корсунська «Барон, що творив блага»¹¹, Л. Марчук «Вишнева гора барона фон Штейнгеля»¹², Н. Гончаренко, В. Томозов «Баронів Штейнгелів країна знає вже третє століття»¹³, Р. Якель «Німецький барон з українською душею»¹⁴.

Існує також масив літератури, в якій побіжно згадуються імена представників родини Штейнгелів. Розповідаючи про витoki музею у Рівному, О. Прищепа зазначає, що один з перших музеїв на Волині був створений у Городку Ф. Штейнгелем. Інша згадка стосується відкриття Рівненської жіночої гімназії, з якою теж пов'язана меценатська діяльність барона¹⁵.

В. Ковалинський в своїй праці «Меценати Києва» кілька разів епізодично згадує представників родини Штейнгелів¹⁶.

Важливе значення для реконструкції політичної діяльності барона відіграють спогади тих, хто був безпосереднім учасником подій тих буремних років. У 1995 р. окремою книгою вийшли спогади П. Скоропадського. Гетьман високо оцінював людські якості барона¹⁷. У 1969 р. у Мюнхені були перевидані спогади міністра закордонних справ часів П. Скоропадського, Д. Дорошенка. Вперше книга побачила світ у Львові безпосередньо після закінчення Першої світової війни. На її сторінках автор неодноразово згадує Федора Рудольфовича, розкриваючи участь останнього у політичному житті тогочасної України, зокрема як посла України в Німеччині¹⁸.

У дослідженні Н. Миронець «Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля» зосереджено увагу на вивченні

бібліотеки барона, її комплектуванні. Спеціальних генеалогічних та біографічних розвідок вона не здійснювала. Проте один з параграфів дисертації все ж присвячений життю та діяльності барона Ф. Штейнгеля¹⁹. Цьому питанню також присвячено кілька статей Н. Миронець у наукових збірниках. У збірнику «Рукописна та книжкова спадщина України» за 2002 р. вміщено її огляд епістолярної спадщини Ф. Штейнгеля з фондів Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Дослідниця зазначила, що неможливо зробити повний, змістовний аналіз такого великого і різнопланового фонду в одній статті, тому більшу увагу вона зосередила на висвітленні громадсько-політичної та меценатської діяльності²⁰.

19–20 травня 2009 р. у Луцьку відбулася IV Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Її результати були оформлені в науковому збірнику «Волинський музей: історія і сучасність». О. Кушпетюк у своїй статті розкрила головні моменти, пов'язані з організацією музею в Городку. Автор наголошувала, що велике значення має епістолярна спадщина М. Біляшівського, яка зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського²¹.

Восени 2010 р. у Рівному пройшла конференція, присвячена 140-річчю від дня народження Ф. Штейнгеля. Матеріали цього наукового форуму були опубліковані у «Наукових записках Рівненського обласного краєзнавчого музею». Переважна частина розвідок присвячена функціонуванню Городоцького музею. У статті Н. Миронець та А. Українець реконструюються основні віхи життя Ф. Штейнгеля та висвітлюється його філантропічна діяльність. Т. Пономарьова одна з перших здійснила генеалогічні дослідження роду Штейнгелів. Цікавою є стаття І. Лукашевич, побудована на спогадах селян та людей, що особисто знали барона²².

Завданням нашої статті є відтворення біографії Ф. Штейнгеля на основі епістолярної спадщини з фонду 109 Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Це дозволить висвітлити не лише його діяльність, але й внутрішній світ нашого героя. Вдача, темперамент, доленосні події в особистому житті, фізичне і психічне здоров'я в різні періоди життя, ставлення до рідних, близьких, знайомих і друзів — все це допоможе розкрити образ особистості на тлі епохи.

Особистий фонд Ф. Штейнгеля складається з 744 одиниць зберігання. Він поділений на три частини: листи адресата-кореспондента Ф. Штейнгеля, Віри Миколаївни Штейнгель і листи Людмили Штейнгель. Багато листів містять суто побутову інформацію, яка висвітлює родинні стосунки, господарчі проблеми, але є й такі, що торкаються наукової, культурницької та громадської діяльності нашого героя. Окрім особистого родинного листу-

вання у фонді знаходяться унікальні записні книжки Федора Рудольфовича (13 одиниць зберігання). Різнопланові за своїм змістом, вони дають дослідникові уявлення про ведення господарства в маєтку «Городок», зацікавлення Штейнгеля-археолога, Штейнгеля-науковця. Численні роздуми на їх сторінках засвідчують небайдужість барона до свого дітища — школи, свідчать про громадську та політичну позицію автора.

Листи, адресовані батькам — Рудольфу Васильовичу і Марії Федорівні — датуються кінцем 1870-х — жовтнем 1892 рр. і об'єднані в одну справу під № 74–80. Вони переважно побутового характеру, але для біографічного дослідження — це надзвичайно цінне джерело. Листи відтворюють атмосферу формування людини як особистості. Аналізуючи стиль написання, мову, зміст, можна зрозуміти, що турбувало Федора у дитинстві, прослідкувати процес його мужніння, розкрити його внутрішній світ. З листів дізнаємося, що Федір в дитинстві захоплювався театром, грав з братом у «гігантські кроки»²³. Він зростав турботливою, доброю дитиною. Коли Федір дізнався від брата Володимира, що батько хвилюється за нього, адже він довго не писав, 12-річний Федір відповідав: «Милий мій батько, я почав цей лист 8 вересня, але так як я пишу спочатку чернетку, то не встиг переписати і весь час не мав часу закінчити його. Сьогодні Воля отримав твого листа, в якому ти пишеш, чому я тобі не пишу, а тому я відразу сів тобі писати. Будь ласка, пробач мені, що не відповідав на твій милий лист і не думай, що я не думаю про тебе»²⁴. З цього ж листа дізнаємося, що від'їхала гувернантка мадам Маурер, яка пропрацювала в них 5 років. Федір разом з іншими брав участь в прощальному обіді з цього приводу, а потім вирішив, що людина, яку вони знали 5 років, не може залишитися без згадки про них. І тому вони купили їй подарунки: «Ці подарунки були срібні кільця для серветки, срібна ложка і срібна склянка і на кожному подарунку було вирізано її ім'я, звичайно. Ці подарунки не по нашій кишені і особливо не по моїй, тому що в мене всього 2 руб. 42 коп., а я купив кільце, яке коштує 4 руб. Ми маємо надію, майже впевнені, що ти візьмеш цю витрату на свій рахунок»²⁵.

Навчаючись в Києві у гімназії, Федір постійно писав батькові про своє навчання, оцінки, самопочуття. Останній лист Штейнгеля-дитини датується 3 жовтня 1882 р.

Після 10-річної перерви у листуванні маємо лист від 9 жовтня 1892 р. Федір вже встиг одружитися, народився його син Борис та померла молода дружина. Ця втрата зашкодила й без того небездоганному здоров'ю Штейнгеля. Перебуваючи у Варшаві, він писав батькові: «Весь час відчуваю себе доволі такі погано, особливо не дає мені спокою невизначний сум, який переслідує мене усюди і доводить до відчаю. Тепер все важче боротися з ним, оскільки у Києві присутність Борі спонукає мене іноді до енергії, а

немає його, і я зовсім піддаюся своєму горю»²⁶. Тому він просить батька сфотографувати сина і вислати йому фотокартку, напевно щоб не так сумувати на відстані. Мандрівка Варшавою, Парижем, Берліном не принесла полегшення, здоров'я молодого барона погіршувалося. За кордоном почалися напади епілепсії, після яких охоплювало душу почуття пригніченості і розбитості. Федір Рудольфович у ці роки навіть користувався палицею, бо без неї відчував невпевненість у ході. Родина Штейнгелів завжди вирізнялася релігійністю, і за кордоном барон теж відвідував православну церкву, а потім писав у листі до батька, що після цього йому стало краще, немов відчув себе у Росії. Але метою цих поїздок було не лише відволіктися і змінити обстановку. Батько не втрачав надії покращити стан здоров'я сина, а тому першочерговим завданням було відвідання лікарів. З листа відомо, що Федора гостинно прийняло подружжя І. Мечникова, яке дало рекомендації до місцевих професорів, в тому числі до Ж.-М. Шарко. Але молодий барон не плекав надії на видужання. Вулиці Парижа, палаци, пам'ятники, музеї — все це не вражало. Улюблене заняття — читання — вже не давало розради. Єдина радість в цей період життя — це син. В листах до батька він часто з теплотою згадував сина.

Але Федора Рудольфовича чекали подальші випробування. Спочатку помирає мати, а 1892 р. йде з життя батько. В Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігається надгробна промова, датована 22 листопада 1892 р.: «Проводжаючи в життя загробне раба Божого Рудольфа, маємо боргом своїм напучувати його, як християнина, словом на пам'ять його в приході храму, при якому полягає його родина — як прихожани. Перше, за що будемо пам'ятати його в молитвах, це те, що найсвятіше ім'я Християнина Рудольф Васильович ставив вище за земні титули, переваги і відзнаки. Друге його пріснопам'ятна гідність, що ім'я Християнина виправдовував він вірою і добрими справами — любові до ближніх»²⁷. Далі в листі додавалися молитви і проект надгробного пам'ятника.

Як показало все подальше життя, Федір був гідним продовжувачем справ батька. Слова, адресовані батькові під час прощальної промови, можна віднести й до сина.

Розподіляючи між синами спадщину, Рудольф Штейнгель залишив Федору маєток у Городку Волинської губернії. Про це зберігся нотаріально завірений оригінал від 30 липня 1892 р. Батько доручав синові управління і завідування маєтком з усіма правами повноправного господаря: наймати і звільняти робітників, купувати для ведення господарства реманент, продавати ліс, укладати договори, здавати землю в оренду тощо²⁸.

За короткий час Федір втратив трьох дорогих йому людей: молоду дружину, батька, матір і залишився один з маленьким сином. У цей час він

зблизився зі своєю двоюрідною сестрою — Вірою Миколаївною, з якою невдовзі одружився. Але в колишній Російській імперії шлюби між близькими родичами були заборонені, і Чернігівська духовна консисторія порушила проти них справу. Тоді барон пише листа імператору Миколі II з проханням узаконити їхній шлюб: «Здоров'я моє прийшло у повний розлад від перенесеного горя і ще більше погіршувалося, тому що я не визнавав, незважаючи на погрози докторів, за своїми релігійними і моральними переконаннями, іншого способу життя, як шлюбний. В особі двоюрідної сестри моєї Віри Миколаївни, я знайшов людину, яка поставилася з глибоким співчуттям до мого становища. В ній я побачив мого рятівника і улюблену мати для малого мого сина, майбутнє якого мене безмежно непокоїло. (Мені загрожувала смерть і страждання, за думкою лікарів — в ній я побачив порятунок і щастя). І, незважаючи на все, зважився на останнє, і ми повінчалися. Дружина моя своїм доглядом за мною зовсім поставила мене тепер на ноги, виховує сина мого як рідного. Життя нарешті посмінулося мені, і раптом зараз такий страшний удар очікує нас. Ваша Величносте, помилуйте нас»²⁹. Вірогідно, імператор почув благання Ф. Штейнгеля, адже більше це питання не порушувалося.

Залишившись повноправним господарем маєтку в Городку, Федір успішно продовжив справу батька зі створення вірцевого господарства. За характером Ф. Штейнгель був людиною педантичною, що допомагало у веденні справ. Особливо яскраво про це свідчать записники барона. В Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського їх збереглося 13, деякі з них мають тематичне призначення, наприклад, записничок під № 4 повністю присвячений спогляданням за погодою у 1901–1903 рр. Записник № 10 містить всілякі розрахунки. Всі інші записники зберігають різну за змістом інформацію: починаючи від оцінки суспільно-політичної ситуації, археологічної і господарської діяльності і закінчуючи описами коштовностей родини. Це допомагало барону в усіх справах мати порядок. А справ цих у його житті було надзвичайно багато, хоча городоківці пам'ятають його в основному за три: створення двокласного училища, впорядкування лікарні та побудову в селі млина.

Про будівництво училища в с. Городок вже писали різні дослідники, але й ми не можемо оминати цієї теми. Залишилася чернетка 1902 р., в якій Федір Рудольфович виклав своє бачення цього закладу. Чернетка складається з 14 пунктів, місцями закреслених, та додатків. Фінансову сторону питання барон брав на себе. Планувалося побудувати три кімнати для хлопців, кожна на 30 осіб, і одну для дівчат. Викладати в училищі планувалося дев'ять предметів: «а) Закон Божий; б) російську мову з чистописанням; в) арифметику; г) російську історію (слово «російська»

викреслено Штейнгелем); д) географію і природознавство; е) креслення з основами понять про геометрію; ж) співи; з) малювання; і) рукоділля для дівчат»³⁰. Існувала наступна категорія оцінювання: «“5” — виключно добре, “3” — гідний переводу, “2” — залишити»³¹.

Два вчителі, які мали працювати у школі, повинні були мати освіту не нижче вчительської семінарії. Федір Рудольфович залишав за собою право відбору вчителів та їхнього звільнення. При училищі планувалося влаштувати дві бібліотеки: для вчителів і учнів. Наприкінці кожного року мали проводитися випробування для учнів. Училище повністю користувалося правами двокласного сільського училища Міністерства народної освіти. Спочатку барон мав намір назвати училище: «Городецьке двокласне училище барона Штейнгеля»³², але вже в цій чернетці словосполучення «барона Штейнгеля» закреслене. Це може слугувати одним з доказів того, що людина була позбавлена самозакоханості. Навчання в училищі було безкоштовним. Далі в чернетці з притаманною Ф. Штейнгелю педантичністю розписувалися витрати на училище, гуртожиток, книжки, навіть на дрова і новорічну ялинку тощо. У записниках ми неодноразово зустрічаємо нотатки щодо справ училища. Наприклад, у записнику № 8 є такий запис: «Домовленості з вчителями: Софія Вікторівна з 7 січня 1909 року по 40 рублів на місяць. Казачек з 7 січня 1909 року по 30 рублів на місяць (мало, треба переговорити) плюс ще 30 руб.»³³.

Дбав барон і про подальший розвиток училища, підтримання його в належному стані. В записнику № 9 знаходимо нотатку під заголовком: «ремонт училища». В підпунктах перераховувалися проблеми, які треба було усунути, а саме: полагодити вежу, печі, залиту стелю, а також тріщини. Далі читаємо: «26 липня здан ремонт училища (1500–1800 руб.) архітектору Смолковському. Повинно бути готово до 15 вересня. Здано пофарбування мостів, перил, ... фарбою 4 рази і шпаклівка, а підлогу зверху, сходи»³⁴.

В усіх починаннях, будь-то господарська, суспільно-політична або меценатська діяльність, Федора Рудольфовича завжди підтримувала дружина. Віра Миколаївна була справжнім янголом-охоронцем, його правою рукою, порадицею. Цьому підтвердження — листи господарського характеру з різних питань, адресовані Вірі Миколаївні. З листа Г. Анікіної до Віри Миколаївни дізнаємося, що кожен учень школи отримував вранці чай з пекльованим хлібом, обід з двох блюд: м'ясне і каша з салом, ввечері чай з пекльованим хлібом, на вечерю картоплю смажену з салом³⁵. З листа Г. Ковальського, також адресованого Вірі Миколаївні від 5 лютого 1905 р., дізнаємося про стан справ в училищі під час відсутності фундаторів. Лист є своєрідним звітом перед ними. Широко описується питання успішності учнів, нововведення у викладанні арифметики і природознавства. Ці листи

у черговий раз доводять справжній інтерес родини Штейнгелів до свого дітища. Навіть на відстані вони продовжували турбуватися про свою справу.

Цікавими, на нашу думку, є також листи Івана Куліша, завідувача училища та його дружини. Баронеса брала активну участь у справах училища і часто була присутня на випускних іспитах. Підтвердження цього знаходимо в листі: «Вчителі вважають, що курс настільки добре засвоєний учнями, що якщо Ви не маєте нічого проти, вони хочуть провести іспит. Для четвертої групи на шостому тижні, але якщо Ви хочете бути на іспиті, вони відкладуть. Будь ласка, повідомте про Ваше рішення»³⁷.

В одному з листів Івана Куліша змальовується ситуація, яка склалася з навчанням в училищі: «Займатися з молодшими групами в травні, на мою думку, рішуче неможливо; в нас і зараз за кінець березня і у квітні багато покинуло школу не лише з молодших класів, але й з п'ятої групи (!). Але це не тільки у нас в Городку, але й усюди на Волині в народних училищах повторюється теж саме, очевидно, причина цього явища — у батьках...»³⁸. Недарма І. Куліш пише про це у листі. Подружжя Штейнгелів непокоїло це питання. Відомий той факт, що сам барон ходив по хатах і просив селян відпустити дітей до училища. Питання, чи відриває школа від землі, було в той час актуальним. Але, за власним його переконанням, не школа відриває від землі, а саме життя. Федір Рудольфович приходив до висновку, що все так чи інакше залежить від особистості. У своїх роздумах він порушував ще одне важливе питання батьків і дітей: вважав, що батьки повинні брати участь у вихованні і навчанні дітей.

Ще одним дітищем Федора Рудольфовича був один з перших на Волині краєзнавчих музеїв. У фонді зберігається чернетка, написана олівцем і датована 1896 р. У ній він виклав свої погляди на те, яким бачить музей, з яких відділів той буде складатися, хто в ньому працюватиме, на яких засадах музей існуватиме³⁹. Питання щодо створення та діяльності музею розглядалося дослідниками — Н. Миронець, О. Кушпетюк, С. Шевчук, А. Українець, Я. Вернюк. Тому не будемо зупинятися на розгляді цього питання. Лише зазначимо, що музей було створено завдяки співпраці Ф. Штейнгеля з М. Біляшівським, з яким він познайомився під час навчання у Варшавському університеті. В проекті наголошувалося, що музей буде мати не аматорський, а науковий характер. Планувалося розпочати введення музейних книг, строго документувати ті речі, які сюди потрапляли. Музей мав складатися з етнографічного, археологічного та зоологічного відділів. Відкриття відбулося 25 листопада 1896 р. На його утримання Федір Рудольфович планував виділяти 600 руб. на рік⁴⁰.

Федір Рудольфович був членом такої кількості громадських організацій та обіймав таку кількість посад, що годі всі перелічити. На 1898 р. він наводить такий список:

1. Почесний мировий суддя;
2. Директор Рівненського тюремного відділення;
3. Член облікового комітету рівненського відділення Державного банку;
4. Довічний член товариства Червоного Хреста;
5. Довічний член судового благодійного товариства;
6. Довічний член Вільного товариства в м. Рівне;
7. Член Рівненського клубу дворянства;
8. Довічний член Товариства піклування про дітей висланих каторжан;
9. Почесний член Опікунства імператриці Марії Федорівни про сліпих у Чернігові та Варшаві;
10. Член Товариства надання невідкладної медичної допомоги у м. Варшава;
11. Директор правління Максимівського товариства;
12. Член Товариства допомоги неблагополучним учням Рівненського реального училища;
13. Член Технічного училища в м. Холм;
14. Член Рівненського братства;
15. Член Рівненського благодійного товариства;
16. Почесний наглядач Рівненського двокласного училища;
17. Почесний наглядач Городокського двокласного училища;
18. Член Допоміжного товариства Київського духовного училища⁴¹.

Будучи людиною віруючою, Федір Рудольфович відвідував церкву, вивчав Біблію (про це свідчать виписки із Біблії, зроблені його рукою в записнику), намагався покращити людське життя. Продовжуючи традиції батька, допомагав хворим, виплачував грошові допомоги на навчання, лікування, жертвував кошти на будівництво і влаштування церков, опікувався мешканцями с. Городок. Безліч таких фактів міститься у листуванні.

Так, колишній поліцейський урядник Меркурій Іванов, досягнувши пенсійного віку, змушений був працювати вчителем у с. Ставок, щоб заробити собі на життя. Але селяни з ряду обставин були не в змозі утримувати учителя і він звернувся до Федора Рудольфовича за допомогою: «Пан лікар і управляючий Вашим маєтком запропонували звернутися з проханням до Вашої Світлості... Припадаючи до стоп Вашої Світлості, насмілюсь найпокірніше просити, якщо можливо буде, поставитися поблажливо до посильної жертви, для підтримання [нерозбірливо — *І.К.*] злиденного мого становища»⁴².

Вже літній Маріян Коляска в листі від 17 березня 1898 р. просить допомогти йому та його старенькій дружині: «Всемилоствивий покровитель

і благодійник нас бідних, безсилих і безвихідних* з своїх ложей...»⁴³. Далі він писав, що не має родичів, його дружина вже не встає з ліжка, а зараз і він сам не має змоги працювати. Для них єдиною надією є допомога Федора Рудольфовича.

Єлисей Король з с. Жаліне у своєму листі до барона, звертаючись з проханням про грошову позику, пише: «Дуже Вам вдячний за порятунок мого життя...»⁴⁴.

Зберігся лист Сергія Цурика, в якому він просить допомогти йому матеріально для продовження навчання⁴⁵. Знаходимо ще один лист від селян с. Ставок з проханням допомогти грошима на виготовлення іконостасу для сільської церкви⁴⁶.

З особливою турботою ставився Ф. Штейнгель до городківців. Для них він побудував у селі двоповерховий дерев'яний водяний млин, колективну читальню, чайну, де селяни могли навіть переночувати, якщо була потреба. Кожен, хто потрапляв в скрутне становище і потребував допомоги, завжди міг сподіватися на підтримку. Про тісний зв'язок Федора Рудольфовича з селянами свідчив цікавий лист, датований 8 липня 1905 р. з Житомира. Він написаний у буремний рік російської революції городоцькими призовниками на запасну військову службу. Вони в усіх подробицях розповідали, як живуть у місті, що роблять. Виявляється, що не лише вони писали барону, але й він відповідав на їхні листи. Призовники дізналися, що, можливо, платню від уряду за службу отримують лише ті, хто зовсім не мав землі, а тому наголошували в листі, що розраховують на допомогу барона⁴⁷.

Федір Рудольфович і Віра Миколаївна були справжніми патріотами своєї батьківщини, про що знаходимо підтвердження в листі Миколи Миколайовича Штейнгеля до сестри: «В усякому випадку доводиться серйозно думати про закордонне життя. Хоча я знаю, що Ви вдвох мало уявляєте умови життя за кордоном і можливість влаштування за межами Росії...»⁴⁸. Зрозуміло, що події, які відбувалися в країні, не могли не хвилювати родину Штейнгелів. У листуванні того періоду чільне місце займають події, пов'язані з революцією. Доволі цікавим документальним джерелом подій 1905 р. є лист друга родини К. Адамовича до Віри Миколаївни від 18 грудня 1905 р.: «Мені у службовій справі необхідно було поїхати до Петербурга, пробув я

* Цитуючи цей лист Н. Миронець у своїй статті «Епістолярна спадщина Ф.Р. Штейнгеля у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело дослідження його життя та діяльності» (Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2002. — № 7. — С. 38) допустилася помилки, замінивши слово «безвыходных» на «бездомных».

там буквально один день і якраз потрапив у страйк, залізниця припинила рух і я сиджу в готелі, а в Москві справжня революція: цілими днями йде бій на багатьох пунктах, вбитих багато... всі магазини зачинені, місто на воєнному становищі, ввечері виходити заборонено, а вдень потрапляєш під кулі і маса народу, яка загинула випадково... Маса зруйнованих будинків!»⁴⁹. К. Адамович не лише описує події, безпосереднім свідком яких він був, але й намагається знайти їх передумови, причини. Відчувається, що його дуже турбує питання: Навіщо це? Хто винен? З цими питаннями він звертався до Віри Миколаївни, наголосивши, що хотів би знати її думки з цього приводу. Розмірковуючи далі над подіями, він писав: «Безумовно, винен в основі уряд і наш поліцейсько-бюрократичний режим, при якому ніхто не насмілювався не лише розмірковувати, але навіть думати було заборонено»⁵⁰. Немовби передбачаючи майбутню поразку революції, К. Адамович пише, що все життя засуджував поліцейський режим у Росії, а також разом з усіма сподівався на здійснення обіцянок 17 жовтня, але те, що діється в країні, не підтримує, адже «в кожній боротьбі, навіть у простій бійці... повинен бути певний смисл, повинна бути програма і висхідний пункт, щоб кожен знав, за що він бореться чи навіть б'ється. В даному випадку в нашій революції я такого не бачу»⁵¹.

Федір Рудольфович не стояв осторонь цих подій. Його, як людину освічену і мислячу, завжди турбували назрілі соціально-економічні питання та проблеми їх вирішення. Недаремно його обирали у 1906 р. до складу Державної Думи. В особистому фонді зберігається чернетка, датована 18 квітня 1906 р., в якій Федір Рудольфович виклав звернення виборців від м. Києва в Раду міністрів про відміну смертної кари в Росії. Окрім Ф. Штейнгеля її підписало ще 70 виборців. В ній говорилося: «Зібравшись 17 квітня для вибору члена Державної Думи від міста Києва, висловлюють свою одногосну вимогу скасування смертної кари в Росії на зорі нового політичного життя країни, рівним чином наполягають на повній амністії за усіма злочинами політичними, аграрними, страйковими і друку, а також відміни обмежувальних законів»⁵².

Основним джерелом з вивчення політичної діяльності Федора Рудольфовича як представника кадетської партії в колекції Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського є його листи до дружини (№ 42–72). У листі № 46, на якому відсутня дата написання, Ф. Штейнгель повідомляв дружину про прийняття звернення до народу, яке підписало багато представників партії. З листів дізнаємося, що засідання починалися в обідній час і тривали з невеликими перервами до пізньої ночі. Іноді вони так виснажували, що делегати вже не розуміли, про що йде мова. У листі від 5 січня 1906 р. Федір Рудольфович пише: «Спочатку була доповідь про діяльність партії і її

відділів до цього часу. Потім доповідь Мілюкова* і Гессена** про закон 11 грудня і про наше ставлення до цього питання»⁵³. З резолюцією Київських загальних зборів замість Федора Рудольфовича виступив І. Лучицький***. Потім він жалкував про це, бо Лучицький скоротив доповідь і ніхто нічого не зрозумів. Але сам барон виступати соромився, вважав, що він не виправдає сподівань товаришів та й взагалі не заслуговує на таку честь. Він був людиною надзвичайно відповідальною, вимогливою до себе. Того ж дня він пише дружині свої враження від з'їзду та описує головні події: «Петрункевич**** добре головує, але він занадто м'який. Боюся, що з'їзд не встигне вислухати обговорення деяких пунктів програми і внесення нових. Вчора за пропозицією Струве***** надіслали телеграму прем'єру Англії і Дж. Берншту, представнику ліберальної партії, які одержали страшенно велику політичну перемогу на виборах»⁵⁴.

Рівненська група надіслала в бюро телеграму, в якій уповноважувала Ф. Штейнгеля бути її делегатом від партії. Але Федір Рудольфович, як завжди суворий до себе, вважав, що йому не вистачає ґрунтовних знань про становище свого краю. Іншою вадою, яка йому заважає, він називав невміння і боязкість виступати зі сцени перед великою публікою: «Іноді в голові у мене добре складалося..., але наважитися виступити не міг»⁵⁵.

Турбувало Ф. Штейнгеля також і те, що не завжди він міг діяти згідно зі своїми переконаннями. Дуже часто події вимагали компромісів заради

* Мілюков П.М. (1859–1943) — російський політичний діяч, історик та публіцист. Один з засновників в жовтні 1905 р. кадетської партії. З березня 1917 р. — голова Центрального комітету партії кадетів. У 1917 р. міністр іноземних справ Тимчасового уряду. У 1907–1917 рр. — член III і IV Державної Думи.

** Гессен І.В. (1866–1943) — російський державний і політичний діяч, юрист і публіцист. У 1905 р. брав участь в створенні Конституційно-демократичної партії (кадетів), заступник Голови петербурзького комітету. У 1906 р. член Центрального комітету партії. У 1907 р. його обрано депутатом II Державної Думи від Санкт-Петербурзької губернії.

*** Лучицький І.В. (1845–1918) — український історик, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908 р.), професор Київського університету (з 1877 р.). Налігав до конституційно-демократичної партії. У 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від м. Києва. Член Старої Громади, один із засновників Українського наукового товариства в Києві.

**** Петрункевич І.І. (1843–1928) — російський політичний діяч, член кадетської партії та Державної Думи Першого скликання від тверських губернських зборів.

***** Струве П.Б. (1870–1944) — російський суспільний і політичний діяч, економіст, публіцист, філософ, член ЦК партії кадетів (1905–1915), з 1907 р. — депутат II Державної Думи від Петербурга.

народного блага. Один з таких прикладів, коли йому довелося поступитися переконаннями, він наводить у листі до Віри Миколаївни: «Я, як тобі відомо, дуже співчуваю націоналізації землі як принципу, як ідеалу, до якого треба прагнути і тому не міг бути проти формули Струве, котрий пропонував викреслити слово «володіння», тобто він визнав необхідним видавати з земельного фонду землю тільки в орендне користування (власне — початок націоналізації). А між тим, я повинен був голосувати проти цього, оскільки є місцевості в Росії, як, наприклад, наш край, де така постановка питання відвернула б від нас весь народ і призвела б до селянського повстання»⁵⁶. Засідання було важким, на партію кадетів, до якої входив Ф. Штейнгель, насунулася загроза розколу через прийняття формули П. Струве. Тому, І. Петрункевич запропонував запровадити її лише в місцевостях, де це дозволяють обставини.

Під час обговорення аграрного питання Федора Рудольфовича було запрошено взяти участь у комісії, але він відмовився, «тому що відчував, що дуже мало знайомий з цим питанням взагалі і зокрема як воно поставлене у нас на Півдні»⁵⁷.

Незважаючи на все, він вважав засідання гарною школою: спілкуючись з політичною елітою Федір Рудольфович, за його словами, отримувал «повну картину того, що робиться в усій країні»⁵⁸. Зокрема, йому дуже сподобався О. Корнілов*, хоча через зайнятість останнього, вони ледве перекинулися парою слів.

Якщо в листах до дружини містяться описи засідань кадетської партії, головні її рішення та цікаві моменти політичного життя, то в записнику № 7 знаходимо промову Федора Рудольфовича, яку він виголосив перед селянами Городка після розпуску I Державної Думи. Зокрема, він зазначає, що Дума вимагала усунення міністрів, які «порушували закони, придушували свободу»⁵⁹, але своє першочергове завдання вбачала у прийнятті закону, який би регулював розподіл землі серед трудівників, навіть за рахунок «примусового відчуження приватновласницьких земель»⁶⁰. Уряд цей закон не підтримав, а коли делегати почали наполягати на своєму рішенні, Думу було розпущено. Планувалося скликання нової лише через 7 місяців. Штейнгеля-політика таке рішення обурювало, він писав з цього приводу: «Цілих 7 місяців Росія повинна залишатися без народних представників, у такий час, коли країна стоїть на межі загибелі і коли вся країна охоплена

* Корнілов О.О. (1862–1925) — російський історик, суспільний діяч, професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту (1909–1923), секретар ЦК партії кадетів (1905–1908). У 1907 р. видавав газету «Думський листок».

хвилюваннями, і коли міністерство довело остаточно свою нездатність задовольнити прохання народу. Цілих 7 місяців уряд буде діяти по своєму свавілляю..., щоб отримати слухняну, догідливу Думу»⁶¹. Барон закликає народ не давати гроші в державну скарбницю на утримання солдат і армії, бути твердими у цьому рішенні. Наголошує, що немає такої сили, яка б зломила волю цілого народу. Волинське губернське жандармське управління навіть завело кримінальну справу через цю промову. Але, як зазначає Н. Миронець у своїй статті, селяни домовилися і не дали свідчення проти свого барона і справу було закрито через відсутність складу злочину*.

Портрет Федора Рудольфовича не був би повним без розкриття його особистості через призму відносин у родині.

Від другої дружини він мав двох синів (третя дитина — дівчинка — народилася мертвою): Володимира, якого у листуванні батьки постійно називають Воліком, та Миколу (Котика). У родині були дуже теплі відносини. Федір любив свою другу дружину, вона була другом, порадицею, першим помічником в усіх його починаннях. Відразу привертають увагу листи, які він писав дружині під час перебування поза Городком. Майже всі вони датовані рукою барона, тож можемо прослідкувати, що переписувалися вони з дружиною майже щодня. Цікаво, як швидко тоді працювала пошта, що встигала щодня доставляти свіже листування до адресата!? В основному листи до дружини складаються власне з роздумів Федора Рудольфовича, опису душевних хвилювань, а також розповіді про події, учасником яких він був. Звертаючись до дружини він називає її рідною, коханою, ясочкою, сонечком, незрівняною, дорогоцінною, чудовою... В одному з листів, «розмовляючи» з дружиною про сімейне щастя, він пише: «... відвертість в усьому, незважаючи на те, що іноді буває болісно, на мою думку є ... [нерозбірливо — *І.К.*] нашого, і всякого родинного щастя!»⁶².

Кожен лист пронизаний турботою про дітей, їх здоров'я, адже Волік і Котик постійно хворіли. В одному з листів читаємо: «Цілую і обіймаю тебе і діточок з усією любов'ю. Хай береже Вас Господь»⁶³. У листі від 9 січня

* Н. Миронець у статті «Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис» (Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Вип. VIII. — Рівне, 2010. — С. 28) порушила хронологічну послідовність подій. Вона робить висновок, що незважаючи на заведення кримінальної справи через промову перед селянами з питання розпуску Думи (розпуск відбувся 8 липня 1906 р.) Федір Рудольфович бере активну участь у політичному житті партії кадетів. Як доказ, вона наводить його листи до дружини, де він описує засідання кадетської партії. Але події, описані в листах відбувалися раніше, ще до розпуску Думи в січні 1906 р. Хронологія чітко прослідковується, бо Ф. Штейнгель своєю рукою датував листи.

1906 р. жалкуючи, що не зможе бути з родиною у день народження Воліка, він пише: «Не буду я в цей день з ним. Як мені досадно. Поцілуй нашого дорогоцінного... народженого. Вітаю тебе з такою дорогоцінністю, такою радістю нашою і дякую за нього»⁶⁴.

Більшість листів до дружини Федір Рудольфович підписував однаково: «Твій, твій Москітка»⁶⁵. Схоже, Віра Миколаївна ласкаво називала свого чоловіка саме так. Можливо це пов'язане з комахами, вивченням яких Федір Рудольфович захоплювався ще замолоду.

Ставлення барона до жінки розкривається в листі до брата Сергія, який в той час мав серйозні проблеми з дружиною. Федір Рудольфович, висловлюючи своє ставлення до подій, писав, що ніколи в їх родині ще не було такого скандалу, адже можна розійтися спокійно, мирно: «Я не можу допустити, щоб ти, мій брат, почав користуватися правом сильного проти жінок. Для мене це недостойно, я і допустити цього не можею!»⁶⁶.

Але Вірі Миколаївні, незважаючи на взаємні почуття до чоловіка, бувало інколи надзвичайно важко. Саме вона змушена була час від часу брати на себе тягар турбот з догляду, виховання дітей, управління господарством та маєтком. Нагадаємо, що Рудольф Васильович купив маєток у Городку в першу чергу заради тоді 8-літнього сина Федора, оскільки цей клімат якнайкраще підходив для хворого з дитинства епілепсією хлопчика. З віком хвороба часом надзвичайно загострювалася. Все частішими ставали епілептичні напади, а після них — стан повної апатії і бездіяльності. В одному з листів Федір Рудольфович так характеризує стан свого здоров'я: «... я страждав, за визначенням професора Шарко, нападами істеро-епілептичними і взагалі загальним нервовим розладом»⁶⁷. Після одруження з Вірою Миколаївною стан здоров'я покращився, але такі розлади час від часу мали місце. Вона кожного разу дуже хвилювалася за чоловіка, намагалася лікувати всіма можливими засобами. Федір Рудольфович консультувався у кращих лікарів того часу, за проханням дружини їздив на лікування в Ніццу, але це не давало результатів. На чужині лише посилювалася його туга за дружиною і дітьми. У листі Федора Пилиповича Ріхтера, який працював лікарем в лікарні Св. Бориса в Городку, до Віри Миколаївни читаємо: «Поставте для себе тимчасово наступне положення: «чоловік мій хворий і ні до якої справи не здатний » і радійте, що це не туберкульоз і не рак і що відносний початок, а потім і більш стійке зцілення цілком можливе і настане, але це питання часу лише...»⁶⁸.

У часи полегшення Федір Рудольфович провадив надзвичайно активне громадсько-політичне життя, займався господарством та благодійництвом. Напевно, не кожна повністю здорова фізично людина змогла б зробити за своє життя стільки, скільки зробив Ф. Штейнгель.

Далеко не вся епістолярна спадщина барона та його родини дійшла до нашого часу. Частина її, можливо, ще знайдеться в інших архівах України. Але за кількістю одиниць зберігання фонд № 109 є найбільш повним зібранням листів, які дають нам можливість для вивчення громадсько-політичної, господарської, меценатської діяльності Ф. Штейнгеля. Звичайно, більшість листів носять родинно-побутовий характер і не привертають уваги дослідників. Але вони розкривають образ Штейнгеля — сина, брата, чоловіка, батька. Без них, безсумнівно, уявлення про Федора Рудольфовича не було би повним.

¹ Шевчук С. Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002. — С. 6.

² Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. — К., 1973. — Т. 18: Ровенська обл. — С. 476.

³ Непомнящий Г. Студії над спадщиною Ф.Р. Штейнгеля // Діячі науки і культури рідного краю. Матеріали і тези науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів м. Рівного 23–25 травня 1994 р. — Рівне, 1994. — С. 4–5.

⁴ Шевчук С. Вказ. пр. — С. 3–8, 40–53.

⁵ Лукашевич І. Людина великої душі. (Спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля. — Вип. VIII. — Рівне, 2010. — С. 52–63.

⁶ Столярець М. Слово про Городок. Спогади краєзнавця. — Рівне, 2002. — С. 10–12.

⁷ Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.). Біографічний довідник. — К., 2000. — С. 42–43.

⁸ Бухало Г. Барон Штейнгель. Дитинство та юність Федора. Кілька сторінок історії Городка // Червоний прапор. — 1991, 7–13 листопада.

⁹ Дем'янчук Б. Був у барона Городок // Україна молода. — 2007, 10 січня.

¹⁰ Дем'янчук О. Меценат з великою душею // Вісті Рівненщини. — 2006, 24 листопада.

¹¹ Корсунська У. Барон, що творив блага // Рівненський регіон. — 2006, 28 лютого.

¹² Марчук Л. Вишнева гора барона фон Штейнгеля // Рівне-експрес. — 2008, 12 червня.

¹³ Гончаренко Н., Томозов В. Баронів Штейнгелів країна знає вже третє століття // Всеукраїнські відомості. — 1996, 14 грудня.

¹⁴ Якель Р. Німецький барон з українською душею // Дзеркало тижня. — 2011, 28 січня.

¹⁵ Прищепя О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. — Рівне, 2006. — С. 36, 155.

¹⁶ Ковалинський В. Меценати Києва. — К., 1998. — С. 70, 92, 219, 222, 226.

¹⁷ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918 р.). — К.—Філадельфія, 1995. — С. 266.

¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле 1914–1920. — Мюнхен, 1969. — С. 30–31, 59–60, 81–82, 269–272, 365–370, 384.

¹⁹ *Миронець Н.Р.* Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Штейнгеля: формування, зміст, доля. Дис. ... канд. іст. наук. — К, 2004. — С. 61–83.

²⁰ *Її ж.* Епістолярна спадщина Ф.Р. Штейнгеля у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело дослідження його життя та діяльності // Рукописна та книжкова спадщина України. Збірник наукових праць. — К., 2002. — № 7. — С. 32–41.

²¹ *Кушпетюк О.* Федір Рудольфович Штейнгель та його роль в організації городоцького музею // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 263–266.

²² Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля. — Рівне, 2010. — Вип. VIII. — С. 9–90.

²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 109, оп. 1, спр. 75, арк. 1 зв.

²⁴ Там само, ф. 109, оп. 1, спр. 76, арк. 1–1 зв.

²⁵ Там само, арк. 1 зв.–2.

²⁶ Там само, спр. 79, арк. 1 зв.

²⁷ Там само, спр. 37, арк. 1.

²⁸ Там само, спр. 21.

²⁹ Там само, спр. 5, арк. 1 зв.

³⁰ Там само, спр. 12, арк. 1.

³¹ Там само, додаток, арк. 1.

³² Там само, спр. 12, арк. 1–2 зв.

³³ Там само, спр. 741, записник № 8, арк. 34.

³⁴ Там само, записник № 9, арк. 9.

³⁵ Там само, спр. 591.

³⁶ Там само, спр. 609.

³⁷ Там само, спр. 611, арк. 1 зв.

³⁸ Там само, спр. 610, арк. 1.

³⁹ Там само, спр. 9.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само, спр. 741, записник № 2, арк. 111–112.

⁴² Там само, спр. 188, арк. 2 зв.

⁴³ Там само, спр. 196, арк. 1.

⁴⁴ Там само, спр. 197, арк. 1.

⁴⁵ Там само, спр. 24.

⁴⁶ Там само, спр. 25.

⁴⁷ Там само, спр. 219.

⁴⁸ Там само, спр. 669, арк. 3.

⁴⁹ Там само, спр. 585, арк. 1.

- ⁵⁰ Там само, арк. 1 зв.
⁵¹ Там само, арк. 2.
⁵² Там само, спр. 6, арк. 1.
⁵³ Там само, спр. 47, арк. 20.
⁵⁴ Там само, спр. 48, арк. 22.
⁵⁵ Там само, спр. 49, арк. 25–25 зв.
⁵⁶ Там само, арк. 25 зв.–26.
⁵⁷ Там само, арк. 26 зв.–27.
⁵⁸ Там само, спр. 51, арк. 35 зв.
⁵⁹ Там само, спр. 741, записник № 7, арк. 14.
⁶⁰ Там само, арк. 14–14 зв.
⁶¹ Там само, арк. 15–16.
⁶² Там само, спр. 43, арк. 11.
⁶³ Там само, спр. 47, арк. 20 зв.
⁶⁴ Там само, спр. 49, арк. 29 зв.
⁶⁵ Там само, спр. 47, арк. 20 зв.
⁶⁶ Там само, спр. 82, арк. 1 зв.–2.
⁶⁷ Там само, спр. 83, арк. 2 зв.–3.
⁶⁸ Там само, спр. 645, арк. 2.

ЛИПИНСЬКОЗНАВСТВО: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Про нелегке життя і плідну наукову та громадсько-політичну діяльність видатного українського історика, історіософа, релігієзнавця, політолога, ідеолога гетьманського руху В'ячеслава Казимировича Липинського створено значний масив наукової літератури. Однак серед цього історико-біографічного та філософсько-політологічного розвою й досі немає цілісної синтетичної праці, яка б всебічно висвітлювала основні віхи життя видатного діяча, еволюцію його наукових та політичних поглядів. Певно, основною причиною цього є те, що протягом усієї радянської доби на ім'я видатного українського мислителя польського походження було накладено ідеологічне тавро буржуазного націоналіста, а разом із ним і табу на вивчення його біографії та творчої спадщини.

Парадоксальна ситуація склалася до кінця 80-х років минулого століття і в польській історіографії: поляк В. Липинський, значення якого в історії новітньої України важко переоцінити, був майже зовсім забутий поляками. У польській історіографії практично до кінця 80-х років минулого століття, та й пізніше, майже до теперішнього часу, В. Липинський сприймався як ренегат — зрадник польської нації. Тому про нього нема згадок у «Польському біографічному словнику», у більшості енциклопедичних видань та провідних історичних дослідженнях.

Звичайно, доступ до відповідних архівних джерел, а також поступове зняття ідеологічних заборон з кінця 80-х років минулого століття, особливо після проголошення незалежності України, сприяли об'єктивному відтворенню українського національно-визвольного руху початку ХХ століття, історії української міжвоєнної еміграції, що вивело на історичний горизонт сотні забутих і навмисне замовчуваних їх діячів. Таким чином, до історіографічного вжитку було запроваджено десятки раніше недоступних для вітчизняних дослідників видань, створених зарубіжними, переважно українськими вченими, зокрема й присвячених В. Липинському.

Крім того, за останні два десятиліття розпочалося активне студіювання липинськознавства вітчизняними науковцями. Протягом цього часу було опубліковано чималу кількість наукових розвідок різної глибини й вартості —

від серйозних монографічних та дисертаційних досліджень, розлогих статей, що ґрунтуються на широкому документальному матеріалі, вдумливому аналізі творчої спадщини видатного мислителя, до поверхових, тенденційних і таких, які, на жаль, мало вносять нового й корисного до персоналістичного наукового блоку, пов'язаного з ім'ям В. Липинського.

Виходячи з цього, метою даної статті є огляд та аналіз сучасного стану липинськознавства та перспектив його подальшого розвитку. З огляду на це нами ставилися такі завдання: виділити та розглянути відповідні історіографічні масиви, структурувавши їх за періодами створення та тематичним й концептуальним наповненням; з'ясувати проблеми, що не знайшли висвітлення чи були висвітлені недостатньо глибоко в історичній літературі; окреслити перспективне тематичне коло майбутніх липинськознавчих студій.

Українське зарубіжне липинськознавство можна поділити на два часові і змістові історіографічні блоки. Перший представлений працями соратників та сучасників В. Липинського. Вони побачили світ, як за життя видатного діяча, так і у перші роки після його смерті. Засновником липинськознавства слід упевнено вважати Д. Дорошенка, котрий 1923 р. видав працю «Огляд української історіографії»¹, призначену як підручник для студентів Українського вільного університету. Готуючи цей фактично перший підручник української історіографії, Д. Дорошенко поставив перед собою мету, що, насамперед, полягала «у новому висвітленні українського історичного процесу, в основу якого мала бути покладена державницька історіографічна концепція, прихильником якої він був»². У ній автор дав зокрема характеристику державницької вітчизняної історичної школи і особливо високо оцінив доробок її найяскравішого, на його думку, представника — В'ячеслава Липинського. Аналізуючи історичні праці останнього, Д. Дорошенко доходить висновку, що вони, поряд із працями М.С. Грушевського, «являються найціннішим здобутком української історичної думки новіших часів»³.

Ще за життя В. Липинського побачили світ розвідки, присвячені безпосередньо видатному історикові та політикові. Це — праці Д. Дорошенка та О. Назарука, котрі першими проаналізували національно-державницьку ідеологію мислителя⁴. Д. Дорошенко, зокрема, будучи в еміграції одним із найближчих соратників В. Липинського, зреферував та спопуляризував погляди останнього на проблему українського державотворення, викладені ним у «Листах до братів-хліборобів». Дослідження, написане на прохання самого В. Липинського у 1925 р. у Відні, мало висвітлити значення його вчення про українську державу для подальших національно-визвольних змагань українського народу, оскільки це вчення, за твердженням Д. Доро-

шенка, ґрунтувалось на суворій переоцінці «...не якихсь там паперових партійних програм — але самих засад, самих основ нашої дотеперішньої національної політики й на живих прикладах нашого минулого й сучасного...». Така популяризація ідей В. Липинського була, безумовно, актуальною, оскільки погляди видатного українського консерватора йшли врозріз із найбільш поширеними серед тодішнього українського емігрантського загалу соціалістичними орієнтирами. Саме тому Д. Дорошенко підкреслював, що «...думки Липинського просто з корінем вивертають утерті, шаблонні погляди української інтелігенції в питаннях державного будівництва й справляють українську національну думку на зовсім новий шлях»⁵.

Майже одразу після смерті видатного українського діяча Д. Дорошенко змістив у наукових записках Українського наукового інституту в Берліні, ректором якого він був, розлогий некролог, де висвітлювалися основні життєві віхи В. Липинського як видатного науковця-історика та громадсько-політичного діяча⁶.

У 1934 р. світ побачила стаття Д. Дорошенка під назвою «Вацлав Липинський: кілька спогадів і заміток»⁷, видрукована у часопису «Польсько-український бюлетень», що був заснований польським урядом у 1932 р. із метою польсько-українського зближення. Цей допис був фактичною відповіддю на статтю польського публіциста і політичного діяча, представника неоконсервативного напрямку Адольфа Марії Бохенські, опубліковану в тому ж «Польсько-українському бюлетені» кількома місяцями раніше під назвою «Український Моррас»⁸. Польський публіцист із позицій власного національного інтересу намагався дати відповідь на питання: наскільки значною була втрата для польського суспільства такого діяча, як В'ячеслав Липинський, котрий, проголосивши себе українцем, зробив величезний внесок у розвиток українського політичного та інтелектуального життя.

Д. Дорошенко вступив у полеміку з А.М. Бохенські, оскільки вважає, що польський автор припустився у своїй статті низки хибних висновків та прикрих помилок, починаючи вже від самої невдалої її назви. А.М. Бохенські порівняв В. Липинського з французьким письменником, лідером і теоретиком монархізму та антипарламентаризму Шарлем Моррасом. Правда, сам він визнав, що епітет «український Моррас» «є стосовно Липинського великою мірою неслухним і погано дібраним»⁹, оскільки французький діяч був ще й прибічником ідеї інтегрального націоналізму, а В. Липинський, як відомо, не лише не поділяв її, а й активно поборював.

Д. Дорошенко спростував, зокрема, думку А.М. Бохенські про причини, через які В. Липинський став українцем. На думку польського автора, цю причину слід шукати у певному «комплексі меншовартості, якомусь

хворобливому комплексі нетутешності», який начебто мав В. Липинський. Д. Дорошенко вважав, що подібне могло б мати місце, якби мова йшла про прилучення до верстви або ідеології панівної, тимчасом, як у випадку з В. Липинським, мало місце зворотнє. Також український історик не погодився із висновком про українськість В. Липинського як вияв шляхетського нонконформізму. На його глибоке переконання, видатного діяча в українськості цікавили не соціальні, а народно-політичні моменти (що суттєво відрізняло його, наприклад, від В. Антоновича та інших хлопоманів). Тому В. Липинський почував себе українцем, не пориваючи зі своїм соціальним середовищем, не соромлячись і не зрікаючись його (як не зрікся він і своєї католицької віри). Він виступав як український шляхтич і шукав опертя в традиції, яка могла пов'язати його з історичним минулим¹⁰.

Єдине, в чому Д. Дорошенко погоджується з А.М. Бохенські, так це із його припущенням стосовно того безумовного впливу, який би напевно мав В. Липинський на політичний правий рух у Польщі, якби не перейшов до українського табору. Що ж до радіусу впливу В. Липинського на український рух, то тут Д. Дорошенко як представник гетьманського крила української еміграційної історіографії не погоджувався з оцінками польського консерватора, котрий вважав недоречністю, що визначний теоретик консерватизму з'явився серед «народу найбільш демократичного в цілій Європі, позбавленого всяких пансько-шляхетських традицій і культури»¹¹. Український історик підкреслював, що міркування про якусь вроджену і безмежну демократичність українців належить вже до легенд, над розвінчуванням яких ніхто так наполегливо не працював, як В. Липинський.

Іншими представниками української еміграції, котрі розуміли значення В. Липинського і для розвитку української науки, і для становлення теорії українського державного будівництва, була створена низка статей у перші роки після смерті мислителя. Частина з них увійшла до збірника «В'ячеслав Липинський як ідеолог і політик»¹². Так, А. Монтрезор подавав короткий нарис життя, праці та творчості діяча, а також намагався з'ясувати еволюцію його світогляду та формування державницької ідеології. На його думку, саме В. Липинський переніс українство зі сфери абстрактних теоретизувань до сфери реального життя¹³. М. Тимофіїв, стисло характеризуючи значення теорії трудової монархії для майбутнього українського державотворення, називав її автора «генієм світової політичної думки»¹⁴.

Цікаву оцінку громадської діяльності В. Липинського від 1917 р. й до його смерті дав у своїй статті С. Шемет¹⁵. Автор висвітлив періоди співпраці з В. Липинським під час заснування на Полтавщині Української демократичної хліборобської партії (УДХП), а також за еміграційної доби. Ця публікація є цінним свідченням про полтавський період життя В. Липин-

ського у 1916 — на початку 1918 рр., оскільки відповідних документальних джерел майже не збереглося. Також стаття насичена фактичним матеріалом щодо перебігу заснування, організаційного оформлення та подальшої діяльності Українського союзу хліборобів-державників (УСХД).

Історик і філософ І. Мірчук у статті, виголошеній спочатку як доповідь на зборах Клубу гетьманців в Берліні, присвячених пам'яті видатного ідеолога УСХД, побачив у теорії В. Липинського месіаністичну ідею про «післанництво України у світовій історії», котру видатний діяч оформив у найвищу ціль, до якої мало бути спрямоване «хотіння усіх державницькими категоріями думаючих одиниць»¹⁶.

До річниці смерті ідеолога українського монархізму був підготовлений спеціальний випуск львівського часопису «Дзвони», де було опубліковано низку статей, присвячених переважно аналізу науково-історичного та політологічного доробку вченого¹⁷. Так, зокрема, В. Заїкін першим вказав на те, що В. Липинський є не лише істориком, а й історіософом, оскільки вмів гармонійно сполучати у своїх творах науково-історичні дослідження над минулим із геніальними філософсько-публіцистичними висновками. Вміщені у цьому ж збірнику статті М. Козака та М. Савур-Ципріяновича¹⁸ висвітлювали окремі епізоди з життя небіжчика.

До цього ж ряду праць належать і розвідки О. Шульгіна та А. Струтинської¹⁹. Заслуга останньої полягає в укладанні першого бібліографічного покажчика наукових праць та публіцистичних писань В. Липинського. Щоправда, з позицій сьогодення він вимагає суттєвого доповнення та уточнення.

Означені праці відіграли важливу роль у становленні липинськознавства, однак частині з них притаманна надмірна апологетизація політологічного вчення мислителя. Це цілком зрозуміле з огляду на те, що такі автори, як Д. Дорошенко, О. Назарук, А. Монтрезор, С. Шемет, М. Тимофіїв, І. Мірчук, В. Залозецький, М. Савур-Ципріянович, В. Кучабський належали до монархічно-гетьманського табору української еміграції. Тому ці розвідки ще й мали на меті пропаганду ідеології В. Липинського в емігрантському середовищі, а отже були написані відповідним чином. Крім того, сучасникам В. Липинського все ж було складно здійснити об'єктивний аналіз як його життя, так і творчості.

Після Другої світової війни у науковому середовищі українського зарубіжжя спостерігається посилення інтересу до постаті В. Липинського та його ідей. Студії цієї доби ми відносимо до другого часового й концептуального історіографічного блоку. З відстані кількох десятиліть дослідникам було легше об'єктивно оцінювати постать та спадщину В. Липинського. Однак у цей час вони ставили перед собою переважно

науково-популяризаторські завдання з огляду на фактичне табу, накладене на ім'я мислителя в радянській історіографії, а також недостатній аналіз липинськіани в діаспорному українознавстві. Звідси — орієнтація зарубіжних українських учених протягом кількох наступних десятиліть на формування та накопичення джерельної бази, а згодом реконструкція на її основі окремих періодів у біографії В. Липинського.

Тут особливо слід виділити монографію гетьманця, учня В. Липинського, діяча січових організацій у США і Канаді В. Босого²⁰, розлогу статтю Я. Пеленського²¹, а також колективну працю В. Гришка, М. Базілевського та П. Ковалю²². В. Босий у своїй роботі подавав короткий життєпис В. Липинського, огляд головних історичних та ідеологічних його праць, а основну увагу приділяв аналізу теорії про класократичну монархічну державну модель, яку мислитель вважав за ідеал українського державотворення. Цю працю можна вважати першою спробою комплексного липинськознавчого дослідження, однак вона базувалася на обмеженому колі джерел, насамперед документальних. Власне, це характерно для більшості тодішніх наукових розвідок, присвячених В. Липинському.

Окремо слід виділити низку праць І. Лисяка-Рудницького, присвячених як поглядам діяча, так і окремим сторінкам його життя²³. Так, у першій своїй статті «Вячеслав Липинський: історик, політичний діяч, мислитель» автор спробував охарактеризувати його особистість, звернувши увагу на надзвичайні інтелектуальні здібності, що дозволили в досить молодому віці здійснити серйозні історичні дослідження. В. Липинський йшов, за оцінкою І. Лисяка-Рудницького, інтуїтивним шляхом проникнення у сутність речей. Його історичні й соціологічні праці мали базою не енциклопедичні знання, а оригінальні ідеї, що, можливо, було більш вартісним. Також І. Лисяк-Рудницький цілком слушно вказав на те, що сила В. Липинського як історика полягала, насамперед, у соціологічному аналізі та в гострому усвідомленні міжнародного становища України у XVII ст. між Польщею, Московським царством та Османською імперією. Також автор статті чи не першим вказав на той вплив, який мав Липинський-історик на науковців не лише української еміграції, насамперед представників державницької школи (Д. Дорошенка, С. Томашівського, М. Кордуби, І. Крип'якевича, В. Кучабського), а й на радянських дослідників 20-их років XX ст. Серед таких він називав О. Оглоблїна, М. Василенка, Л. Окіншевича. У цій же праці І. Лисяк-Рудницький розглянув В. Липинського і як політичного теоретика, чїї ідеї були співзвучними ідеям таких західних філософів, творців теорій еліт, як Ж. Сорель, Г. Моска, В. Парето, К. Міхельс.

Наступним важливим етапом у вивченні постаті та доробку визначного вченого було створення у 1963 р. Східноєвропейського дослідного інституту

імені В. Липинського у Філадельфії (СЄДІ), де концентрувалися відповідні матеріали, зокрема архів діяча від 1918 р., придбаний ще за його життя митрополитом А. Шептицьким²⁴. У 1973 р. цим інститутом було започатковано видання «В'ячеслав Липинський. Твори. Архів. Студії», що мала складатися з 25-и томів трьох серій. До першої серії під заголовком «Твори» мали увійти історичні праці, політологічні трактати та публіцистика В. Липинського. Друга серія — «Архів» — мала включати епістолярій, щоденникові записи, нотатки В. Липинського, матеріали віденського посольства, яке В. Липинський очолював з червня 1918 р. до серпня 1919 р. тощо. До третьої серії під назвою «Студії» передбачалося включити праці у галузі липинськознавства, матеріали про життя і творчість мислителя та про його рід. До 2003 р. світ побачили 8 томів проекту²⁵. Уже після проголошення незалежності України до цієї видавничої діяльності приєднався Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України. На жаль, оприлюднення матеріалів дещо затягнулося.

Історіографію зарубіжного українського липинськознавства післявоєнного періоду суттєво поповнили дослідження Л. Біласа²⁶, Р. Залуцького²⁷, Є. Пизюра²⁸, Я. Пеленського²⁹. Л. Білас приділив велику увагу територіалістичним поглядам В. Липинського, особливо у дореволюційний період, звернувши увагу на витоки та процес формування його світоглядних переконань, а також проаналізував зв'язок його світовідчуття з історіософськими уявленнями. Р. Залуцький здійснив огляд епістолярію В. Липинського, що зберігається за межами України (в архіві Українського католицького університету в Римі та СЄДІ).

Важливими подіями у дослідженні постаті В. Липинського можна вважати наукові конференції, проведені до його сторіччя 22–23 жовтня 1982 р. у Кембриджі й 18 грудня 1982 р. у Гарварді, та видання їх матеріалів. У 1985 р. світ побачив спеціальний випуск наукового збірника «Harvard Ukrainian Studies»³⁰, присвячений липинськознавчим студіям, в якому було вміщено ґрунтовні розвідки Л. Біласа³¹, Є. Пизюра³², О. Пріцака³³, Я. Пеленського³⁴, І. Лисяка-Рудницького³⁵ та ін. Усі зазначені праці висвітлювали переважно політичні та соціальні погляди видатного мислителя.

Саме науковцями українського зарубіжжя післявоєнного періоду була започаткована дискусія щодо еволюції поглядів В. Липинського. Зокрема, Л. Білас стверджував, що еволюція політичних поглядів В. Липинського була незначною і практично протягом усього свого життя він дотримувався консервативно-монархічного світогляду, а ідеї демократії були йому чужими. Цю ж думку він відстоював і в інших своїх липинськознавчих студіях³⁶. Його точку зору поділяла більшість українських істориків зару-

біжжя, за винятком хіба Я. Пеленського, який переконаний у тому, що дореволюційний період громадсько-політичної діяльності В. Липинського можна вважати демократичним, а консервативні його погляди сформувалися лише з накопиченням життєвого досвіду та під впливом розчарувань внаслідок поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Саме такий висновок він обґрунтував у вже згаданій вище статті, опублікованій ще 1957 р. у збірнику «Української літературної газети». Пізніше, на початку 1990-х років, він вже виділяв три періоди в еволюції світогляду В. Липинського: ранній (демократичний) — 1908–1919 рр., консервативно-монархічний (гетьманський) — 1919–1929 рр., незалежно консервативний, з орієнтацією на майбутню українську конституанту як найвищий легітимний орган — 1929–1931 рр.³⁷ На наш погляд, згадана дискусія залишається актуальною й досі та потребує глибшого аналізу еволюції поглядів В. Липинського на основі вивчення всієї доступної його спадщини — творчої, епістолярної, а також різноманітних документальних джерел.

Дослідження істориків українського зарубіжжя післявоєнного періоду ґрунтувалися переважно на глибокому вивченні насамперед наукового та публіцистичного доробку В. Липинського, документальних матеріалах, збережених, упорядкованих та частково опублікованих співробітниками СЄДІ. Цей другий період розвитку історіографії українського зарубіжного липинськознавства був надзвичайно плідним та результативним. Однак для його представників, як і для вітчизняних науковців за радянських часів, були недоступними архівні документи в Україні, що, безумовно, суттєво обмежувало можливість наукового пошуку й об'єктивного з'ясування всіх існуючих проблем.

У підрадянській Україні, як вже зазначалося, ім'я В. Липинського перебувало фактично під забороною, а тому лише з кінця 1980-х — початку 1990-х років почалося вивчення його наукової спадщини. Першим важливим науковим заходом стала конференція «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна», яка відбулася 1992 р. Її результати були оприлюднені в одному з томів вже згаданої серії «Студії», започаткованої СЄДІ разом з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та Інститутом східноєвропейських досліджень НАН України³⁸.

Серед доповідей зарубіжних учених, виголошених на згаданій конференції, особливий інтерес становлять розвідки Я. Пеленського, Л. Біласа, Р. Залуцького. Так, Я. Пеленський³⁹ проаналізував теоретичні концепції В. Липинського, екстраполюючи їх на практику державотворчих процесів в Україні кінця 80-х — початку 90-х років минулого століття та означивши останні як мирну консервативну революцію. Л. Білас дослідив формування

поглядів В. Липинського як історика, тісно пов'язавши процес викристалізування його історіософії з трансформацією його громадсько-політичного світогляду⁴⁰. Р. Залуцький зробив спробу з'ясувати специфіку української візії В. Липинського, його мотивації обов'язку перед батьківщиною, а також проаналізувати запропоновані ним шляхи практичного втілення згаданої візії та причини неприйняття його ідей більшим загалом сучасників⁴¹.

На цій же конференції була репрезентована практично перша серйозна розвідка польських істориків Г. Дільонгової та М. Філіповича⁴², присвячена одному з важливих сюжетів дореволюційної діяльності В. Липинського — його участі у виданні та редагуванні польськомовного київського часопису територіалістичної орієнтації «Przeglądu Krajowego». Цінність цієї студії зокрема полягала у тому, що дослідники використали значний масив польських джерел.

Доповіді вітчизняних науковців поділялися на кілька тематичних блоків. Так, теоретичну спадщину В. Липинського (його історіософію, філософські, політологічні та правові погляди) проаналізували Ю. Вільчинський⁴³, Н. Яковенко⁴⁴, В. Потульніцький⁴⁵, Т. Андрусяк⁴⁶, М. Попович⁴⁷. До цього блоку можна віднести й ґрунтовну розвідку Я. Дашкевича, котрий дослідив вплив української революції та доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на формування В. Липинського як політичного мислителя і, великою мірою, як політичного діяча⁴⁸. При цьому автор характеризує створену В. Липинським під впливом поразки української революції модель майбутньої української державної системи у вигляді трудової монархії, одночасно і як оригінальну, і як утопічну.

Окрему групу становили студії, що торкалися громадської, політичної та культурної діяльності В. Липинського. Зокрема, І. Гирич на епістолярному матеріалі висвітлив дореволюційний період у житті видатного діяча⁴⁹. В. Ульяновський дослідив справжню роль В. Липинського у другому виданні «Історії України-Русі» М. Аркаса⁵⁰. Ф. Турченко та Н. Заліська визначили участь політика у заснуванні та початковому періоді діяльності УДХП⁵¹. Окремим аспектам зовнішньополітичної діяльності В. Липинського на посаді українського посла за доби Гетьманату та Директорії присвячено розвідки А. Буравченкова, Т. Заруди⁵² та Д. Веденєєва⁵³.

Низка студій була присвячена аналізу історичної спадщини науковця (В. Цибульський⁵⁴, Я. Федорчук⁵⁵ та ін.).

Відтоді проведено чимало наукових форумів, присвячених В. Липинському⁵⁶. Деякі з них стали традиційними. Аналіз їхньої тематики свідчить, що увагу дослідників, насамперед, привертає оригінальність та нетрадиційність мислення В'ячеслава Липинського, які яскраво проявились в його

історичній, політологічній, історіософській, соціологічній спадщині. Однак, як цілком слушно зауважив свого часу Я. Дашкевич, «біографією, атмосферою його життя займаються рідко»⁵⁷. Відповідно, кількість розвідок, присвячених вивченню доробку В. Липинського, значно переважає обсяг досліджень в царині окремих сфер його громадсько-політичної, наукової, дипломатичної, державницької діяльності.

До найбільш поважних слід віднести монографію К. Галушка⁵⁸, в якій автор студіює консервативні ідеї В. Липинського на тлі еволюції правих суспільно-політичних парадигм у міжвоєнному часі. Автор здійснює компаративний аналіз ідей видатного українського вченого і політика та західних провідних теоретиків і політичних діячів, як-от Х. Ортега-і-Гасет, Ш. Моррас, Ю. Евола, Б. Муссоліні, А. Гітлер та ін. Цьому ж авторові належить низка статей, що висвітлюють сутність консервативних поглядів В. Липинського⁵⁹.

Потужну спробу порівняти еволюційний розвиток історичних концепцій В. Липинського та М. Грушевського, що відбувся під впливом як власного, так і суспільного державотворчого досвіду, здійснив В. Масненко⁶⁰. На прикладі двох найбільш репрезентативних істориків доби визвольних змагань початку ХХ ст. автор доводить думку про можливість використання політичної практики як критерію продуктивності історичних концепцій. Взагалі, В. Масненка слід вважати одним із найбільш уважних дослідників постаті та спадщини В. Липинського. Окремі його студії присвячено таким важливим проблемам, як роль ідейних засад провідного хліборобського класу (земельної власності та господарювання на власній землі) у формуванні світогляду мислителя, а також історії його землевласницько-господарчої праці у власному маєтку на Уманщині — Русалівські Чагарі⁶¹.

Різним аспектам історичної концепції В. Липинського присвячено розвідки В. Смолія та В. Рички⁶², Ю. Терещенка⁶³, С. Гелея⁶⁴, К. Колесникова⁶⁵, В. Масненка⁶⁶, В. Степанкова⁶⁷. Сучасні праці та підручники з історіографії також приділяють значну увагу видатному українському історикові⁶⁸.

Проблемі висвітлення українською еміграційною пресою міжвоєнної доби історії консервативно-монархічного руху, ідеологом якого був В. Липинський, присвячена монографія Д. Колісника⁶⁹. Праця демонструє, зокрема, ідеологічну боротьбу, що тривала серед різних українських еміграційних політичних груп у пресі, в якій часто брав участь безпосередньо В. Липинський. У низці статей цього ж автора відображено ідейну боротьбу всередині самого українського монархічного табору в другій половині 20-х років ХХ ст., а також проаналізовано ідеологію цього політичного напрямку⁷⁰.

Л. Кондратик⁷¹ вперше розглянув релігійні погляди В. Липинського, зокрема його візію як суто теоретичних проблем феномену релігії (її

сутності, структури), так і місця релігії в суспільстві у контексті історичного процесу. Погляди В. Липинського на роль і сутність релігії та церкви також досліджували Ю. Марченко, І. Передерій, З. Атаманюк, Ю. Дорошенко⁷².

В. Потульницький⁷³ розглядає та аналізує концепцію державності, розроблену В. Липинським, підкреслює її вплив на розвиток української зарубіжної історико-політологічної думки. Цей же автор студіював проблему політичної культури в рецепції В. Липинського⁷⁴. Інтерес до державотворчої теорії науковця і політика виявили також І. Дробот, Д. Гаврилюк, О. Лавринович, О. Павліченко, І. Гошуляк, Ю. Шаповал, Ю. Дорошенко⁷⁵. Інші аспекти політичних та історіософських теорій В. Липинського вивчали Ю. Вільчинський, С. Сторожук, С. Стеценко, І. Орлова⁷⁶.

Велику зацікавленість з боку науковців викликала і теорія еліт, розроблена В. Липинським. Політологічний, філософський, історіософський та соціологічний її аспект проаналізували В. Бурлачук, С. Приходько, С. Бондарук, І. Тукаленко⁷⁷.

Дискусію про еволюційність-сталість політичних поглядів мислителя продовжили своїми розвідками С. Ліницький⁷⁸ та Т. Осташко⁷⁹. А О. Ясь поповнив липинськознавство цікавими дослідженнями про архітекtonіку та техніку викладу головного політологічного твору В. Липинського — «Листів до братів-хліборобів», а також про поєднання різних дослідницьких стратегій (неоромантизму, позитивізму, соціологізації історії) у працях мислителя⁸⁰.

Цікавими також є компаративні дослідження спадщини В. Липинського та інших видатних мислителів — як його сучасників, так і попередників⁸¹.

Вивченню наукового та політичного доробку В. Липинського присвячена й низка дисертаційних досліджень, захищених протягом останніх двох десятиліть, переважно з політологічних та філософських спеціальностей. Це, насамперед, роботи В. Потульницького, І. Тукаленко, Г. Остапчук, С. Бондарук, М. Гордієнко⁸². Чотири дисертації захищені у галузі історичних наук⁸³, однак безпосередньо постаті В. Липинського та його творчості стосуються лише дві з них.

Як вже зазначалося, дещо меншу увагу дослідники приділили вивченню окремих сторінок діяльності та біографії В. Липинського. Хоча й у цій ділянці за останні два десятиліття з'явилося чимало публікацій. Зупинимося на розгляді тих із них, авторство яких належить липинськознавцям «зі стажем». До таких, безперечно, належить Т. Осташко, котра вивчає гетьманський рух в еміграції, а між тим і місце у ньому його ідеолога — В. Липинського⁸⁴. Отже, більшість праць цієї дослідниці присвячені пореволюційним сторінкам його життя й діяльності. Хоча є серед них і такі, де автор робить спробу дати цілісний біографічний нарис науковця і політика⁸⁵.

Т. Осташко разом з іншими українськими істориками (Ю. Терещенком, Б. Андрусишиним, Г. Папакінім та ін.) була одним з ініціаторів створення у жовтні 2001 р. Всеукраїнської громадської організації «Союз гетьманців-державників» (СГД), одним із напрямів діяльності якої є популяризація політико-ідеологічної доктрини українського консерватизму, а також актуалізація державотворчих традицій інституту українського гетьманства, який, як сказано в програмових засадах діяльності СГД, «переконливо засвідчив свою життєздатність у 1918 році»⁸⁶. Пізніше до СГД приєдналися такі фахові українські історики, зокрема й липинськознавці, як В. Масненко, К. Галушко.

На наш погляд, складно не погодитися з думкою Я. Калакури, що для деяких сучасних істориків-«гетьманців», притаманна певна глорифікація доби Гетьманату⁸⁷. Таке ж надмірне захоплення подекуди спостерігається і стосовно консервативних ідеологем українського гетьманського руху в еміграції. Однак, незважаючи на це, безперечною заслугою СГД є його видавнича діяльність щодо наукової та епістолярної спадщини В. Липинського, праць його соратників, а також новітніх публікацій з галузі липинськознавства⁸⁸. Крім СГД, велику роботу щодо популяризації постаті та доробку мислителя здійснює Центр соціогуманітарних досліджень імені В. Липинського⁸⁹, очолюваний К. Галушком.

Ще один український історик, котрий досліджує різні сфери діяльності В. Липинського, — І. Гирич. Його заслугою, зокрема, є вивчення громадсько-політичних та наукових взаємин ученого з М. Грушевським, відтворення різних напрямів громадсько-політичної діяльності В. Липинського в дореволюційний період, а також спроба одного з перших біографічних нарисів про діяча⁹⁰, який, щоправда, з позицій сьогодення вимагає певних фактографічних уточнень і виправлень. Однією з останніх публікацій І. Гирича в галузі липинськознавства є його ґрунтовна розвідка, присвячена конфліктові між В. Липинським і Б. Ярошевським, разом з яким вони видавали тижневик «Przegląd Krajowy» у 1909 р.⁹¹ Автор, крім аналізу згаданого конфлікту, вводить до наукового обігу не публіковане раніше листування В. Липинського та Б. Ярошевського, яке розкриває його перебіг.

Крім І. Гирича, віднайдені в українських архівах листи В. Липинського публікували й інші історики — Т. Осташко та Ю. Терещенко, М. Дядюк, Н. Миронець, І. Старовойтенко, Н. Черкаська⁹².

Зовнішньополітичні погляди та діяльність В. Липинського як українського амбасадора в Австро-Угорщині (згодом в Австрії) висвітлені у праці Д. Веденєєва⁹³. Автор зосереджує свою увагу на дипломатичних заходах, здійснюваних очільником віденського посольства щодо розв'язання важливих питань міжнародного становища України за доби Гетьманату та

Директорії. Однак дослідник практично не торкнувся питань організації роботи української амбасад, підбору її кадрового складу тощо.

Сторінки життя юного В. Липинського під час його навчання у житомирській гімназії відтворив у своєму дослідженні Р. Кондратюк⁹⁴. Ще один біографічний нарис, присвячений В. Липинському, підготував історик А. Портнов⁹⁵. Ця розвідка вносить мало нового у липинськознавство, оскільки ґрунтується виключно на працях інших дослідників. Крім того, у ній досить багато фактичних помилок (наприклад, невірно вказані дата переїзду В. Липинського до маєтку в Русалівських Чагарях, хронологічні межі його перебування на дипломатичній посаді амбасадора у Відні, час прийняття у дійсні члени НТШ тощо).

Цікаві розвідки, що відтворюють взаємини В. Липинського з видатними сучасниками — Іваном Франком, Вільгельмом Габсбургом, підготував Ю. Терещенко⁹⁶.

Завершуючи огляд сучасного липинськознавства, відзначимо праці польських дослідників А. Середницького та Б. Ганцажа⁹⁷. Монографія польського журналіста Б. Ганцажа, на слухну думку І. Гирича, «не лише заповнює лакуну лінійною оповіддю біографії з уже друкованих джерел і досліджень, а й подає чимало невідомого архівного і наративного матеріалу, введеного автором уперше до наукового обігу»⁹⁸. Вона присвячена дореволюційній добі життя та діяльності В. Липинського (до початку Першої світової війни), а оскільки в ній є розділ, що стисло подає відомості з його біографії періоду 1914–1931 рр., це дослідження можна вважати найповнішим на сьогодні в галузі липинськознавства.

Подальший розвиток студій, на нашу думку, має відбуватися за кількома напрямками. По-перше, досі актуальною залишається проблема створення повної синтетичної праці, присвяченої життю, діяльності та творчості одного з найвидатніших українських мислителів ХХ ст. Зараз такий час настав, оскільки у розпорядженні науковців опинилися практично всі можливі джерела, як закордонні (левова частка яких уже опублікована), так і ті, що віднайдені за останні два десятиліття в архівах України.

Що стосується тематичного липинськознавства, то особливий інтерес має концептуальна стратегія культурно-інтелектуальної історії, яка передбачає врахування поряд із культурологічним та наукознавчим, також і персоналізований підхід. Згідно з ним дослідник має зосередити свою увагу не лише на аналізі різноманітних інтерпретативних моделей наукових і політологічних теорій ученого, а й на процесі їх творення, тобто на дискурсивній практиці дослідника, виявленні впливу на його діяльність численних ідейних, соціальних і психологічних чинників. Свого часу на актуальність такого напрямку у розвитку грушевськознавства вказував

В. Тельвак⁹⁹. Нам видається доречним такий підхід і стосовно липинськознавчих студій.

Сучасна інтелектуальна історія орієнтується також на інтенсивний мікроаналітичний підхід. Його об'єктом може бути окремий текст, конкретна ситуація, а в біографічних дослідженнях — сама творча особистість, її взаємини з іншими людьми в різних соціальних групах (сім'я, наукове співтовариство, коло політичних однодумців чи супротивників тощо). Щоб зрозуміти значення праць будь-якого науковця (у тому числі й В. Липинського), необхідно реконструювати його інтелектуальне оточення, відчутти, так би мовити, дух епохи, її загальні моральні та естетичні настанови, дослідити характер та взаємозв'язки тих ідей, які тоді переважали в суспільстві. З огляду на це, сучасний дослідник повинен не лише акцентувати свою увагу на критичному обговоренні історичних, політологічних, публіцистичних писань В. Липинського його сучасниками, а й проаналізувати полемічні дискусії, які мали місце в популярних виданнях та особливо на сторінках щоденної української, російської, польської преси, оскільки саме вона впливала на ставлення пересічного читача до ідей, що обстоював видатний діяч. Спроба подібного аналізу вже здійснювалася нами щодо публіцистичних писань В. Липинського часів його співробітництва з першою українською щоденною газетою «Рада» та часописом «Przegląd Krajowy»¹⁰⁰. Подібні дослідження, на наше переконання, необхідно продовжувати.

Пріоритетним напрямом сучасної біографістики виступає внутрішній світ людини, її емоційні переживання, інтелектуальні та духовні пошуки, родинні взаємини тощо. При цьому особа виступає одночасно і як суб'єкт діяльності, і як об'єкт контролю з боку сімейно-родинної групи, кола близьких їй людей, формальних і неформальних товариств, соціальних інститутів¹⁰¹. Отже, маємо ще один перспективний напрям, адже у вимірі буденності В. Липинський залишається й досі мало знаним.

Не втрачає своєї актуальності також і міждисциплінарний підхід у сучасних біографічних дослідженнях. Він орієнтує на використання якомога ширшого спектру всіх гуманітарних та соціальних наукових галузей. Адже саме такий підхід, на слушну думку В. Тельвака, дозволяє розглядати під різким кутом зору об'єкт дослідження — людину минулого — як носія певної культури та водночас особистісної свідомості, створюючи його об'ємний «голографічний» портрет¹⁰².

Безперечно, тут нами окреслені лише деякі аспекти оновлення та подальшого розвитку липинськознавчих студій, однак, на наш погляд, подібні підходи зможуть забезпечити результативність майбутніх досліджень і, найголовніше, допоможуть створити повну і цілісну інтелектуальну

біографію видатного українця польського походження — В'ячеслава Липинського.

-
- ¹ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — Прага, 1923.
- ² *Пінчук Ю., Гриневич Л.* Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // *Д. Дорошенко. Огляд української історіографії.* — К., 1999. — С. XXI.
- ³ *Дорошенко Д.* Вказ. пр. — С. 209.
- ⁴ *Забаревський М.* [Дорошенко Д.]. Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. — Відень, 1925; *Назарук О.* В'ячеслав Липинський — відновитель державної ідеології України. — Чикаго, 1926.
- ⁵ *Забаревський М.* Вказ. пр. — С. 5.
- ⁶ *Dorošenko D.V.* Lipinsky (Ein Nachruf) // *Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen institutes in Berlin.* — Berlin, Leipzig, 1931. — Band III. — S. 157–166.
- ⁷ *Doroszenko D.* Wacław Lipiński: Kilka wspomnień i uwag // *Biuletyn Polsko-Ukraiński.* — Warszawa, 1934. — № 9 (44); 11 (46).
- ⁸ *Bocheński A.M.* Ukraiński Maurras // *Biuletyn Polsko-Ukraiński.* — Warszawa, 1934. — № 9 (44); 11 (46).
- ⁹ *Id.* Ukraiński Maurras // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1985. — V. IX. — № 3/4, December. — Special issue: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. — P. 461.
- ¹⁰ *Doroszenko D.* Op. cit. — P. 470.
- ¹¹ *Bocheński A.M.* Op. cit. — P. 457.
- ¹² Вячеслав Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород, 1931.
- ¹³ *Монтрезор А.* Вячеслав Липинський // Вячеслав Липинський як ідеолог і політик. — Ужгород, 1931. — С. 5–13.
- ¹⁴ *Тимофійв М.* Памяти Вячеслава Липинського // Там само. — С. 18.
- ¹⁵ *Шемет С.* В.К. Липинський при громадській роботі // Там само. — С. 20–39.
- ¹⁶ *Мірчук І.* Месіанізм Липинського // Там само. — С. 43.
- ¹⁷ *Чижевський Д.* Вячеслав Липинський як філософ історії // *Дзвони.* — Львів, 1932. — С. 451–461; *Залозецький В.* На сторожі ідеї // Там само. — С. 431–436; *Ищак А.* Погляди В. Липинського на релігію в державнім будівництві // Там само. — С. 444–450; *Андрієвський О.* Правно-політичний і філософічний світогляд Вячеслава Казимировича Липинського // Там само. — С. 461–472; *Зайкін В.* Вячеслав Липинський як історик // Там само. — С. 473–490; *Кучабський В.* Значення ідей Вячеслава Липинського // Там само. — С. 403–419.
- ¹⁸ *Козак М.* З життя і діяльності В'ячеслава Липинського // Там само. — С. 420–428; *Савур-Ципріянович М.* Останні дні Вячеслава Липинського // Там само. — С. 428–430.
- ¹⁹ *Шульгін О.* На смерть Липинського // *Тризуб.* — Париж, 1935. — С. 23–25; *Струтинська А.* Бібліографічний покажчик до писань В. Липинського // *Дзвони.* — Львів, 1933. — № 6.

²⁰ Босий В. Вячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. — Торонто, 1951.

²¹ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський // Збірник «Української літературної газети» за 1956 р. — Мюнхен, 1957. — С. 197–213.

²² Гришко В., Базілевський М., Коваль П. В'ячеслав Липинський та його творчість. — Нью-Йорк, 1961.

²³ Рудницький І. Вячеслав Липинський: історик, політичний діяч, мислитель // Сучасність. — Мюнхен, 1961. — № 6. — С. 74–90; *Його ж.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 2. — С. 173–245; *Його ж.* В'ячеслав Липинський // Там само. — Т. 2. — С. 131–148.

²⁴ Див.: Зиблікевич Є. Одиссея архівної спадщини Вячеслава Липинського (Відень–Райхенау–Берлін–Бадег–Філадельфія) // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. I. — С. 119–123.

²⁵ Липинський Вячеслав. Твори, Архів, Студії. — Філадельфія, Пенсильванія, 1973. — Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського; Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського; *Липинський В.* Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2.: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького; *Його ж.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. — К.–Філадельфія, 1991; *Його ж.* Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. — К.–Філадельфія, 1995. — Т. 6. — Кн. 1; *Його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування. — К., 2003. — Т. 1. (А–Ж).

²⁶ Білас Л.В. В'ячеслав Липинський і «територіалізм» (1909–1910) // Сучасність. — Мюнхен, 1962. — № 2. — С. 95–111; № 3. — С. 61–72; *Його ж.* В. Липинський як історик кризової доби // *Липинський В.* Твори. — Філадельфія, 1991. — Т. 3: Україна на переломі, 1657–1659. — С. 12–32; *Його ж.* Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: до родовідної мислення Липинського // Липинський В. Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького. — С. XVII–XCVIII.

²⁷ Залуцький Р. Листування В'ячеслава Липинського у західних архівах // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування. — К., 2003. — Т. 1. (А–Ж). — С. 33–81.

²⁸ Пизюр Є. Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. — Мюнхен, 1969. — № 9. — С. 103–115.

²⁹ Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. VI–XXV; *Його ж.* В. Липинський — засновник державної школи в українській історіографії // Український історичний журнал. — К., 1992. — № 2. — С. 139–141.

³⁰ Harvard Ukrainian Studies. Special issue: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. — 1985. — Vol. IX. — № 3/4, December.

³¹ Bilas L. The Intellectual Development of V. Lypyns'kyi: His World View and Political Activity before World War I // Ibid. — P. 263–286.

³² Pyziur E. V. Lypyns'kyi's Idea of Nation // Ibid. — P. 302–325.

- ³³ *Pritsak O. V.* Lypynskij's place in ukrainien intellectuale History // Ibid. — P. 245–262.
- ³⁴ *Pelenski J. V.* Lypyn'skyi and the Problem of the Elite // Ibid. — P. 327–328.
- ³⁵ *L. Rudnytsky I. V.* Lypyn'skyi's Political Ideas from the Perspective of Our Times // Ibid. — P. 342–356.
- ³⁶ Білас Л.В. Липинський і «територіалізм»...; *Його ж.* Краків, Женева і філіяція «Кричевського»...
- ³⁷ *Пеленський Я.* Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [Матеріали Міжнародної наук. конф., яка відбулася 2–6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку і Кременці з нагоди 110 роковин з дня народження вченого]. — К.–Філадельфія, 1994. — С. 15–29.
- ³⁸ В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [Матеріали Міжнародної наук. конф. ...]. — К.–Філадельфія, 1994.
- ³⁹ *Пеленський Я.* Спадщина В'ячеслава Липинського... — С. 15–29.
- ⁴⁰ Білас Л. В'ячеслав Липинський — історик // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина... — С. 30–41.
- ⁴¹ *Залуцький Р.* В'ячеслав Липинський і його відношення до українства // Там само. — С. 76–84.
- ⁴² *Дільонтова Г., Філіпович М.* Вацлав Липинський — співзасновник і редактор «Przeglądu Krajowego» // Там само. — С. 68–75.
- ⁴³ *Вільчинський Ю.* В'ячеслав Липинський — до української нації через українську державу // Там само. — С. 91–96.
- ⁴⁴ *Яковенко Н.* Gente Ruthenus natione Polonus — зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // Там само. — С. 97–102.
- ⁴⁵ *Потульницький В.* В'ячеслав Липинський — політолог // Там само. — С. 103–114.
- ⁴⁶ *Андрусак Т.* Вплив творчості Михайла Драгоманова на формування правових поглядів В'ячеслава Липинського (до питання про неперервність процесу розвитку української правової думки) // Там само. — С. 115–119.
- ⁴⁷ *Попович М.* В'ячеслав Липинський і український консерватизм // Там само. — С. 42–52.
- ⁴⁸ *Дашкевич Я.* Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і українська революція // Там само. — С. 60–67.
- ⁴⁹ *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // Там само. — С. 143–149.
- ⁵⁰ *Ульяновський В.* Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський. (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // Там само. — С. 161–170.
- ⁵¹ *Турченко Ф., Заліська Н.* В'ячеслав Липинський — ідеолог Української демократичної хліборобської партії // Там само. — С. 171–181.
- ⁵² *Буравченков А., Заруда Т.* Деякі аспекти дипломатичної діяльності В'ячеслава Липинського в період Гетьманату (1918) // Там само. — С. 181–189.
- ⁵³ *Веденсєв Д.* Зовнішньополітичні погляди та діяльність В'ячеслава Липинського // Там само. — С. 195–200.

⁵⁴ *Цибульський В.* Держава Богдана Хмельницького і переяславська угода в працях В'ячеслава Липинського // Там само. — С. 220–223.

⁵⁵ *Федорчук Я.* Монархізм Богдана Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського. Критична інтерпретація // Там само. — С. 228–234.

⁵⁶ Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики ХХІ століття. Шості читання пам'яті В. Липинського: I Міжнародна науково-практична конференція: Матеріали. — Луцьк, 2003; В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення: Матеріали міжнародної конференції, 26–27 квітня 2007 р. — Луцьк, 2007; В'ячеслав Липинський у сучасному прочитанні: Матеріали наук. конф., присвяч. 125-річчю від дня народження В. Липинського (29–30 березня 2007 р.). — К., 2007; Філософські семінари. Вип. 6. Матеріали міжкафедрального круглого столу, присвяченого 125-річчю з дня народження В.К. Липинського (17 квітня 2007 р.). — Полтава, 2007 та ін.

⁵⁷ *Дашкевич Я.* Феномен В. Липинського та його дослідження (замість передмови) // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів, 2006. — С. 411.

⁵⁸ *Галушко К.Ю.* Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». — К., 2002.

⁵⁹ *Його ж.* Парадокси консерватизму В'ячеслава Липинського // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 119–126; *Його ж.* Європейський контекст соціально-політичних ідей В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник. — К.–Житомир, 2008; *Його ж.* Уявлення В. Липинського про природу нації в контексті європейської правої політичної думки (1920-ті рр.) // Етнічна історія народів Європи. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 89–94.

⁶⁰ *Масненко В.* Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. — К.–Черкаси, 2000.

⁶¹ *Його ж.* Чи був реальним «нездійснимий «сон про власну силу»? // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 2008. — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — С. 64–73; *Його ж.* Маєстності В'ячеслава Липинського й Адама Рокицького у Русалівці // Пам'ятки України: історія та культура. — 2002. — № 2. — С. 144–149.

⁶² *Смолій В., Ричка В.* В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі» // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 141–143.

⁶³ *Терещенко Ю.* Династичний принцип влади і національна консолідація в добу Хмельниччини в оцінці В. Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник. — К.–Житомир, 2008. — С. 328–356; *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці В'ячеслава Липинського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 2008. — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — С. 51–63.

⁶⁴ *Гелей С.* Богдан Хмельницький як творець української державності в історичних працях В'ячеслава Липинського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — Львів, 1997. — Вип. 3–4. — С. 32–57; *Його ж.* Українська Народна Республіка в оцінках ідеологів українського консерватизму — В. Липинського та

В. Кучабського // Вісник Львівської комерційної академії. — Львів, 1998. — Т. 2. — Ч. 2/3. — С. 85–99.

⁶⁵ *Колесников К.М.* Інтелектуальна еліта в історіософії В'ячеслава Липинського // Вісник Львівської комерційної академії — Львів, 1998. — Т. 2. — Ч. 2/3. — С. 11–17.

⁶⁶ *Масненко В.* Козацтво в історичній концепції Вячеслава Липинського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукр. історичних читань. — К.–Черкаси, 1997. — Ч. 2. — С.85–97; *Його ж.* Проблема «революційного» характеру Хмельниччини у науковій спадщині М. Грушевського та В. Липинського // Вісник Черкаського університету. Серія соціально-гуманітарних наук. — Черкаси, 1997. — Вип. 2 — С. 16–24; *Його ж.* Роль В. Липинського у становленні державницького напрямку української історіографії // Молода нація: Альманах. — 2002. — № 2. — С. 36–55; *Його ж.* В. Липинський і М. Грушевський: харизматична модель в українській історичній думці 1920-х років // Сучасність. — 2001. — № 3. — С. 98–113; № 4. — С. 88–106.

⁶⁷ *Степанков В.* Формування нової концепції української революції XVII ст.: (праці Вячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1627–1659») // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2000. — № 1. — С. 272–284.

⁶⁸ *Калакура Я.С.* Українська історіографія. Курс лекцій. — К., 2004; *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII — початку XX століття). — К., 2000; *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX — початку XX століть: основні напрями і концепції. — Львів, 2002; *Коцур В., Коцур А.* Історіографія історії України: Курс лекцій. — Чернівці, 1999.

⁶⁹ *Колісник Д.В.* Гетьманський рух і преса української політичної еміграції (1920–1930-ті рр.). — Д., 2008.

⁷⁰ *Його ж.* «Бюлетень Гетьманської Управи» (1929–1936) як джерело історії гетьманського руху міжвоєнного періоду // Вісник Львівської комерційної академії. — Львів, 1998. — Т. 2. — Ч. 2/3. — С. 158–164; *Його ж.* Гетьманські часописи як джерело вивчення українського монархічного руху 1920-х — початку 1930-х рр. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — К., 2008. — С. 114–119.

⁷¹ *Кондратик Л.Й.* Релігієзнавча концепція В. Липинського. — Луцьк, 2002.

⁷² *Марченко Ю.* Релігія і церква в історії України: погляд В. Липинського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — К., 2008. — С. 193–197; *Передерій І.Г.* В'ячеслав Липинський про взаємовідносини церкви і держави в контексті української і світової історії // Гілея: Збірник наукових праць. — К., 2010. — Вип. 32. — С. 25–30; *Атаманюк З.М.* Погляди В. Липинського на роль релігії і церкви у національному державотворенні // Наука. Релігія. Суспільство. — 2005. — № 2. — С. 142–145; *Дорошенко Ю.* Взаємовідносини церкви і держави у поглядах Вячеслава Липинського // Історичний календар. — 2002. — С. 187–191.

⁷³ *Потульницький В.А.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політологічній науці). — К., 1992.

⁷⁴ *Його ж.* В. Липинський і проблема політичної культури // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). — К., 1993. — С. 123–137.

⁷⁵ Дробот І. «Ніхто нам не збудує держави, коли самі її не збудуємо» // Пам'ять століть. — 2006. — № 2. — С. 155–164; Гаврилюк Д. Державницька концепція В. Липинського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 2008. — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — С. 166–176; Лавринович О. Державотворча концепція В. Липинського // Вячеслав Липинський у сучасному прочитанні. Матеріали наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження В. Липинського (29–30 березня 2007 року). — К., 2007. — С. 29–34; Павліченко О. Теорія державотворення за В. Липинським // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 2008. — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — С. 177–181; Гошуляк І. П'ять уроків Вячеслава Липинського // Віче. — 1997. — № 9. — С. 141–152; Шаповал Ю. Журавлинний клич Вітчизни: Політологія Вячеслава Липинського // Дзвін. — 1995. — № 9. — С. 99–102; Дорошенко Ю. Актуальність політологічної спадщини Вячеслава Липинського на тлі формування української національної ідеї // Молода нація: Альманах. — К., 1996. — № 2. — С. 22–28.

⁷⁶ Вільчинський Ю. Українська національна ідея в історії В. Липинського // II Міжнародний конгрес українців: Філософія. — Львів, 1994. — С. 123–130; Сторожук С.В. Перспективи політичної програми В. Липинського у світлі історіософських поглядів І. Лисяка-Рудницького // Мультиверсум. Філософський альманах. — К., 2006. — № 58. — С. 45–56; Стеценко С. Нація і селянство: До проблеми відродження хліборобської ідеології // Людина і політика. — 1999. — № 5. — С. 29–32; Орлова І. Теорія об'єднуючих етносів Вячеслава Липинського і майбутнє України: Чи судилося їм перетнутися? Спроба позитивного аналізу // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 2008. — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — С. 182–192.

⁷⁷ Бурлачук В.Ф. Соціологія політики В. Липинського // Соціологічна думка України. — К., 1996. — С. 371–418; Приходько С. Теорія еліти у спадщині В. Липинського: (історіософський аспект) // Наук. записки. Сер. «Політологія і етнологія» — К., 1997. — Вип. 2. — С. 46–49; Бондарук С. Проблема соціокультурної ролі еліти в концепції В. Липинського // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Філософія, соціологія, культура. — 1996. — № 2. — С. 32–36; Її ж. Обґрунтування В. Липинським ролі еліти в суспільному житті // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Філософські науки. — 1997. — № 9. — С. 61–67; Тукаленко І.А. Правляча верства, добірна меншість чи родовий титул: погляд на проблему еліт у творчості В. Липинського. — К., 1998.

⁷⁸ Лінецький С. Чи був В. Липинський антидемократом? (До питання про оцінку політичних поглядів мислителя) // Молода нація: Альманах. — К., 1996. — № 2. — С. 29–42.

⁷⁹ Осташко Т. Вячеслав Липинський і українська національна демократія // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». — К., 2008. — Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. — С. 96–113.

⁸⁰ Ясь О. Архітектоніка та техніка викладу «Листів до братів-хліборобів» // Молода нація: Альманах. — К., 2002. — № 4 (25). — С. 161–201; Його ж. В. Липинський та неоромантизм // Український історичний журнал. — 2007. — № 5. — С. 75–95.

⁸¹ *Ситник В.* Державницькі концепції М. Міхновського та В. Липинського: спроба порівняльного аналізу // *Історичний журнал*. — 2003. — № 1. — С. 57–65; *Резник В. Д.* Донцов і В. Липинський в історії України: порівняльний аналіз // *Історія України*. — 2004. — Березень (№ 10). — С. 6–9; *Шевченко В.* Українська релігійна місійність в христоцентричних вимірах В. Липинського і Ю. Липи // *В'ячеслав Липинський у сучасному прочитанні*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження В. Липинського (29–30 березня 2007 року). — К., 2007. — С. 51–59; *Лінецький С.* Політичні позиції М. Драгоманова і В. Липинського в світлі сучасних проблем: взаємодоповнюваність соціал-демократії і консерватизму // *Молода нація: Альманах*. — К., 1996. — № 2. — С. 135–142.

⁸² *Потульніцький В.А.* Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці (1918–1939 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. — К., 1992; *Тукаленко І.А.* Проблема держави в історіософській концепції В. Липинського в контексті європейської консервативної думки: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — К., 1998; *Остапчук Г.О.* Націотворчі та державотворчі проблеми в історіософії В. Липинського: Дис. ... канд. філос. наук. — К., 1997; *Бондарук С.Д.* Роль еліти як суб'єкта соціального поступу в історіософії В'ячеслава Липинського: Дис. ... канд. філос. наук. — К., 1997; *Гордієнко М.Г.* Сутність та основні засади концепції української державності В'ячеслава Липинського: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1999.

⁸³ *Коцур А.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII — початку XX століття: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2001; *Масненко В.В.* Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX — перша третина XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2002; *Лебедєва Ю.О.* Державницький напрям української історіографії 1920–1930-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008; *Галушко К.Ю.* Український консерватизм В. Липинського в історії європейської суспільно-політичної думки (1920-ті рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001.

⁸⁴ *Осташко Т.С.* Павло Скоропадський і проблема персоніфікації українського гетьманського руху // *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії*. Всеукраїнська наукова конференція, 19–20 травня 2008 р. — К., 2008. — С. 287–301; *Її ж.* Передумови створення і організаційне оформлення українського гетьманського руху в еміграції // *Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр.*: 36. статей. — К., 2007. — С. 113–142; *Її ж.* Проблема заснування та діяльності гетьманських організацій в листуванні В'ячеслава Липинського // *Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр.*: 36. статей. — К., 2007. — Вип. 4. — С. 237–264; *Її ж.* В'ячеслав Липинський: від посла Української Держави до УСХД // *Молода нація: Альманах*. — К., 2002. — № 4 (25). — С. 56–90.

⁸⁵ *Її ж.* В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // *Український історичний журнал*. — 2007. — № 2. — С. 113–130; *Її ж.* Державницький імператив В'ячеслава Липинського // *В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник*. — К.–Житомир, 2008. — С. 296–327; *Її ж.* В'ячеслав Липинський — історик, політик, дипломат // *Україна дипломатична: Науковий щорічник*. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 656–669.

⁸⁶ Програмові засади діяльності Союзу гетьманців-державників. — Режим доступу: <http://hetman-ua.org/about/programm.html> (18 квітня 2011 р.).

⁸⁷ *Калакура Я.С.* Образ гетьманату в новітній історіографії. — С. 74.

⁸⁸ В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник. — К.—Житомир, 2008; Гетьманський альманах. — К., 2002. — Ч.1; 2003. — Ч. 2; В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник: У 2-х кн. — К., 2010.

⁸⁹ Інтернет-ресурс. — Режим доступу: <http://www.lrc.org.ua/> (20.04.2011 р.).

⁹⁰ *Гурич І.* Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський. (До історії політичних і наукових стосунків // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 306–317; *Його ж.* Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування. — К., 2003. — Т. 1. (А–Ж). — С. 83–118; *Його ж.* Лицар української державності: Нарис життя і діяльності Вячеслава Липинського // Архіви України. — 1992. — № 1–3. — С. 34–44.

⁹¹ *Його ж.* Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику «Przegląd Krajowy». (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) // Український археографічний щорічник: Збірник наукових праць. — К., 2009. — Вип. 13/14. — С. 619–663.

⁹² *Липинський В.* З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна. — К., 1996; Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930). — Львів, 2004; *Миронець Н.* Листи В. Липинського до Є. Чикаленка (1909–1918 рр.) // Український археографічний збірник. — К.—Нью-Йорк, 2007. — Вип. 12. — С. 489–516; *Черкаська Н.* В'ячеслав Липинський і Йосип Потоцький. (Історія одного листа) // Молода нація: Альманах. — К., 2002. — № 4 (25). — С. 202–211.

⁹³ *Веденсєв Д.* Зовнішньополітичні погляди та діяльність В'ячеслава Липинського. — К., 2004.

⁹⁴ *Кондратюк Р.* Вячеслав Липинський — видатний український історик і політолог: (Житомирські сторінки життя). — Житомир, 1994.

⁹⁵ *Портнов А.* В'ячеслав Липинський — творець доктрини українського консерватизму: (біографічний нарис, «Листи до братів-хліборобів»). — Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/portnov_lypynsk.htm (15.03.2011 р.).

⁹⁶ *Терещенко Ю.* В'ячеслав Липинський та Іван Франко // Вісник Львівської комерційної академії. — Львів, 1998. — Т. 2. — Ч. 2/3. — С. 3–10; *Його ж.* В'ячеслав Липинський і Вільгельм Габсбург: на політичних перехрестях // Молода нація: Альманах. — К., 2002. — № 4 (25). — С. 91–126.

⁹⁷ *Serednicki A.* Ukrainiec z wyboru // Z sasiedztwa polsko-ukraińskiego. — Warszawa, 2000; *Ганцаж Б.* Збірник «Z dziejow Ukrainy» — генеза, конструкція, зміст, рецепція // Молода нація: Альманах. — К., 2002. — № 4. — С. 16–35; *Gancarz B.* «My, szlachta ukraińska...». Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. — Kraków, 2006.

⁹⁸ *Гурич І.* Gancarz B. «My, szlachta ukraińska...». Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. — Kraków, 2006 // Український археографічний щорічник: збірник наукових праць. — К., 2009. — № 13/14. — С. 716.

⁹⁹ *Тельвак В.* Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу // Краєзнавство. — К., 2010. — № 3. — С. 31.

¹⁰⁰ *Передерій І.Г.* В'ячеслав Липинський як співробітник першої української щоденної газети «Рада» (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. — К., 2011. — № 1. —

С. 71–90; *Ї ж.* Про спробу реалізації В'ячеславом Липинським принципу територіалізму у часопису «Przegląd Krajowy» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2010. — Вип. ХХІХ. — С. 70–76.

¹⁰¹ Див.: *Репина Л.П.* Историческая биография и «новая биографическая история» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — 2005. — № 5. — С. 5–12.

¹⁰² *Тельвак В.* Вказ. пр. — С. 32.

МЕЦЕНАТИ ТА БЛАГОДІЙНИКИ З РОДУ МАВРОГОРДАТО

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. в Одесі, яка на той час стала найзначнішим торговим містом Причорномор'я, оселилося кілька родин, що належали до впливового грецького роду Маврогордато. Всі вони походили від спільних пращурів — Лаврентіса Маврогордато та Елені Массімо (XVI ст.), які мешкали на острові Хіос в Егейському морі. Протягом століть Маврогордато відігравали визначну роль в історії різних держав — Греції, Італії, Румунії, Молдови, Російської та Османської імперії.

Багато представників роду Маврогордато належало до верхівки світової фінансової аристократії. Разом з іншими вихідцями з острова Хіос — Зігомала, Родоканакі, Петрококкіно, Раллі, Негропонті, Ксіда, Скараманга, Севастопуло, Аверіно — вони створили впливові родинні клани і протягом кількох десятків років практично контролювали середземноморську торгівлю, в тому числі азовські та чорноморські порти Російської імперії.

Хіосці відігравали значну роль в історії міст, де мешкали та займалися комерційними справами. Чимало з них були благодійниками та меценатами, вони допомагали як співвітчизникам-грекам, так і жертвували значні кошти на благоустрій та культурний розвиток своєї нової батьківщини. І Маврогордато не були виключенням.

Однією з найбільш потужних та впливових в Одесі була родина Матвія Пантелійовича Маврогордато (бл. 1780, Хіос¹ — 22 березня 1868, Одеса²), яка належала до гілки Лакана. Матвій Пантелійович оселився в Одесі в 20-х рр. XIX ст. та був приписаний спочатку до 3-ї, а згодом до 2-ї купецької гільдії. Він жертвував кошти на підтримку грецької культури, спонсорував видання книг. Так, 1834 р. разом з Ф. Родоканакі, Я. Раллі, Є. Севастопуло, М. Петрококкіно та іншими хіоськими купцями він фінансував видання в Одесі книги І.Г. Піципіу «Логічна грамати́ка грецької мови»³. Імовірно, саме Матвій Пантелійович надав грошову допомогу у розмірі 600 рублів таємному грецькому товариству «Філікі Етерія»⁴.

Відомою благодійницею була і дружина Матвія — Ангеліка Пантеліївна Маврогордато, уроджена Кондоставло⁵ (бл. 1802 — 19 березня 1876, Одеса)⁶, дійсний член Одеського жіночого благодійного товариства⁷.

Цікавими постатями стали нащадки цього подружжя. Найстарша з дочок — Катерина Матвіївна (22 вересня 1834, Одеса⁸ — 9 липня 1923, Париж⁹),

дружина відомого петербурзького винного відкупника, комерції радника і купця 1-ї гільдії м. Санкт-Петербурга Федора Пандійовича Родоканакі¹⁰. Вона уславилася як філантропка та благодійниця. 1890 р. Катерина пожертвувала 42 тисячі рублів на будівництво двох кам'яних двоповерхових споруд на території одеської грецької Свято-Троїцької церкви: однієї — для проживання кліру, а другої — для проведення парафіяльних заходів. Частина з цих коштів було спрямовано на реставрацію храму та його внутрішнє оздоблення, а також благоустрій садка біля церкви¹¹. Катерина Матвіївна була піклувальницею Благовіщенського (з 1871 р. — Катерининський) дитячого притулку у Санкт-Петербурзі. 1890 р. з нагоди 50-річчя закладу К.М. Родоканакі пожертвувала йому 50 тисяч рублів. Тоді ж, цінуючи щедрю грошову допомогу та наполегливу діяльність благодійниці, за височайшим наказом притулок було перейменовано на честь померлого чоловіка Катерини Матвіївни — Федора Родоканакі. Опікувався цім притулком також рідний племінник К.М. Родоканакі — колезький радник Карл Маркович Севастопуло¹². Благодійниця була також членом петербурзького Товариства допомоги неповнолітнім калікам та ідіотам¹³. 1902 р. Катерина Матвіївна пожертвувала 75 тисяч рублів Відомству закладів імператриці Марії на заснування в Одесі дитячого притулку для сиріт-дівчат під назвою «Дитячий притулок Олександра Маврогордато, в пам'ять його батьків Матвія та Ангеліки». Надана сума знаходилася у вигляді банківських акцій: 155 — Бессарабсько-Таврійського, 100 — Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного та 45 — Азовсько-Донського комерційного банків. За умовою К.М. Родоканакі планувалося накопичення грошей до 200 тисяч рублів з метою купівлі земельної ділянки в центрі Одеси та будівництва двоповерхової кам'яної споруди притулку, розрахованої на сто вихованок; заснування у закладі церкви св. Трійці, в якій п'ять разів на рік повинна була здійснюватися літургія за упокій родичів благодійниці; розміщення в одному із залів притулку портрета її померлого брата Олександра Маврогордато. 1912 р. Катерина Матвіївна приєднала до пожертви ще 30 акцій Азовсько-Донського комерційного банку на суму 7500 рублів¹⁴. На жаль, задум К.М. Родоканакі не був реалізований через більшовицький заколот.

Молодша сестра Катерини Матвіївни — Ерато Матвіївна (25 березня 1837, Одеса¹⁵ — 22 грудня 1925, Ніцца¹⁶), дружина спадкового почесного громадянина м. Одеси Марка Євстратійовича Севастопуло¹⁷. Вона, як і більшість представниць її родини, була відомою благодійницею та громадською діячкою. Так, 1867 р. Ерато Севастопуло разом з іншими дружинами знаних одеських купців — Марією Раллі, Аріадною Папудовою, Марією Цицині — брала участь в організації «Комітету з допомоги

знедоленим критським родинам». Від благодійних концертів, театральних вистав, базарів та лотерей, проведених членами комітету, у березні 1867 р. було зібрано 23 тисячі 500 рублів сріблом¹⁸.

Один з синів Матвія та Ангеліки Маврогордато — Олександр Матвійович (1833, Одеса¹⁹ — 11 грудня 1899, Париж²⁰) — також відомий як філантроп. Наприклад, на будівництво Одеського єпархіального жіночого училища пожертвував 12 тисяч рублів. Він не був одружений і за духовним заповітом від 18 вересня 1875 р. своєю душоприказницею визначив сестру — Ерато Матвіївну Севастопуло. Згідно з розпорядженням Олександра Матвійовича Маврогордато, «для приросту відсотків» необхідно було внести в Одеську контору Державного банку 2 тисячі російських рублів, із яких щорічно в день смерті благодійника приписувалося надавати бідним матеріальну допомогу. 4 серпня 1900 р. останню волю померлого було виконано²¹.

Старший син Матвія Пантелійовича Маврогордато — Федір Матвійович (бл. 1818, Хіос²² — 16 квітня 1874, Одеса²³) — єдина дитина, народжена від першого шлюбу. Разом із своїм батьком він оселився в Одесі та займався торгівлею. 1866 р. із двадцяти комерційних фірм, що контролювали торгівлю південноукраїнською пшеницею, десять було засновано греками. Серед них — підприємство «Федір Маврогордато і К^о»²⁴. 1869 р. торговельний дім одеського купця 1-ї гільдії Федора Маврогордато став одним із засновників Міжнародного торговельного банку, з центральним офісом у Санкт-Петербурзі та відділенням в Одесі²⁵. Важливим напрямком діяльності Федора Матвійовича була також спекуляція земельними ділянками та спорудження прибуткових будинків. Величезний капітал, значні зв'язки у підприємницькій та банківській сферах, підтримка родичів та земляків, спритність та енергія зробили його помітною фігурою Одеси. 1863 р. він — за обранням домовласників — член Комітету із спорудження бруківки, заснованого імператорським наказом у м. Одесі²⁶. Через кілька років він вже обіймав посади товариша старшини купецького стану в одеському міському громадському управлінні та іноземного гостя у Відділенні комерційної ради Одеси²⁷. Федір Матвійович був депутатом Міської одеської думи (1863–1873), спадковим почесним громадянином м. Одеси, що, без сумніву, сприяло успіху його справ²⁸. 1867 р. Федір Матвійович очолив «Комітет з допомоги знедоленим критським родинам», до якого входили впливові одеські греки — Ф. Родоканакі, П. Куркумелі, М. Склаво, К. Каравія та ін. Члени комітету збирали кошти для своїх співвітчизників, які постраждали через антитурецьке повстання. Ймовірно, виконавши своє завдання, комітет був ліквідований 8 серпня 1868 р.²⁹

Дружина Федора Матвійовича Маврогордато — Євгенія (Жені) Матвіївна, уроджена Маврогордато³⁰ (5 січня 1824, Ліворно³¹ — 10 (22) червня

1897, Париж³²) — була дійсним членом Одеського жіночого благодійного товариства, що знаходилося під патронатом княгині Є.К. Воронцової³³.

Єдиний син Федора та Євгенії Маврогордато — Матвій Федорович (6 вересня 1848, Одеса³⁴ — 21 грудня 1935, Париж³⁵) — також був відомим меценатом і благодійником. 25 вересня 1873 р. він вступив на службу почесним піклувальником Байрамської вчительської семінарії. 6 лютого 1876 р. молодий М. Маврогордато посів місце директора Одеського піклувального комітету про в'язниці. 31 січня 1880 р. він затверджений Міністерством внутрішніх справ Російської імперії на поточний рік піклувальником Одеської арештантської № 32 роти цивільного відомства. 16 грудня 1880 р. його призначено почесним членом Одеського міського опікунства дитячих притулків, що належало до відомства імператриці Марії. 13 січня 1884 р. Матвій Федорович — почесний піклувальник Херсонської гімназії терміном на три роки. 29 травня 1884 р. його призначено наглядачем Одеської Стурдзівської богадільні сердобольних сестер, що належала до відомства Канцелярії Ради Імператорського людинолюбного товариства. 31 січня 1887 р. М. Маврогордато призначено почесним піклувальником Одеської 2-ї гімназії Міністерства народної освіти³⁶, яким він залишався до 1904 р.³⁷ 1889 р. його коштом збудовано церкву св. Миколая при гімназії, що знаходилася під його патронатом.

Матвій Федорович був членом численних благодійних товариств, покликаних полегшити життя соціально незахищених верств російського суспільства: почесним членом Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, членом Правління, а згодом і почесним членом Одеського міського опікунства виправних (дитячих) притулків, Товариства для допомоги бідним м. Одеси, Одеського товариства красних мистецтв. На всіх посадах Матвій Маврогордато виявляв енергійність та сумлінність, жертвував значні кошти³⁸.

Так, обіймаючи посаду піклувальника Херсонської гімназії у 1884–1887 рр., він щорічно жертвував на потреби гімназії та пансіону при ній 1000 рублів³⁹.

Відомість надходження коштів на потреби Одеського товариства красних мистецтв за 1875–1890 рр. свідчить, що Матвій Федорович був одним з найсправніших та найщедріших його членів: вніс на діяльність товариства 50 рублів⁴⁰.

1876 р. Матвій Федорович разом з А. Волковим та Е. Кумбарі з метою збирання грошей на благодійність в Одеському клубі організував виставку картин з приватних колекцій. Із звіту організаторів акції від 16 квітня 1877 р., надісланого до Правління Одеського грецького благодійного товариства і доведеного до відома власників картин, дирекції клубу і гро-

мадськості, впливає, що в результаті продажу 1900 квитків за ціною 20 копійок за штуку, 166 квитків за ціною 50 копійок та 13 абонементів — по 3 рублі кожен та пожертви у розмірі 19 рублів 10 копійок, загальна сума доходів склала 518 рублів 10 копійок. Ще 11 рублів 20 копійок було отримано від продажу лісового матеріалу. Витрати на організацію виставки, а саме придбання коленкору, виготовлення та розклеювання оголошень, опалення приміщень, монтаж експозиції та інші види робіт, склали 358 рублів 80 копійок. Із грошей, що залишилися, 170 рублів 50 копійок було надіслано Правлінню Одеського жіночого благодійного товариства, а Правлінню Грецького благодійного товариства — 42 рублі 63 копійки. 430 аршинів коленкору передали до притулку для злиденних м. Одеси⁴¹.

Матвій Федорович чимало сил віддав і Одеському товариству виправних притулків. Члени товариства, серед яких були представники найвищих чиновницьких та підприємницьких кіл Одеси, і самі жертвували значні суми на діяльність організації та намагалися знайти благодійників поза її межами. Масштаб діяльності вражає. Наприклад, за 1890 р. силами товариства було споруджено два житлових будинки для мешкання 20-ти осіб кожен, церкву (кошторис складав 14 тисяч рублів) і адміністративний будинок (кошторис — 20 тисяч рублів), де розташувалися майстерні, класи, їдальня, кухня, цейхгауз та інші господарські приміщення⁴².

1889 р. Матвій виступив з ініціативою власним коштом заснувати Одеський ремісничий притулок для дітей «робітничого класу», позбавлених можливостей для навчання будь-якому ремеслу. Притулок засновувався на таких принципах: дітям забезпечується повне утримання у притулку, де вони мають навчатися ремеслам та початковій грамоті. У зверненні на ім'я одеського градоначальника благодійник висловлює надію, що «подобного рода учреждение может способствовать к поднятию нравственного уровня молодых рабочих и вместе с тем дать им в руки средства для дальнейшего существования»⁴³.

Але особливу увагу Матвій Маврогордато приділяв Одеському училищу сліпих, що знаходилося у компетенції Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих. Така зацікавленість Матвія Федоровича пояснюється особистими причинами. Ще замолоду він почав сліпнути. Свою хворобу благодійник вважав покаранням за своє і своїх предків несправедне життя — прагнення до багатства і розкоші. Тому, розуміючи трагедію сліпих людей, він намагався всіляко полегшити їхнє життя й, таким чином, спокутувати свої гріхи.

Опікунство про сліпих було засновано 1881 р. за задумом та бажанням імператриці Марії Олександрівни, дружини імператора Олександра II. Воно було покликано взяти на себе турботи про сліпих, навчити їх грамоти та

ремесел. Одеське відділення виникло наприкінці 1883 р., отримавши перші кошти, за пропозицією градоначальника П.П. Коссаговського, від штрафних санкцій за непродуктивний простій вагонів у порту. Ці штрафні гроші надходили у такій кількості, що вже до 1 січня 1887 р. зібралася сума у 7 тисяч 352 рублі. У квітні 1887 р. відбулося перше зібрання засновників, яке поклало початок фактичному існуванню товариства, що діяло під керівництвом Н.М. Зеленої. Училище сліпих було відкрито в грудні 1887 р. в орендованому приміщенні на Старопортофранківській вулиці. На оренду використовувалися кошти (1000 рублів), які пожертвував М.Ф. Маврогордато⁴⁴. 1892 р. Матвій Федорович відокремив для потреб училища частину території своєї дачі разом з будівлями на Французькому бульварі⁴⁵. Після перебудови споруд 25 жовтня 1892 р. відбулося урочисте відкриття школи, розрахованої на 60 дітей⁴⁶. 6 липня 1900 р. був закладений притулок з майстернями для потреб осліплених дітей та юнаків, котрі повинні були там мешкати і навчатися ремесел. Ця справа також знаходилася під опікою Матвія Маврогордато⁴⁷.

14 листопада 1897 р. Матвій Федорович заклав на території своєї дачі невеличкий храм⁴⁸, нині більш відомий як Церква святих мучеників Адріана та Наталії. Місце під будівництво освятив єпископ елісаветградський Тихон. Спорудження храму обійшлося в 22 тисячі 787 рублів⁴⁹. Автором проекту храму, ймовірно, був архітектор Л.Л. Влодек, а керував будівництвом відомий одеський інженер-будівельник Ф.О. Гайдуков. Церква є одноповерховою однобанною спорудою. Побудована у формі характерного для візантійської архітектури хреста. Висота храму майже 20 метрів, а площа близько 60 кв. метрів. Церкву було освячено 31 жовтня 1899 р. архієпископом херсонським і одеським Юстином на честь святих Матвія та Євгенії, небесних покровителів засновника храму — Матвія Федоровича Маврогордато та його матері — Євгенії Матвіївни. 1909 р. благодійник пожертвував 10 тисяч рублів на утримання церкви. Цей храм кілька разів змінював назву, в ньому у різні часи розміщувалися музей атеїзму і підприємства громадського харчування, кілька разів церкву зачиняли і знов відкривали для віруючих. Сьогодні храм визнаний пам'яткою архітектури і є діючим.

Одним з найбільш відомих благодійних закладів Одеси була дешева їдальня в пам'ять Федора Матвійовича Маврогордато (вул. Старопортофранківська, 30), заснована вдовою покійного Євгенією Матвіївною та їхнім сином Матвієм Федоровичем⁵⁰. Будівля їдальні збереглася й дотепер, однак, як і вся Молдованка, надзвичайно занедбана.

Ймовірно, з 1901 р. М. Маврогордато постійно мешкав у Парижі. Але і тут він залишався активною людиною, що прагнула полегшити життя

знедолених, перш за все російських емігрантів, більшість з яких після більшовицького заколоту опинилася за кордоном без жодних засобів до існування. 1927 р. разом з княгинею В.К. Мещерською, князем П.М. Мещерським, С.Ф. Ванлярською, митрополитом Євлогієм та іншими колишніми співвітчизниками М.Ф. Маврогордато брав участь у заснуванні в Парижі Російського будинку для російських емігрантів похилого віку. Біля будинку поступово і виникло російське кладовище Сент-Женев'єв-де-Буа, на якому знайшов свій останній притулок і сам Матвій Федорович.

Друга, ще більш численна родина Маврогордато, що оселилася на півдні Російської імперії, походила з гілки Нікола. Одним з найяскравіших її представників був Микола Матвійович Маврогордато (1830, Константинополь⁵¹ — 27 травня 1893, Одеса⁵²), зять відомого одеського багатія, власника торговельного дому, комерції радника та спадкового почесного громадянина, благодійника Федора Павловича Родоканакі⁵³. Микола Матвійович — один із засновників страхової суднової компанії «Чорне море», яку очолював його тесть, а згодом — співвласник і всієї родоканаківської торгово-фінансової імперії. Після смерті Федора Родоканакі у 1882 р. Микола Матвійович спільно зі свої шурином Периклом Федоровичем Родоканакі керував родинним банком. М. Маврогордато з 1882 р. знаходився в 1-й купецькій гільдії м. Одеси безперервно 12 років, до самої смерті, справно сплачуючи відповідні купецькі повинності⁵⁴.

Уславився Микола Матвійович і у громадському житті: разом з Григорієм Григоровичем Маразлі, відомим одеським громадським діячем та благодійником, та деякими іншими впливовими греками міста стояв у витоків Одеського грецького благодійного товариства⁵⁵, а також був одним з фундаторів тимчасового притулку для покинутих дітей⁵⁶. Родина Маврогордато сприяла і розвитку грязелікування в Одесі, на знаменитому Куяльницькому (Андріївському) лимані. Їхнім коштом було споруджено лікарню⁵⁷, а 1897 р. — барак на 28 осіб для безкоштовного лікування бідних⁵⁸.

Матвій Миколайович Маврогордато (11 червня 1862, Одеса⁵⁹ — 28 червня 1912, Одеса⁶⁰), старший син Миколи Матвійовича, відомий в Одесі як громадський діяч і щедрий благодійник. Кар'єру свою він почав компаньйоном у торговельному домі свого дідуся «Ф.П. Родоканакі» під наглядом батька, Миколи Матвійовича⁶¹. Разом з батьком перебував у 1-й гільдії купецтва м. Одеси з 1889 р., а після смерті Миколи Маврогордато самостійно ще майже 18 років, аж до січня 1912 р.⁶² Згодом Матвій взагалі відійшов від комерційної діяльності, жив на відсотки від банківських внесків, доходи від маєтків і оренди прибуткових будинків⁶³. 18 червня 1889 р. імператорським указом його було призначено другим почесним опікуном Рішельєвської гімназії на три роки. Із 27 січня 1890 р. по

30 березня 1892 р. М.М. Маврогордато був почесним доглядачем з господарської частини при Одеській духовній семінарії. Із 7 лютого 1891 р. по 25 вересня 1897 р. він — почесний член Харківського губернського опікунства дитячих притулків. 18 вересня 1892 р. імператорським наказом по Міністерству народної освіти Матвій Миколайович затверджений на посаді почесного опікуна Рішельєвської гімназії на три роки, а з 10 листопада 1895 р. — знов другим опікуном тієї ж гімназії⁶⁴.

Матвій Маврогордато був активним членом благодійних і філантропічних товариств, жертвував значні кошти на їхню діяльність. Він був членом Ради Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, членом Правління Одеського грецького благодійного товариства, членом Товариства допомоги бідним м. Одеси⁶⁵.

Обіймаючи посаду опікуна Рішельєвської гімназії, Матвій Миколайович у 1889–1891 рр. щорічно жертвував на користь пансіону гімназії по 1000 рублів, а в 1892 р. — 1100 рублів, в 1893 р. — 1500 рублів, у 1894–1900 рр. — по 1000 рублів щорічно, що склало разом 12 тисяч 600 рублів. На потреби Одеської духовної семінарії він пожертвував 500 рублів, а в Харківському дитячому притулку заснував стипендію свого імені для вихованок, на що зробив внесок у розмірі 780 рублів. 1898 р. М. Маврогордато пожертвував 600 рублів на закупівлю палива для училища сліпих, заснованого Одеським відділенням Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих⁶⁶.

У травні 1896 р. Матвій Миколайович разом з одеським 2-ї гільдії купцем Стельяном Панайотовичем Тріархі взяли на себе витрати з перебудови двоповерхового будинку, що належав Одеському грецькому благодійному товариству і розташовувався на Мало-Фонтанній дорозі. Договір про будівельні роботи, підписаний між М.М. Маврогордато і С.П. Тріархі, з одного боку, і підрядчиком Іваном Петровичем Олів'є, з іншого, передбачав використання якісних матеріалів при облаштуванні майбутньої богадільні. Загальний кошторис, що включав вартість матеріалів і роботи, склав 7 тисяч 100 рублів. Договором передбачалося прийняття богадільні замовниками наприкінці липня того ж року⁶⁷.

Як людина небайдужа в питаннях віри, Матвій Миколайович робив чимало для підтримки православної церкви. У січні 1898 р. «в пам'ять священної коронації Їх Імператорської Величності» Миколи II і дружини його Олександри Федорівни він пожертвував 1000 рублів на виготовлення іконостаса для Свято-Успенської церкви с. Серебрик Гайсинського повіту Подільської губернії⁶⁸. 30 червня 1900 р. Матвій Маврогордато одержав дозвіл від Херсонської духовної консисторії на спорудження власним коштом домової церкви в ім'я святителя Миколая Мерлікійського Чудо-

творця і святої мучениці Аріадни, небесних покровителів його батьків. Церква будувалася на ділянці землі, що належала богадільні Одеського грецького благодійного товариства та знаходилась у кінці Удільного провулка, на Мало-Фонтанній дорозі. У храмі було дозволено влаштувати сімейний склеп і перенести прах родичів, похованих на Старому міському кладовищі⁶⁹. Церква, побудована за проектом Ю.М. Дмитренка, була п'ятибанною, витонченою, багато прикрашеною та гарно орнаментованою. Внутрішнє вбрання храму також вирізнялося розкішшю та вишуканістю інтер'єру — білий іконостас, мозаїчний скляний купол, великі готичні вікна, оригінальні люстри, неповторна гра світла. Будівництво церкви коштувало 80 тисяч рублів. Ще 7 тисяч Матвій Миколайович пожертвував на її утримання⁷⁰. У серпні 1902 р. церкву святих Миколая і Аріадни було побудовано, освячено і внесено на баланс Одеського грецького благодійного товариства⁷¹. За радянських часів церкву було закрито, поховання сплюндровано. 1991 р. храм повернуто віруючим та освячено на честь святого праведника Іоанна Кронштадтського.

Дружиною Матвія Миколайовича Маврогордато була київська купчиха Олександра Тимофіївна Маркова⁷². 7/20 липня 1918 р. вона в пам'ять свого покійного чоловіка Матвія Миколайовича запропонувала прийняти від неї в дар місту 100 тисяч рублів на спорудження сирітського землеробського притулку. Гроші передбачалося вносити на рахунок опікунської ради притулку в Одеську контору Державного банку таким чином: у 1918 р. — 40 тисяч на заготівлю будматеріалів, в січні 1919 р. — 35 тисяч на будівництво й облаштування притулку, а в січні 1920 р. — 25 тисяч як недоторканий капітал притулку. Крім того, умовою Олександри Тимофіївни було включення її, а також її довірених осіб М.Ф. Бесчастного і М.П. Пташицького до складу опікунської ради притулку⁷³. На жаль, задумка О.Т. Маврогордато не була реалізована внаслідок соціальних потрясінь, що знищили Російську імперію.

На початку XIX ст. до Одеси прибув турецький підданий Пантелій Амвросійович Маврогордато (бл. 1795 — 27 березня 1871, Одеса)⁷⁴, який, ймовірно, належав до гілки Вітелла. На жаль, в українських і російських архівах збереглося небагато фактів про засновника цієї гілки Маврогордато. Відомо, що 1820 р. за пропозицією одеського градоначальника Пантелій Амвросійович був записаний в одеські міщани⁷⁵. 11 квітня 1841 р. Одеським повітовим казначейством йому було видано свідоцтво на право торгівлі як іноземцю, що заявив «один капітал» і сплатив гільдійські повинності у розмірі 66 рублів по 3-й купецькій гільдії⁷⁶. 1844 р. він продовжував торгувати за свідоцтвом одеського купця 3-ї гільдії та оголосив на 1845 р. капітал у 2 тисячі 400 рублів⁷⁷. У 1860-х роках грецький підданий

П.А. Маврогордато був уже купцем 2-ї гільдії м. Одеси⁷⁸. Спільно зі своїми родичами Петрококкіно він володів торговельним домом «Маврогордато, Петрококкіно і К^о», який здійснював експортно-імпорتنі операції у Середземномор'ї⁷⁹.

Син Пантелія Амвросійовича — Амвросій Пантелійович (Пантелеймонович; 5 вересня 1835, Одеса⁸⁰ — 23 грудня 1909, Одеса⁸¹) — у різний час знаходився в 1-й і 2-й купецьких гільдіях м. Миколаєва та значно примножив родинні статки.

Єдиний нащадок Амвросія — Петро Амвросійович Маврогордато (28 червня 1870, Миколаїв⁸² — 29 березня 1948, Рьомгільд, Тюрингія⁸³) — був надзвичайно цікавою особистістю: член Ради і Правління Одеського грецького благодійного товариства⁸⁴ та Імператорського одеського товариства історії і старожитностей⁸⁵. Як археолог-аматор власним коштом здійснював розкопки античних поселень на острові Березань, в Ольвії і Тирі, готських поховань в Гурзуфі. Значна частина знайдених ним археологічних предметів була подарована різним науковим установам. Так, 1902 р. він передав у дарунок Імператорському Ермітажу колекцію античних експонатів, знайдених під час розкопок стародавнього ольвійського городища⁸⁶. Цінною була і його власна колекція. Петро Амвросійович був власником унікальної теракотової маски Діонісія-винограда, знайденої, вірогідно, при розкопках Пантікапея. 1901 р. колекціонер продав її віце-президенту Одеського товариства історії та старожитностей О.Л. Бертъс-Делягарду, який подарував неоціненний експонат Одеському археологічному музею⁸⁷. 1906 р. в Берліні, де Петро Амвросійович переважно жив у той час, він заснував власний музей. 1929 р. він подарував частину своєї колекції Штайнбургсмузею (Тюрингія), де вона була розташована в окремому залі його імені⁸⁸. Пристрасний колекціонер-філателіст, власник чудового зібрання українських марок, П.А. Маврогордато 1920 р. став одним із засновників Спілки філателістів України (Берлін), а з 1931 р. — її почесним головою. Частина його колекції зберігається у музеях Берліна, Зоннеберга, Рьомгільда і Майнінгена⁸⁹.

У Таганрозі оселився Стаматій Матвійович Маврогордато (30 грудня 1829, Сірос — 14 березня 1872, Таганрог), відомий купець, кавалер ордена св. Станіслава 2-го ст. Він походив з гілки Скарлаті⁹⁰. Його син — Матвій (23 лютого 1860, Таганрог⁹¹ — 1 грудня 1941, Севр, Франція⁹²) — займався, переважно, банківською справою. У 1903–1910 рр. він керував відділенням Петербурзького облікового та кредитного банку в Ростові-на-Дону, в 1910 р. очолив відділення Російсько-Азійського банку в Ростові-на-Дону та став членом правління цього банку у Санкт-Петербурзі. Матвій Маврогордато був також членом Біржового комітету в Ростові-на-Дону. У різні часи

виконував обов'язки генерального консула Греції та віце-консула Нідерландів у Ростові-на-Дону⁹³. Матвій Стаматійович був широко відомий як меломан та меценат, за що і обраний пожиттєвим дійсним членом ростовсько-донського відділення Імператорського музичного товариства. Концерти, які він організовував, ставали подіями міського культурного життя. Дружні відносини пов'язували М.С. Маврогордато з П.І. Чайковським та А.П. Чеховим.

Таким чином, благодійницька та меценатська діяльність представників роду Маврогордато була багатогранною та різноманітною. Вони опиралися на давні традиції, притаманні роду та хіосцям взагалі. Маврогордато надзвичайно багато зробили як для обездолених одноплемінників, що волюю долі опинилися на чужині, так і для соціального, економічного та культурного розвитку своєї нової батьківщини.

¹ *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. — London, 1955. — V. 2. — P. 88.

² Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авторы-сост.: Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. — Одесса, 2004. — Ч. III: 1863–1874. — С. 122–123.

³ *Αυγητίδης Κ.* Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης. — Χίος, 2004. — Σ. 110.

⁴ *Ibid.* — Σ. 29.

⁵ Греки Одессы... — 2000. — Ч. I: 1800–1831. — С. 156–157.

⁶ Державний архів Одеської області (далі — Держархів Одеської обл.), ф. 37, оп. 6, спр. 55, арк. 292 зв.–293.

⁷ Новороссийский календарь на 1864 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса, 1863. — Отд. III. — С. 142.

⁸ Греки Одессы... — Ч. II: 1834–1852. — С. 172–173.

⁹ *Argenti P.* *Op. cit.* — V. 2. — P. 94.

¹⁰ Греки Одессы... — Ч. III: 1853–1874. — С. 122–123.

¹¹ *Παπουλίδης Κ.* Οι Έλληνας της Οδησσού. — [Θεσσαλονίκη, 1999]. — Σ. 291.

¹² Керзум А.П. Детский приют в память Федора Пандиевича Родоканаки [Электронный ресурс] // Энциклопедия Санкт-Петербурга. — Режим доступа: <http://www.encspb.ru/object/2853438459?lc=ru> (25.05.2012). — Назва з екрану.

¹³ Северюхин Д.Я. Общество призрения калек несовершеннолетнего возраста и идиотов [Электронный ресурс] // Энциклопедия Санкт-Петербурга. — Режим доступа: <http://www.encspb.ru/object/2855730900?lc=ru> (25.05.2012). — Назва з екрану.

¹⁴ Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 759, оп. 66, спр. 310.

¹⁵ *Argenti P.* *Op. cit.* — V. 2. — P. 94.

¹⁶ *Ibid.*

- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ *Piatigorskii G.* The Cretan uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // *Modern Greek studies yearbook.* — Minneapolis, 1998/1999. — Vol. 14/15. — P. 133.
- ¹⁹ *Argenti P.* Op. cit. — V. 2. — P. 94.
- ²⁰ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 467, арк. 57 зв.–58.
- ²¹ Там само, ф. 2, оп. 4, спр. 5917, арк. 1–24 зв.
- ²² *Argenti P.* Op. cit. — V. 2. — P. 94.
- ²³ Греки Одессы... — Ч. III: 1853–1874. — С. 120–121.
- ²⁴ *Αυγητίδης Κ.* Op. cit. — Σ. 59.
- ²⁵ Ibid. — Σ. 75.
- ²⁶ Новороссийский календарь на 1864 год... — С. 3.
- ²⁷ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год... [Электронный ресурс] // Родовое гнездо [сайт]. — Режим доступа: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_odesgrad.htm (25.03.2010). — Назва з екрану.
- ²⁸ Одесса 1794–1894. Издание Городского Общественного Управления к столетию города. — Одесса, 1895. — С. 100.
- ²⁹ *Piatigorskii G.* Op. cit. — P. 134.
- ³⁰ *Argenti P.* Op. cit. — V. 2. — P. 94.
- ³¹ Ibid. — P. 94.
- ³² Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 368, арк. 64 зв.–65.
- ³³ Новороссийский календарь на 1864 год... — С. 142.
- ³⁴ Греки Одессы... — Ч. II: 1834–1852. — С. 172–173.
- ³⁵ *Арсеньев Ю.В.* Список лиц, похороненных в Сент-Женевьев-де-Буа с 1 июля 1935 по 1 июня 1936 г. // *Новик.* — 1936. — № 4. — С. 37; *Грезин И.* Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа. — М., 2009. — С. 302.
- ³⁶ РДА, ф. 1343, оп. 25, спр. 15, арк. 5–10.
- ³⁷ Там само, ф. 733, оп. 123, спр. 1, арк. 1–11, 130–130 зв., 155.
- ³⁸ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. — Одесса, 1900. — Л. 219–221, 215, 235.
- ³⁹ РДА, ф. 1343, оп. 25, спр. 15, арк. 5–10.
- ⁴⁰ Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 4, арк. 18 зв.–19.
- ⁴¹ Там само, ф. 765, оп. 1, спр. 3, арк. 42–44.
- ⁴² Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 1837, арк. 148–148 зв.
- ⁴³ Там само, спр. 1424, арк. 1–1 зв.
- ⁴⁴ Отчет о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призревания слепых за 1887 г. — Одесса, 1888. — С. 3–4.
- ⁴⁵ Одесса 1794–1894... — С. 743–744.
- ⁴⁶ Отчет о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством ея императорского величества государыни императрицы Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1892 г. — Одесса, 1893. — С. 6–7, 12, 20.

⁴⁷ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. — Одесса, 1901. — С. 4; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1903 г. — Одесса, 1904. — С. 4.

⁴⁸ РДІА, ф. 759, оп. 34, спр. 770.

⁴⁹ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1899 г. — Одесса, 1900. — С. 5–6.

⁵⁰ *Донцова Т.* Молдованка. Записки краеведа. — Одесса, 2001. — С. 90.

⁵¹ *Argenti P.* Op. cit. — V. 2. — P. 93.

⁵² Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 238, арк. 79 зв.–80.

⁵³ Греки Одессы... — Ч. III: 1853–1874. — С. 122–123.

⁵⁴ РДІА, ф. 1343, оп. 40, спр. 3106б, арк. 8.

⁵⁵ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

⁵⁶ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 653.

⁵⁷ Там само, ф. 16, оп. 79, спр. 83, арк. 1–3, 9.

⁵⁸ Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 579 (втрачена).

⁵⁹ РДІА, ф. 1343, оп. 40, спр. 3106б, арк. 10.

⁶⁰ *Argenti P.* Op. cit. — V. 2. — P. 97.

⁶¹ РДІА, ф. 1343, оп. 36, спр. 14817, арк. 4 зв.

⁶² Там само, оп. 40, спр. 3106б, арк. 6–7 зв.

⁶³ Там само, ф. 1412, оп. 12, спр. 11, арк. 5.

⁶⁴ Там само, ф. 1343, оп. 36, спр. 14817, арк. 6–6 зв.

⁶⁵ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. ... — Л. 291–221, 235, 266–267.

⁶⁶ РДІА, ф. 1343, оп. 36, спр. 14817, арк. 6 зв.

⁶⁷ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 9, арк. 33–34 зв.

⁶⁸ РДІА, ф. 1343, оп. 36, спр. 14817, арк. 6 зв.

⁶⁹ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 7, арк. 141; РДІА, ф. 1343, оп. 36, спр. 14817, арк. 11 зв.

⁷⁰ Освящение церкви при греческой богадельне // Одесские новости. — 1902, 12 августа. — С. 2; *Богданович О.* Жизнь архитектора Дмитренко (1858–1918). — Одесса, 2011. — С. 100–103.

⁷¹ Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 13, арк. 1–4.

⁷² РДІА, ф. 1343, оп. 36, спр. 14817, арк. 11.

⁷³ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 123, спр. 1457, арк. 1–2 зв.

⁷⁴ Греки Одессы ... — Ч. III: 1853–1874. — С. 122–123.

⁷⁵ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 1а, спр. 526 (втрачена).

- ⁷⁶ Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 383, арк. 24 зв.
- ⁷⁷ Там само, ф. 4, оп. 20, спр. 307, арк. 52 зв., 254.
- ⁷⁸ Греки Одессы ... — Ч. III: 1853–1874. — С. 120–123.
- ⁷⁹ Одесский вестник. — 1836. — № 25; № 26 та ін.
- ⁸⁰ РДА, ф. 1343, оп. 40, спр. 3106а, арк. 4; Греки Одессы ... — Ч. II: 1834–1852. — С. 172–173.
- ⁸¹ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 13, спр. 774, арк. 62 зв.–63.
- ⁸² РДА, ф. 1343, оп. 40, спр. 3106а, арк. 8; Про народження П.А. Маврогордато детально див.: *Томазов В.* Пантелій Амвросійович Маврогордато та його родина: до історії роду Маврогордато на Півдні України (генеалогічний нарис) // *Студії з архівної справи та документознавства.* — К., 2010. — Т. 18. — С. 142–149.
- ⁸³ Pierre Mavrogordatos [Електронний ресурс] // Wikipedia. Die freie Enzyklopädia. — Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Pierre_Mavrogordatos (25.05.2012). — Назва з екрану.
- ⁸⁴ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. ... — Л. 266–267; Держархів Одеської обл., ф. 765, оп. 1, спр. 10, арк. 280–280 зв.
- ⁸⁵ Адрес-календарь Одесского градоначальника на 1901 г. ... — Л. 267. Про його діяльність див.: *Юрченко О.* П.А. Маврогордато и Одесское императорское общество истории и древностей // *Краткие сообщения Одесского археологического общества.* — Одесса, 2008. — С. 17–19.
- ⁸⁶ РДА, ф. 472, оп. 43, спр. 110, арк. 11.
- ⁸⁷ *Хамула Д.В.* Образ Диониса-винограда в античной коропластике [Електронний ресурс] // *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* — 2008. — № 8. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhDADM/2008-8/08kdvdas.pdf (12.03.2010). — Назва з екрану.
- ⁸⁸ *Айсфельд О.* Коллекция П. Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания // *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею.* — 2011. — № 10. — С. 89.
- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ *Argenti P.* Op. cit. — V. 2. — P. 85.
- ⁹¹ Ibid. — P. 90.
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ РДА, ф. 1412, оп. 29, спр. 209, арк. 6–6 зв.

*Валерій Томазов,
Анастасія Халмурадова*

АСКАР ГАНІЄВИЧ ХАЛМУРАДОВ — ВІДОМИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ БІОХІМІК ТА ОРГАНІЗАТОР НАУКИ

8 грудня 1944 р. за ініціативою академіка АН УРСР О.В. Палладіна, який стояв біля витоків вітчизняної вітамінології, в очолюваному ним Інституті біохімії АН УРСР було створено лабораторію біохімії вітамінів (з 1966 р. — відділ біохімії вітамінів). У 1945 р. завідувачем лабораторії став доктор біологічних наук, професор С.І. Винокуров, а 1948 р. — доктор біологічних наук, згодом академік АН УРСР, Р.В. Чаговець, під керівництвом якого фактично відбулося становлення української школи біохімії вітамінів¹.

Із 1950-х років Р.В. Чаговець, беручи до уваги певні важливі властивості нікотинової кислоти (вітамін РР) та її амідів, і величезне їх значення для лікування, розпочав дослідження метаболізму цих сполук. Спочатку в експериментах були задіяні Л.М. Кузнєцова, Л.О. Рибіна, Є.В. Лахно², але згодом основним сподвижником Р.В. Чаговця у цих дослідженнях став його аспірант А.Г. Халмурадов.

Аскар Ганієвич Халмурадов народився 10 травня 1939 р.* у м. Яккабаг Кашкадар’їнської області Узбецької РСР у родині вчителя, згодом директора місцевої школи. 1960 р. він успішно закінчив біологічно-грунтознавчий факультет Середньоазійського державного університету імені В.І. Леніна (САДУ) в Ташкенті за спеціальністю фізіологія людини та тварин. Ще за студентських років А.Г. Халмурадов розпочав наукову діяльність, виступаючи з доповідями на студентських конференціях, за що був нагороджений грамотою університету³.

Після закінчення університету у жовтні 1960 р. він, за рекомендацією Вченої ради САДУ, вступив до аспірантури, згодом перевівся до аспірантури Науково-дослідного інституту тваринництва Узбецької академії сільськогос-

* Ця дата є офіційною, вона наводиться практично в усіх документах, але насправді А.Г. Халмурадов народився 20 жовтня 1939 р. (Родинний архів Халмурадових. Записні книжки А.Г. Халмурадова, 1994–1995, 20 жовтня 1994, четверг; 1991–1992, 20 жовтня 1991, воскресенье). Імовірно, дату народження було змінено, оскільки під час вступу до університету у 1955 р. хлопцеві ще не виповнилося навіть шістнадцяти років.

подарських наук (УзАСГН) за спеціальністю біохімія тварин⁴. Проте з метою розвитку національної школи біохімії, яка перебувала ще у стадії формування, 13 грудня 1960 р. президент УзАСГН К.З. Закіров звернувся з листом на ім'я президента АН УРСР О.В. Палладіна з проханням прикомандирувати А.Г. Халмурадова до аспірантури Інституту біохімії АН УРСР⁵. Обрання саме цього інституту було не випадковим, оскільки авторитет української школи біохімії був надзвичайно високим у всьому світі, а для більшості радянських республік та країн соціалістичного табору ця установа стала кузницею кадрів⁶. У листі К.З. Закірова зазначалось: «У нас велике бажання, щоб аспірант А.Г. Халмурадов засвоїв хоча б мінімум знань Вашої школи»⁷. 1 лютого 1961 р. А.Г. Халмурадова було зараховано до аспірантури, а його науковим керівником затверджено Р.В. Чаговця⁸.

Р.В. Чаговець відразу звернув увагу на молодого вченого. Його високий науковий потенціал, працездатність, широкий кругозір, ерудованість, наполегливість відзначає більшість колег. Кандидат біологічних наук, науковий співробітник відділу біохімії коферментів С.М. Супрун згадує: «Вперше я побачила цього ставного молодого чоловіка — Аскара Ганієвича — на засіданні відділу, де він робив доповідь за темою своєї роботи. Реакція завідуючого відділом — Ростислава Всеволодовича — була надзвичайно схвальною, про що свідчила його поведінка: він погладжував свою бороду, очі його хитро всміхалися, так і читалося: ну й молодець! Ростислав Всеволодович бачив у цьому юнакові свого гідного наступника, продовжувача наукових традицій відділу біохімії коферментів»⁹. Доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу коферментів Ю.М. Пархоменко так характеризує А.Г. Халмурадова: «Це була надзвичайно обдарована людина. Він обрав полем своєї діяльності біохімію, але з таким же успіхом міг багато досягти в математиці, історії, філології тощо»¹⁰. Про визначні здібності науковця згадує і його друг юнацтва, академік АН Республіки Узбекистан Тулкун Бекмуратов: «Аскара визначала велика цілеспрямованість. Він виявляв дивовижну наполегливість у досягненні зазначеної мети, а унікальні здібності схоплювати все злету та осягати нове в обраній ним галузі наукової діяльності — біологічній хімії та біології мікроорганізмів — у сукупності з талантом дослідника стали міцним фундаментом для формування й становлення його як визначного вченого — дослідника та організатора науки»¹¹.

У 1964 р. А.Г. Халмурадов підготував до захисту кандидатську дисертацію за темою: «Про особливості обміну бета-піколіну в тваринному організмі (Об особенностях обмена бета-пиколина в животном организме)»¹². Дисертант досліджував особливості обміну одного з похідних піридину — бета-піколіну — з метою отримання нових даних про його

перетворення в піридиновістовні коферменти та перевірки його РР-вітамінних якостей. У результаті досліджень було одержано дані, які мали суттєве наукове і практичне значення. Перевірка РР-вітамінних якостей бета-піколіну та його солей у тваринницьких господарствах дала позитивні результати, що дозволило скоротити витрати на збагачення кормів вітаміном РР (заміна однієї тони ніотинової кислоти бета-піколіном скорочувала витрати на 15 тис. карб., а річна потреба тваринництва у вітаміні РР становила 600–800 т). Дисертант також запропонував методику визначення концентрації бета-піколіну після його введення у тканини тварин¹³.

У процесі підготовки дисертації А.Г. Халмурадов виклав результати свого дослідження в п'яти статтях, що були спочатку апробовані перед науковою громадськістю як доповіді на різних конференціях¹⁴, а 1963 р. разом із Р.В. Чаговцем та Ю.І. Чумаковим у Комітеті у справах винаходів та відкриттів СРСР зареєстрував розробку «Об использовании бета-пиколина и его комплексных солей в качестве заменителя никотиновой кислоты в кормовом рационе животных»¹⁵.

Після закінчення аспірантури та блискучого захисту дисертації А.Г. Халмурадов був зарахований до лабораторії біохімії вітамінів, але у зв'язку із запитом Президії Академії наук Узбецької РСР у жовтні 1965 р. переведений до новоствореного відділу біохімії та біофізики Інституту зоології та паразитології АН УЗРСР¹⁶.

Однак у вересні 1966 р. А.Г. Халмурадов повернувся до Києва та був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника у відділ біохімії вітамінів Інституту біохімії АН УРСР¹⁷. Молодий вчений відразу включився до роботи колективу, продовжуючи та розвиваючи свої дослідження й ідеї свого вчителя Р.В. Чаговця.

А.Г. Халмурадовим разом із колегами було виявлене значне підвищення вмісту нікотинамідних коферментів у печінці тварин після введення їм ніотинової кислоти або її амідів, що супроводжувалося зміною активності відповідних дегідрогеназ. Наступні дослідження, в яких вивчалися метаболічні перетворення ніотинової кислоти у тканинах тварин, дали можливість одержати нові дані про безпосереднє перетворення її на нікотинамід, локалізацію окремих стадій поліферментного процесу синтезу нікотинамідних коферментів та встановлення загальних принципів регуляції метаболізму вітаміну РР¹⁸.

При вивченні реакції печінки щурів на надходження в організм ніотинової кислоти у великих дозах було з'ясовано послідовність реакцій, які при цьому відбуваються, та виявлено значну кількість регуляторних шляхів, що залучаються для підтримки постійної концентрації нікотинамідних коферментів за її надлишкового вмісту у клітинах¹⁹.

Важливим етапом у вивченні нікотинової кислоти було встановлення Р.В. Чаговцем та А.Г. Халмурадовим можливості перетворення в організмі щурів і голубів 3-метилпіридину на біохімічно повноцінні нікотинамідні динуклеотиди. Той факт, що 3-метилпіридин, дешевий замінник дорогої нікотинової кислоти, може бути сировиною для промислового синтезу високоактивних препаратів вітаміну РР, послужив основою для синтезу комплексних сполук 3-метилпіридину із солями двовалентних металів. Аналіз їх дозволив рекомендувати одну з цих сполук — препарат «Корнік» — для використання у тваринництві. Вітамінну активність препарату було випробувано на лабораторних тваринах та курчатах-бройлерах безпосередньо на птахофабриках, після чого Міністерство сільського господарства СРСР дозволило впровадження препарату у промислове птахівництво. 1977 р. за розробку «Корніка» А.Г. Халмурадов був нагороджений бронзовою медаллю ВДНГ СРСР²⁰.

Ці дослідження стали фактично експериментальною базою докторської дисертації А.Г. Халмурадова під назвою «Про метаболізм нікотинової кислоти та 3-метилпіридину у тканинах тварин і його регуляцію (О метаболизме никотиновой кислоты и 3-метилпиридина в тканях животных и его регуляции)» (науковий консультант — академік Р.В. Чаговець), яку він успішно захистив 1974 р.²¹

На цей час наукова діяльність А.Г. Халмурадова вже отримала визнання як у СРСР, так і за кордоном. Він був автором 70 наукових розвідок, опублікованих у фахових часописах, збірниках і колективних працях, та 10 науково-популярних статей і брошур, покликаних популяризувати науку про вітаміни. Доповіді вченого були представлені на всесоюзних та республіканських біохімічних з'їздах, всесоюзних, регіональних і республіканських конференціях, симпозиумах, нарадах, на Міжнародній конференції з вітамінології (Угорщина, 1965), VIII Міжнародному конгресі з проблем харчування (Чехословаччина, 1968), IX та X конференціях Федерації європейських біохімічних товариств (Угорщина, 1974; Франція, 1975), IX Міжнародному біохімічному конгресі (Швеція, 1973)²². У своїх працях А.Г. Халмурадов заклав основи вітчизняної молекулярної вітамінології, яка згодом стала одним з основних напрямів української біохімії.

А.Г. Халмурадов також набув значного науково-організаційного досвіду, оскільки за дорученням Р.В. Чаговця очолював окрему дослідницьку групу в середині відділу²³.

2 лютого 1976 р., за поданням Р.В. Чаговця, А.Г. Халмурадов був призначений виконувачем обов'язків завідуючого відділом біохімії вітамінів, а 12 травня за конкурсом очолив відділ, перейменованій 1976 р. з огляду на зміну пріоритетів досліджень у відділ біохімії коферментів²⁴.

Про те, що А.Г. Халмурадов був задалегідь обраний Р.В. Чаговцем як наступник на посаді керівника наукового колективу свідчать спогади співробітників Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна, зокрема доктора біологічних наук, члена-кореспондента НАН України Г.В. Донченка, нинішнього завідувача відділу: «Аскар Ганієвич був одним зі здібних, талановитих учнів академіка Р.В. Чаговця, чудовим його помічником у науково-організаційній роботі. Він успішно захистив кандидатську і докторську дисертаційні роботи, результати яких не тільки сприяли розвитку сучасних уявлень у галузі функціональної і молекулярної вітамінології, але і послужили обґрунтуванням для розробок і втілення в практику нових препаратів. Саме тому 1976 р. керівництво відділом Р.В. Чаговець передав д.б.н. А.Г. Халмурадову. У 1976–1985 роках Аскар Ганієвич успішно продовжив та розвинув дослідження школи Р.В. Чаговця, сформулював нові напрями у галузі молекулярних механізмів біологічної дії водо- та жиророзчинних вітамінів та їх специфічних вітамінозв'язувальних білків»²⁵. Доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Ю.М. Пархоменко зазначає: «Академік Р.В. Чаговець побачив у ньому (у А.Г. Халмурадові — Авт.) свого наступника. Доктор біологічних наук А.Г. Халмурадов після Р.В. Чаговця став завідуючим відділом біохімії коферментів. Його кандидатська і докторська дисертації були присвячені біохімії нікотинамідних коферментів. Але, ставши завідуючим відділом, Аскар Ганієвич намагався об'єднати всі дослідження новими загальними ідеями»²⁶. Колишня аспірантка А.Г. Халмурадова, кандидат біологічних наук Л.В. Пакірбаєва згадує: «У мене завжди викликало повагу та захоплення те, як по-синівському ставився Аскар Ганієвич до Ростислава Всеволодовича Чаговця. І той платив йому взаємністю — любив як рідного, цінував і завжди у всьому підтримував»²⁷. Про надзвичайну повагу та вдячність до вчителя, захоплення його людськими якостями свідчать слова А.Г. Халмурадова, занотовані у записнику 6 грудня 1982 р., через кілька місяців після смерті Р.В. Чаговця: «Говорячи про академіка Ростислава Всеволодовича Чаговця як про особистість із колосальним виховним потенціалом, я маю на увазі перш за все зрілість громадянської самосвідомості, розвинене почуття власної гідності, яскраво виражене творче начало в його характері... Мені не доводилося знати людину, яка випромінювала б таку концентровану силу волі та одночасно була таким згустком доброти»²⁸.

У 1974 р. А.Г. Халмурадов разом зі своїми учнями Г.Й. Фоменко, Л.В. Пакірбаєвою, Л.М. Хусточкою почав досліджувати некоферментні функції вітаміну РР. Під час вивчення молекулярних механізмів участі нікотинамідаденіндинуклеотидів (NAD) у процесах регуляції синтезу ДНК з'ясувалася особлива роль ядерної NAD-ази, фізико-хімічні та кінетичні

параметри якої вперше було визначено у суб'ядерних структурах. Було з'ясовано, що в умовах інтенсифікації літогенезу нікотинова кислота, за участі специфічних протеїнкіназ, здатна лімітувати швидкість усього процесу біосинтезу жирних кислот²⁹.

Новим напрямом у вивченні вітаміну РР та його біологічно активних похідних стало з'ясування механізмів нейротропної дії цих сполук. Одержані результати засвідчили про наявність у нервових закінченнях головного мозку шурів NAD^+ -рецепторної системи, фізіологічна роль якої полягає у Ca^{2+} -залежній модуляції процесів вивільнення деяких медіаторів, зокрема серотоніну, дофаміну та γ -аміномасляної кислоти. Моделювальна дія NAD^+ на процеси трансмісії здійснюється із залученням таких механізмів, як функціонування Na^+ - K^+ -АТР-ази, трансмембранного потенціалу, іонних каналів, аденілатциклазної системи та ін. Було експериментально підтверджено можливість коригувальної дії вітаміну РР та його похідних у випадку ряду патологій нервової системи через NAD -зв'язувальний білок, а також за участі їх в окисно-відновних та інших метаболічних процесах. До цих досліджень А.Г. Халмурадовим були залучені його учні П.К. Пархомець, Г.Й. Фоменко, Т.М. Кучмеровська, яка 1999 р. захистила на цих матеріалах докторську дисертацію³⁰.

За керівництва А.Г. Халмурадова у відділі коферментів розпочалися дослідження дії коферментних форм вітамінів B_1 та B_2 . Так, 1983 р. приступили до вивчення молекулярних механізмів реалізації нейротропної функції тіаміну, яка більшістю вчених ототожнюється з його некоферментною функцією. Цей напрям залишається основним для фундаментальних досліджень з біохімії тіаміну і сьогодні. Було вивчено особливості обміну тіаміну в нервових клітинах, характер його взаємодії з ізольованими нервовими закінченнями та їх плазматичними мембранами. Уперше із мозку шурів з використанням методу афінної хроматографії було ізольовано тіамінозв'язувальний білок та вивчено його властивості, встановлено його структуру: він складається з двох субодиниць і є біфункціональним — поряд зі здатністю зв'язувати тіамін, він вибірково гідролізує фосфорні ефіри тіаміну. На основі аналізу сукупності одержаних результатів було сформульовано нову робочу гіпотезу щодо механізмів нейротропної дії тіаміну. Окремі положення цієї теорії експериментально перевіряються зараз. У цих дослідженнях брали участь В.О. Постоєнко, Г.В. Донченко, О.Р. Янчій, Ю.М. Пархоменко, яка 1992 р., використовуючи матеріали досліджень, захистила докторську дисертацію³¹.

Звичайно, зазначеними напрямами не вичерпувалася тематика відділу. Успішно тривали дослідження вітаміну А та його природних похідних (А.А. Душейко, Г.В. Донченко, Л.О. Чернухіна та ін.), природних біологічно

активних хінонів та їх похідних (Ц.М. Штутман, Г.О. Круглікова, Г.В. Донченко, Н.П. Метальнікова та ін.)³².

А.Г. Халмурадову вдалося створити колектив однодумців, об'єднати навколо себе та своїх ідей людей, захоплених наукою. Відомий український біохімік, доктор біологічних наук, професор М.Д. Курський, який певний час був заступником директора Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна, зазначає: «Продовжуючи традиції класичної функціональної біохімії, закладені О.В. Палладіним та розвинуті Р.В. Чаговцем, Аскар Ганієвич започаткував створення сучасної української школи молекулярної вітамінології»³³. Під його керівництвом були захищені одна докторська та дев'ять кандидатських дисертацій³⁴. Його учні багато років працювали і сьогодні працюють у різних наукових та науково-освітніх установах України. Це — Т.М. Кучмеровська, Л.В. Пакірбаєва, Г.Й. Фоменко, Л.М. Хусточка, Н.О. Мулявко та ін. Доктор біологічних наук Т.М. Кучмеровська пише: «Мені пощастило бути ученицею такого вченого (А.Г. Халмурадова — Авт.) та продовжити дослідження у галузі молекулярних механізмів нейротропної дії вітаміну РР і його біологічно активних похідних»³⁵. «Усім нам, хто працював з Аскаром Ганієвичем Халмурадовим, у житті дуже пощастило, і вся наша подальша доля — це продовження того, чому ми навчилися у нього»³⁶, — згадує кандидат біологічних наук Н.О. Мулявко.

У 1980 р. світ побачила фундаментальна праця А.Г. Халмурадова, написана у співавторстві з В.М. Тоцьким та Р.В. Чаговцем, — «Транспорт жиророзчинних вітамінів (Транспорт жирорастворимых витаминов)», яка стала результатом багаторічних досліджень та значним внеском української вітамінології у світову науку. У книзі характеризуються механізми транспортування жиророзчинних вітамінів крізь біологічні мембрани та функціональна роль сироваткових, мембранних і внутрішньоклітинних білків, які своєю чергою, зв'язують і переносять через мембрани вітаміни³⁷. За цю роботу 1981 р. авторам було присуджено Премію ім. О.В. Палладіна АН УРСР³⁸. А 1982 р. тим же колективом учених було підготовлено монографію «Мембранний транспорт коферментних вітамінів і коферментів (Мембранный транспорт коферментных витаминов и коферментов)»³⁹. Подані у зазначених книгах експериментальні дані та теоретичні узагальнення є цінними для практичної медицини і тваринництва. Ці праці й досі залишаються класичними для вітамінологів.

Окрім монографій, А.Г. Халмурадовим було підготовлено понад 70 статей, він активно брав участь у конференціях, симпозиумах, у тому числі міжнародних, наприклад в XI (Данія, 1976) та XIV (Великобританія, 1981) конференціях Федерації європейських біохімічних товариств⁴⁰. У 1981 р. у рамках господарської теми — республіканської комплексної науково-

технічної програми з тепловодного вирощування риб, замовленої Держпланом УРСР, А.Г. Халмурадовим разом з Ю.М. Пархоменко було зареєстровано авторське свідоцтво — Додаток до кормів риб⁴¹.

Учений також проводив значну науково-громадську та науково-організаційну діяльність: був членом Вченої ради та заступником голови Спеціалізованої ради із захисту дисертацій Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна, членом Спеціалізованої ради із захисту дисертацій Київського технологічного інституту харчової промисловості, Наукової ради АН УРСР із проблем «Біохімія тварин і людини» і «Біоорганічна хімія», АМН СРСР «Проблеми вітамінології», заступником голови Київського відділення та членом ревізійної комісії Центральної ради Українського біохімічного товариства АН УРСР. У 1980 р. А.Г. Халмурадов отримав звання професора за спеціальністю «Біохімія»⁴².

У грудні 1985 р. після погодження питання з Президією АН СРСР та УРСР рішенням Бюро ЦК Компартії УзРСР та Президії АН УзРСР А.Г. Халмурадов був призначений директором Інституту мікробіології і біотехнології АН УзРСР, реорганізованого з Інституту мікробіології з метою розробки та розвитку актуальних фундаментальних і прикладних проблем у галузі вітамінології, інженерної ензимології, технічної мікробіології та експериментальної альгології. 14 січня 1986 р. вчений залишив Інститут біохімії ім. О.В. Палладіна АН УРСР, де пройшло 25 років його життя⁴³. Із січня 1986 р. і до раптової та передчасної смерті 17 січня 1997 р. доля А.Г. Халмурадова була пов'язана з його історичною батьківщиною — Узбекистаном. Тут він продовжував наполегливо працювати: публікував свої розвідки, організовував конференції, зокрема всесоюзні та міжнародні, створив школу узбецьких вітамінологів і біотехнологів, розробив та зареєстрував низку авторських свідоцтв і патентів. А.Г. Халмурадов був обраний членом-кореспондентом (1987) та академіком (1989) АН УзРСР, її головним ученим секретарем (1988) і віце-президентом (1990), депутатом (1994) і головою комітету з питань науки, освіти, молоді та спорту (1995) Олій Межлису (парламенту) Республіки Узбекистан.

А.Г. Халмурадов підтримував тісні зв'язки з Інститутом біохімії ім. О.В. Палладіна — як особисті, так і наукові. Він постійно консультував співробітників свого колишнього відділу, які продовжували дослідження, розпочаті ним, брав участь у спільних проектах, зокрема розробці способів вирощування дубового шовкопряда (1986) та способів вигодовування корисних шовкопрядів (1993). Свій величезний досвід, ідеї та традиції української школи біохімії вітамінів А.Г. Халмурадов прищепив науковцям Інституту мікробіології та біотехнології УзРСР.

¹ Донченко Г.В. Відділ біохімії коферментів // Інститут біохімії ім. О.В. Палладіна: (1925–2005). — К., 2005. — С. 113; Пархоменко Ю.М., Донченко Г.В. Вітаміни в здоров'ї людини. — К., 2006. — С. 24.

² Кузнєцова Л.М., Чаговець Р.В. Кількісне визначення нікотинової кислоти, нікотинаміду та кодегідраз I та II у м'язовій тканині із застосуванням хроматографії // Український біохімічний журнал. — 1955. — Т. 27. — № 2. — С. 187–191; Чаговець Р.В., Лахно Е.В., Рыбина А.А., Штутман Ц.М. Влияние нагрузки витаминами В₁, С и никотиновой кислотой на их содержание в тканях и некоторые стороны обмена веществ // Труды V Международного биохимического конгресса: Секции 1–13, 10–16 августа 1961 / Под ред. Н.Н. Сисакяна. — М., 1962. — С. 528.

³ Науковий архів Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна НАН України (далі — НА ІБП НАНУ), оп. 1-Л, спр. 101, арк. 75–77 зв., 82.

⁴ Там само, арк. 78, 88; оп. 3-Л, спр. 614, арк. 2 зв.

⁵ Там само, оп. 1-Л, спр. 101, арк. 83.

⁶ Курский М.Д. Когда мы были молодыми... // Яккабоғда тоғлар ҳам бор. Академик Аскар Холмуродов қиссаси / Ҳаким Сатторий. — Тошкент, 2009. — С. 93.

⁷ НА ІБП НАНУ, оп. 1-Л, спр. 101, арк. 83.

⁸ Там само, арк. 84, 89.

⁹ Супрун С.М. Воспоминания о А.Г. Халмурадове // Яккабоғда тоғлар ҳам бор. Академик Аскар Холмуродов қиссаси... — С. 106–107.

¹⁰ Пархоменко Ю.М. Жизнелюбивый человек // Яккабоғда тоғлар ҳам бор. Академик Аскар Холмуродов қиссаси... — С. 104–105.

¹¹ Бекмуратов Т. Памяти академика А.Г. Халмурадова // Яккабоғда тоғлар ҳам бор. Академик Аскар Холмуродов қиссаси... — С. 30–31.

¹² Халмурадов А.Г. Об особенностях обмена бета-пиколина в животном организме / Автореф. дисс. ... канд. биолог. наук. Ин-т биохимии АН УССР. — К., 1964. — 11 с; НА ІБП НАНУ, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 4.

¹³ НА ІБП НАНУ, оп. 1-Л, спр. 101, арк. 106.

¹⁴ Халмурадов А.Г. Зміни вмісту нікотинамідаденіндинуклеотидів у тканинах шурів та голубів при введенні бета-піколіну // Український біохімічний журнал. — 1963. — Т. 35. — № 3. — С. 401–409; Його же. Вплив введення бета-піколіну на вміст його і НАД у тканинах білих шурів // Там само. — 1963. — Т. 35. — № 6. — С. 918–923; Его же. Определение бета-пиколина в тканях // Лабораторное дело. — 1964. — Т. 10. — № 4. — С. 224–225 та ін.

¹⁵ НА ІБП НАНУ, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 7.

¹⁶ Там само, арк. 2 зв; оп. 1-Л, спр. 101, арк. 108–111.

¹⁷ Там само, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 6, 17, 18.

¹⁸ Там само, арк. 43–43 зв., 62–67.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само, арк. 102, 125.

²¹ Там само, арк. 81, 102; Халмурадов А.Г. О метаболизме никотиновой кислоты и 3-метилпиридина в тканях животных и его регуляции / Автореф. дисс. ... док. биолог. наук. Ин-т биохимии им. А.В. Палладина АН УССР. — К., 1974. — 44 с.

- ²² НА ІБП НАНУ, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 102 зв.
- ²³ Там само, арк. 70.
- ²⁴ Там само, арк. 88, 99, 100, 116.
- ²⁵ *Донченко Г.В.* Сын двух народов // Яккабоғда тоғлар ҳам бор. Академик Асқар Холмуродов қиссаси... — С. 101.
- ²⁶ *Пархоменко Ю.М.* Указ. соч. — С. 104.
- ²⁷ *Пақирбаева Л.В.* О моем учителе // Яккабоғда тоғлар ҳам бор. Академик Асқар Холмуродов қиссаси... — С. 114.
- ²⁸ Родинний архів Халмурадових. Записні книжки А.Г. Халмурадова, 1982–1983, арк. 2 зв.–3.
- ²⁹ НА ІБП НАНУ, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 127–129.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Донченко Г.В.* Відділ біохімії коферментів... — С. 115–117.
- ³² Там само. — С. 120–122.
- ³³ *Курский М.Л.* Указ. соч. — С. 97.
- ³⁴ НА ІБП НАНУ, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 127–129.
- ³⁵ *Кучмеровская Т.М.* Безумно влюбленный в науку // Яккабоғда тоғлар ҳам бор. Академик Асқар Холмуродов қиссаси... — С. 117.
- ³⁶ *Мулявко Н.А.* Воспоминания о вице-президенте Академии наук Узбекской ССР, академике А.Г. Халмурадове // Институт біохімії ім. О.В. Палладіна: (1925–2005). — К., 2005. — С. 438.
- ³⁷ *Халмурадов А.Г., Тоцкий В.Н., Чаговец Р.В.* Транспорт жирорастворимых витаминов. — К., 1980. — 216 с.
- ³⁸ НА ІБП НАНУ, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 125 зв; *Белік Я.В., Назаренко В.І.* Лауреати Премії ім. О.В. Палладіна Національної академії наук України // Інститут біохімії ім. О.В. Палладіна: (1925–2005). — К., 2005. — С. 482–483.
- ³⁹ *Халмурадов А.Г., Тоцкий В.Н., Чаговец Р.В.* Мембранный транспорт коферментных витаминов и коферментов. — К., 1982. — 280 с.
- ⁴⁰ НА ІБП НАНУ, оп. 3-Л, спр. 614, арк. 125 зв.
- ⁴¹ Там само, арк. 128.
- ⁴² Там само, арк. 125–125 зв., 129.
- ⁴³ Там само, арк. 143–145, 147.

ФЕДІР НІРОД ТА ПОЛЬСЬКИЙ ТЕАТР У КИЄВІ

Федір Федорович Нірод належить до плеяди видатних діячів вітчизняного театрального мистецтва. Протягом багатьох років він був головним художником Львівського державного академічного театру опери та балету імені Івана Франка (1950–1961) й Київського державного академічного театру опери та балету імені Тараса Шевченка (1961–1989), оформив понад 300 вистав, багато з яких увійшли до скарбниці української та світової художньої культури.

Федір Нірод народився у Санкт-Петербурзі 31 березня (13 квітня) 1907 р. в аристократичній родині. Мати митця — Марія Дмитрівна Муханова (1879–1965) — належала до відомого дворянського роду, який, згідно з родинними переказами, походив із Золотої Орди. Її батько — Дмитро Ілліч Муханов (1852–1882), гвардії капітан, ад’ютант великого князя Миколи Миколайовича — був нащадком відомого діяча петровської епохи, одного з перших морських офіцерів Російської імперії Іпата Калиновича Муханова (1677–1729)¹.

Батько Федора Федоровича — Федір Михайлович (1878–1913), флігель-ад’ютант імператора, полковник, командир ескадрону лейб-гвардії Кінного полку, кавалер орденів Св. Станіслава 2-го ст. і Св. Анни 3-го ст., був сином таємного радника, помічника міністра імператорського двору та обер-егермейстера, члена Державної ради Російської імперії, кавалера багатьох орденів, зокрема Олександра Невського графа Моріца Ніколая Понтуса (Михайла Євстафійовича) Нірода (1852–1930) та Софії Федорівни Трепової (1853–1927), дочки генерала від інфантерії, генерал-губернатора київського, волинського і подільського, члена Державної ради Російської імперії Федора Федоровича Трепова (1812–1889). Тісні кровні зв’язки пов’язували родину Ніродів з українською аристократією. Через свою прабабусю — Віру Василівну Лукашевич (1817–1866), котра походила з роду переяславського полкового осавула, обозного та наказного полковника Лукаша (Луки) Васильовича Коломійченка (? — бл. 1736), художник був прямим нащадком гетьманів Данила Апостола, Івана Скоропадського, Петра Дорошенка та мазепинського генерального судді Василя Кочубея².

Свій надзвичайний талант Ф. Нірод успадкував від предків: батько був чудовим різьбярем, мати і бабуся добре малювали. Величезний вплив на

формування особистості Федора Федоровича, його естетичних цінностей та світогляду справила подруга матері — княжна Віра Гнатівна Гедройц, відомий лікар-хірург і письменниця, та перший його вчитель малювання — архітектор Леонід Семенович Поволоцький. Майбутньому художнику пощастило також з викладачами в Київській художньо-індустріальній профшколі (1924–1926) та на факультеті живопису Київського художнього інституту (1926–1930). Тоді в інституті викладали художники Ф. Кричевський, В. Пальмов, В. Татлін, О. Богомазов і створена ними атмосфера сприяла розвитку молодих талантів. Тоталітарна система тільки набирала обертів і ще не встигла знищити «дух вільнодумства» та прагнення до пошуку нових естетичних форм. Але закінчити навчання художнику не вдалося — він був відрахований з інституту за «непролетарське» походження³.

Почав працювати Ф. Нірод у Першому державному польському театрі в Києві. Його історія мало досліджена⁴, хоча цей «репресований» театр, без сумніву, був надзвичайним явищем в українському театральному мистецтві. Польський театр цікавий не лише тим, що репрезентував національну політику радянської влади на різних етапах її існування та був вагомим фактором у збереженні самосвідомості польського населення України, а й як культурний феномен, де, на жаль, недовго тривали сміливі експерименти, творчі пошуки, одночасно працювала група видатних діячів українського та польського театрального мистецтва — художники Моріц Уманський, Федір Нірод, Валентин Борисовець, режисери та драматурги Вітольд Вандурський, Олександр Скибневський, режисери Олександр Сумароков, Донат Шклярєвський та ін.

Вплив Польського театру, особливо його художнього керівника О. Скибневського на творче становлення Федора Нірода був величезним, а співпраця цих блискучих митців — надзвичайно плідною. Мистецтвознавець І. Вериківська зазначає, що з цього театру беруть свій початок витoki багатьох рис творчої особистості Ф. Нірода, які заявили про себе на повний голос уже пізніше⁵. На жаль, матеріали, що стосуються найбільш цікавого у творчому розумінні періоду Польського театру 1930–1934 рр., у його фонді в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України відсутні. Найбільш рання справа датується 1933 р., і це реєстр наказів керівництва театру, в якому згадується О. Скибневський та Ф. Нірод⁶. Можливо, ці справи було вилучено під час розгрому театру органами ДПУ. Цінним джерелом інформації про діяльність трупи у ці роки, про творчі пошуки та репертуар театру є слідча справа О. Скибневського, що зберігається в Галузевому державному архіві СБУ⁷, невеличкий нарис режисера, опублікований у спеціалізованому польському часопису⁸, та спогади Ф. Нірода⁹.

У 1925 р. ЦК РКП(б) звернувся до КП(б)У з пропозицією створити в Києві польській професійний театр, із метою залучити до «комуністичного виховання та соціалістичного будівництва» етнічних поляків, що історично мешкали на українських територіях¹⁰. 1926 р. було засновано Польську драматичну студію, яка об'єднувала 25 слухачів — акторів-аматорів з середовища робітничої молоді — членів Польського клубу. Нове творче об'єднання перебувало під опікою Центрального польського бюро освіти, створеного при Наркоматі освіти УСРР. У студії, окрім спеціальних предметів — сценічного мистецтва, пластики, руху, музики, художнього читання, — викладали польську мову й літературу, історію. Згодом на спеціалізованих курсах при студії розпочали підготовку керівників драмгуртків для польських культурно-освітніх установ не тільки радянської України, але й Білорусії та Російської Федерації. Силами студійців було підготовлено 25 п'єс та окремих театральних номерів. 1929–1930 рр. головним режисером студії став Вітольд Вандурський, відомий польський режисер-новатор, поет та драматург. За його ініціативою 1929 р. студію було реорганізовано в Польську театральну майстерню (Польпрат). Цей період в історії театру пов'язаний із пошуками нових способів сценічного вираження, зверненням до сучасної польської драматургії (Б. Ясенський, В. Броневський, С. Станде) та національних культурних традицій (Ю. Словацький). Діяльність В. Вандурського та його театральної трупи зазнала нищівної критики з боку українських партійних чиновників та культурних діячів, радянської преси. Режисера звинуватили в польському «націонал-більшовизмі» (в тому числі особисто нарком освіти УСРР М. Скрипник), після чого відсторонили від керівництва театром. У країні набирала обертів антипольська кампанія — було розгромлено Київський польський інститут соціального виховання, Інститут польської пролетарської культури при ВУАН, однак Польська театральна майстерня вціліла. 1930 р. трупа отримала назву Першого державного польського театру (з 1933 р. — Всеукраїнський польський театр, з 1935 р. — Державний польський театр УСРР). На 1931 р. колектив складався з 35 осіб, а кількість зіграних вистав становила 80. З 1931 р. розпочав діяльність польській відділ Київського музично-драматичного інституту імені Миколи Лисенка, що готував необхідні кадри. На 1933 р. штат театру збільшився до 144 осіб, а кількість вистав — до 160 на рік¹¹. Із метою зміцнення творчого колективу та підвищення його фахового рівня було запрошено акторів із професійних театрів — українських, російських, єврейських¹². Відтак трупа стала багатонаціональною — тут були як поляки, так і білоруси, євреї, росіяни, українці. Єдиною умовою для її творчої частини було володіння польською мовою¹³.

Після звільнення В. Вандурського на посаду художнього керівника і режисера було запрошено народного артиста УСРР Гната Юру. Результатом

такої співпраці стала постановка трьох п'єс у репертуарі театру: «Гута» білоруського драматурга Г. Кобеця, «Хліб» російського драматурга В. Кіршона і «Двобій» молодого українського письменника Ю. Мокрієва. Офіційне відкриття театру відбулося 3 березня 1931 р. виставою «Гута» у приміщенні Музкомедії за адресою Червоноармійська, 51 а. Більшість спектаклів мала яскраво виражений пропагандистський характер, була «ідеологічно вивіреною», відповідала запитам «пролетарської культури»¹⁴. Вистави гралися на різних підмостках, але згодом театр розмістився за адресою: вул. Свердлова, 19 (нині — вул. Прорізна, 19). Щорічно трупа гастролювала по містах і селах України й Білорусії, зокрема в регіонах компактного проживання польського населення, а також у Москві та Ленінграді¹⁵.

Восени 1931 р. до театру на посаду художнього керівника було запрошено професійного режисера Олександра Броніславовича Скибневського, поляка за походженням. Постать цього цікавого, оригінального митця, що постійно перебував у пошуку, на жаль, залишається поза увагою дослідників. Між тим, це була визначна за своїми здібностями та творчими можливостями особистість. Він значно змінив ситуацію в театрі, створивши колектив однодумців, знайшовши спільну мову з талановитими художниками М. Уманським та Ф. Ніродом, кращою частиною трупи. О. Скибневський, також як і В. Вандурський, цікавився новими тенденціями у сучасному театрі та, спираючись на молодий, енергійний, амбітний колектив, намагався втілити їх у Польському театрі. Мистецтвознавець І. Вериківська так характеризує естетичні принципи театру тих років: «Естетична платформа Першого польського театру формувалася на засадах тоді повсюдно поширеного конструктивізму... Конструкція, легко змінюваної конфігурації, обмежена кольорова гама, підкреслені умовність та лаконізм — типові ознаки тогочасної декорації... Та головними здобутками театрального мистецтва 20-х — початку 30-х років, що не втратили і ніколи не втратять свого значення, стали вироблені тоді положення про художню цілісність вистави, про необхідність точного відбору засобів художньої виразності всіх її компонентів, у тому числі й образотворчого. Перший польський театр своїми кращими постановками засвідчував дотримання саме такого творчого кредо»¹⁶.

До того ж, розуміючи, що Польський театр, як осередок національної культури, повинен її підтримувати та пропагувати, О. Скибневський звернувся до польської літератури та історії. У цьому йому допомагала польська інтелігенція Києва, що об'єдналася навколо театру, а також науковці-полоністи. Окрім п'єс класиків польської літератури, наприклад, «Мазепа» та «Сон Саломеї» Ю. Словацького, «Помста» О. Фредра, «Небожественна

комедія» З. Красинського, до репертуару залучалися твори сучасних польських авторів — «Справа громадська» Б. Ясенського та «Рабан» В. Вандурського¹⁷. На той час склалося й ядро театральної трупи — Ж. Бессек, Я. Гельнер, В. Германович, Г. Гай, О. Горобієвський, В. Горобієвська-Василевська, В. Гржибовська, В. Завадський, Ф. Марковський, А. Станкевич, Й. Весенін-Їржикевич, В. Клюс, К. Олеарський, З. Сломинський, Ф. Слуцький, Я. Сліпко та ін.¹⁸

Ф. Нірода привів до театру в 1930 р. М. Уманський, з яким він був знайомий ще з часів навчання у Київській художньо-індустріальній профшколі. Моріц Уманський, дізнавшись, що Федора відрахували з інституту, запропонував йому попрацювати в театрі на посаді художника-макетника і декоратора. Ось як згадував ті щасливі часи відомий художник: «Итак, я художник-макетчик и исполнитель декоративных работ. Определили мне комнату, которую я должен был оборудовать под мастерскую. Это оказалась мужская уборная с кафельным полом, но без окна на Божий свет, зато с электроосвещением! Я быстро освоился и с радостью принялся за работу, которой хватало. Время проходило быстро, и, поскольку не было окна, я и не замечал, когда на улице темнело»¹⁹.

У творчому союзі з Ф. Ніродом, який, після звільнення М. Уманського з Польського театру, фактично став головним художником, О. Скибневський поставив кілька дивовижних вистав — «Справа громадська» Б. Ясенського (1930), «Вулиця радості» Н. Зархі (1931), «Рабан» В. Вандурського (1932), «Вільгельм Телль» Ф. Шиллера (1933). У 1933 р. практично завершилася робота над виставою за сатиричною п'єсою самого О. Скибневського «Єще панська не згінела»²⁰. Федір Нірод згадував: «Появился творческий друг — Александр Брониславович, стал он бывать в моем новом доме запросто, в роли старшего брата. Много добра он мне сделал! Благодаря ему я часто стал бывать в командировках в Москве. Это вылилось в увлекательное путешествие по московским театрам того времени: Мейерхольд и Таиров, Вахтангов и МХАТ, Малый (который я тогда презирал!). Я не просто пересмотрел все спектакли, но и познакомился с “кухней” сцены, с ее святая святых. Это были мои университеты в полном смысле слова. Никакой институт не дал бы мне никогда таких бесценных знаний»²¹.

Спогади О. Скибневського та дивом збережені ескізи до кількох вистав дають уявлення про їх художнє вирішення та творчі пошуки Ф. Нірода. Декорації — конструктивістські, лаконічні, вирізняються своєю плакатно-графічною формою. Ф. Нірод прагнув знайти влучний емоційний тон завдяки об'ємній побудові сцени, світлотіньовому контрасту, бутафорії, шукав виразні деталі, які створювали б конкретний смисловий образ. У цій творчій лабораторії художник навчився цілісному пластичному вирішенню

спектаклів, засвоїв потяг до монохромного колориту, художньої доцільності лаконізму, суворого відбору. У пізніші часи Ф. Нірод уважався неперевершеним творцем сценічного костюму, а витoki цього явища також слід шукати у часах його роботи в Польському театрі. Його костюми відзначалися психологічністю, історичною правдивістю, глибоким розкриттям характерів. Саме тоді художник усвідомив, що театральний спектакль є цілісним синтетичним організмом, де декорації та костюми грають надзвичайно важливу роль²².

Однак, художня лінія О. Скибневського, спрямована на втілення у життя нових художніх форм та пропаганду польської культури, викликала роздратування тоталітарної системи. 1930-ті рр. в радянській Україні — це вже період згорання політики націоналізації та початок боротьби з інакомисленням, «націоналізмом», «буржуазними» течіями в мистецтві, період шпигуноманії, що набирала обертів. З цією метою радянські та партійні органи посилили тиск на мистецькі установи, репертуари театрів, плани виставок та видавництв переглядалися на предмет відповідності «пролетарській культурі». Польський театр не став винятком. У О. Скибневського почалися проблеми. Спочатку він відновив виставу за п'єсою Ю. Словацького «Сон Саломеї», яка була колись знята з репертуару за вказівкою керівних органів через «націоналістичне забарвлення»; п'єсу З. Красинського «Небожественна комедія», запропонована режисером для постановки в театрі, була заборонена, а над п'єсою О. Фредра «Помста», незважаючи на негативну оцінку партійних органів, усе ж розпочалася робота. До того ж, у театр на постійну роботу було прийнято кілька «небажаних» осіб, поляків за походженням та «антирадянські налаштованих». Причому про небажаність такого кроку О. Скибневського попереджали ті ж партійні керівники²³. Постановка двох найбільш вдалих у творчому розумінні п'єс була офіційно піддана нищівній критиці, яка затаврувала колектив Польського театру неабиякими звинуваченнями. Виставу «Вулиця радості» Н. Зархі оголосили формалістською, такою, що «затушовує справжнє становище безробітного в капіталістичному світі». Ще більш негативною була оцінка «Рабана» В. Вандурського, «просякнutoго націоналістичним духом» та поданого «у плані голого конструктивізму»²⁴.

Всі ці факти вичерпали чашу терпіння партійного та радянського керівництва — 3 липня 1933 р. О. Скибневський був заарештований співробітниками органів київського відділу ДПУ. Під час слідства його, а також багатьох представників української інтелігенції польського походження, серед яких були й інші працівники театру (Я. Думницький, В. Горобієвська-Василевська, О. Горобієвський, Р. Ромуальдов-Остерчин та ін.), і науковців-полоністів звинуватили в належності до «контрреволюційної» Польської

військової організації (ПОВ). О. Скибневський був засуджений до трьох років концтаборів. Такий незначний термін пояснюється тим, що репресії ще тільки набирали обертів.

Доля виявилася надзвичайно прихильною до Ф. Нірода. Під час арешту О. Скибневського художника не було в Києві, що, безперечно, зважаючи на його близькі особисті та творчі стосунки з художнім керівником театру, урятувало Ф. Нірода від арешту. Враховуючи, що митець уже потрапив у поле зору ОДПУ, був відрахований із Київського художнього інституту, належав до старовинного аристократичного роду, був онуком «душителя революції» генерал-губернатора Ф. Трепова та художником саме тих, запламованих партійною критикою «формалістських» та «націоналістичних» вистав, легко увияти собі його подальшу долю... Сам Ф. Нірод так згадував про цю дивну ситуацію, що врятувала його: «Летом меня призвали в армию на два месяца, а задержали на четыре. Вернулся — а театр фактически уже не существовал. Большая часть коллектива была репрессирована»²⁵.

Арешт О. Скибневського, В. Вандурського та інших працівників Польського театру не міг не позначитися на його подальшій долі. Всілякі експерименти було припинено. П'єси польських авторів практично зникли з репертуару. Так, у 1936 р., наприклад, Головрепертком управління у справах мистецтв Народного комісаріату освіти УСРР не дав дозвіл на постановку п'єси «Родина Баратинських», оскільки «образ робітника-штрейкбрехера подано у фарбах симпатії і жалю до нього»²⁶. Вистави ж за п'єсами «Дами і гусари» О. Фредра, «Мазепа» Ю. Словацького та «Мораль пані Дульської» Г. Запольської викликали недоброзичливі відгуки радянської театральної критики, а це фактично означало кінець спектаклів²⁷. Таким чином, репертуар практично втратив своєрідність, а театр — значення осередку польської культури. Більшість п'єс, що були поставлені силами колективу, належали до випробуваної часом класики та «творів пролетарської культури», деякі з яких узагалі не мали художньої цінності²⁸.

Кардинально змінилася і внутрішня атмосфера в колективі. Якщо на початку 1930-х рр. польська мова широко вживалася в театрі, що нескладно простежити на основі документів — наказів, заяв, доповідних, які виникали у процесі діловодства, то після «справи О. Скибневського» польська мова практично зникла з установи, котра була створена саме для її пропаганди, підтримки та розвитку²⁹.

Нове керівництво намагалося заслужити прихильність партійних та радянських органів шляхом бичування «промахів», що мали місце в історії театру. Так, 3 березня 1936 р. з нагоди 5-річчя закладу директор О. Гордієнко писав: «Запрошений до театру на посаду худкера Скибневський, якого пізніше викрито органами НКВС, проводив свою контрреволюційну лінію,

яка в основному зводилася до розвалу театру і дискредитації його в очах трудящих мас. Коли додати до цього, що цей негідник-контрреволюціонер Скибневський мав ще підтримку в деяких відповідальних працівників, які теж належали до контрреволюційно-шпигунської групи, то стане цілком зрозуміло, чому не одразу театрові вдалося виплутатись із цього павутиння»³⁰. У жовтні того ж року в доповідній записці до Ради національностей ЦВК СРСР зазначалося: «В жестокой борьбе пришлось молодому коллективу работать в театре, ибо в руководство театра пролезли враги в лице Вандурского и Скибневского, но благодаря бдительности партийных организаций, при помощи молодого коллектива театр очистился от вражеских элементов, а рост и развитие театра стали наглядными»³¹.

Звичайно, це аж ніяк не сприяло творчій атмосфері, породжувало підозри, доноси. А найголовніше, не врятувало театр від подальшого нищення. Польських артистів вичавлювали з театру, на ключових посадах — директора, його заступника, художнього керівника і головного режисера — практично кожного року з'являлися нові особи, переважно непольського походження³². Бути поляком та ще й працювати в Польському театрі автоматично означало потрапити в розряд неблагонадійних. Зазнав репресій директор В. Бальцерік, звільнений зі своєї посади наприкінці 1934 р.³³ У вересні 1935 р. органами НКВС був заарештований директор театру І. Липинський, ще раніше — провідні актори трупі А. Станкевич та В. Клюс³⁴, а 1937 р. — завіт, відомий літературознавець Ф. Якубовський, актори Є. Захарчук, В. Завадський, К. Олеарський, Г. Мудра, В. Гржибовська, В. Германович, М. Лівшиць, Й. Весенін-Їржикевич, 1938 р. — Б. Дробинський, К. Шалобріт, М. Толстой³⁵.

Таким чином, було підготовлено ґрунт до остаточної ліквідації установи. 3 квітня 1937 р. з'явився наказ Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР про закриття театру, а навесні 1938 р. він припинив своє існування.

¹ *Томазов В.В.* Графы Нироды // *Дворянский календарь*. — СПб., 2000. — Тетрадь 8. — С. 60–61; *Томазов В., Томазова Н.* Федор Нирод и его род // *Антиквар*. — 2011. — № 6 (54). — С. 52–57; *Томазов В.* Людина у пропонованих декораціях // *Нирод Ф.* Спогади художника, або Записки щасливої людини / Упор. Н. Михайлової, В. Томазова; вст. ст. В. Томазова; прим. В. Томазова, Н. Томазової. — К., 2003. — С. 7–11.

² Там само.

³ *Томазов В., Томазова Н.* Федор Нирод и его род... — С. 52–57; *Нирод Ф.* Спогади художника... — С. 29–31; *Нирод Ф.Ф.* Вера Игнатьевна Гедройц / Публікація, передмова,

коментарі та добір ілюстрацій В. Томазова // Киевский альбом. — 2002. — № 2. — С. 88–93.

⁴ Башинджагян Н. Польский революционный рабочий театр: эстетика и драматургия (театральные искания В. Вандурского и Б. Ясенского) // Искусство, революцией призванное: Октябрь и развитие искусства стран Восточной Европы 1920–1930-х годов. — М., 1972. — С. 96–153; Стронський Г. Польський театр у Києві // Український театр. — 1992. — № 5. — С. 28–29. Більш активно ця тема досліджувалася польськими вченими: Filler W. Kijowski teatr Witolda Wandurskiego // Pamiętnik Kijowski. — К., 2002. — Т. 6. — С. 263–271; Horbatowski P. W szponach polityki: Polskie życie teatralne w Kijowie 1919–1938. — Warszawa, 1999.

⁵ Федір Нірод: Альбом / Авт. вступ. ст. та упоряд. І.М. Вериківська. — К., 1988. — С. 10.

⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі — ЦДАМЛМУ), ф. 650, оп. 1, спр. 4, арк. 13, 17.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф–6, спр. 60830 фп., т. 44, 48 арк.

⁸ Skibniewski A. Polski teatr w Kijowie: Z notatek reżysera (1931–1936) // Teatr. — 1969. — № 3. — S. 20–23.

⁹ Нірод Ф. Спогади художника...

¹⁰ Стронський Г. Вказ. пр. — С. 28.

¹¹ ЦДАМЛМУ, ф. 650, оп. 1, спр. 5, арк. 47; спр. 15, арк. 12; Стронський Г. Вказ. пр. — С. 28–29; Filler W. Op. cit. — S. 263–271; Башинджагян Н. Указ. соч. — С. 141–152; Horbatowski P. Op. cit. — S. 84–130.

¹² ЦДАМЛМУ, ф. 650, оп. 1, спр. 5, арк. 47.

¹³ Там само, спр. 14.

¹⁴ Там само, спр. 91, арк. 16.

¹⁵ Там само, спр. 3, арк. 1, 3, 7; спр. 15, арк. 90–91; спр. 5, арк. 15, 22, 31, 35–36; спр. 20, арк. 2–3; спр. 23, арк. 1, 7–9.

¹⁶ Федір Нірод: Альбом... — С. 9–10.

¹⁷ ГДА СБУ, ф–6, спр. 60830 фп., т. 44, арк. 5–9.

¹⁸ ЦДАМЛМУ, ф. 650, оп. 1, спр. 14.

¹⁹ Нірод Ф. Спогади художника... — С. 42–43.

²⁰ Skibniewski A. Op. cit. — S. 22–23.

²¹ Нірод Ф. Спогади художника... — С. 44.

²² Skibniewski A. Op. cit. — S. 22–23; Федір Нірод: Альбом... — С. 9–10, іл. 1–14; Панфілова М. Федір Нірод. — К., 1969. — С. 8.

²³ ГДА СБУ, ф–6, спр. 60830 фп., т. 44, арк. 5–9.

²⁴ ЦДАМЛМУ, ф. 650, оп. 1, спр. 91, арк. 17.

²⁵ Нірод Ф. Спогади художника... — С. 45.

²⁶ ЦДАМЛМУ, ф. 650, оп. 1, спр. 19, арк. 24.

²⁷ Театральна декада. — 1938, 1–10 березня. — № 7. — С. 26.

²⁸ ЦДАМЛМУ, ф. 650, оп. 1, спр. 91, арк. 18–19.

²⁹ Там само, спр. 2, 6, 7 та ін.

³⁰ Там само, спр. 91, арк. 17.

³¹ Там само, спр. 5, арк. 47.

³² Там само, арк. 47.

³³ Там само, спр. 6, арк. 13 зв.

³⁴ Там само, спр. 5, арк. 47.

³⁵ *Horbatowski P.* Op. cit. — S. 190–198.

МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ І УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО У ПРАЗІ

Минуло більше ніж сто років від дня народження українського історика, представника однієї з найславетніших українських наукових династій — Михайла Дмитровича Антоновича (1910–1955). Проте життєвий та творчий шлях вченого мало досліджений. За тоталітарного режиму наукові праці М.Д. Антоновича та документи про його діяльність перебували у спецфондах, що унеможливлювало такі дослідження. Тільки за незалежності України, коли українські історики отримали доступ до раніше засекречених бібліотечних і архівних фондів, почали з’являтися перші розвідки¹. Пожвавленню інтересу до постаті М.Д. Антоновича також сприяли спогади² колишніх політ’язнів, які одночасно з вченим перебували у таборах ГУЛАГу. Таким чином, актуальним завданням для сучасної української історичної науки є всебічна реконструкція біографії та аналіз наукового доробку М.Д. Антоновича.

Так, поза увагою дослідників залишилася співпраця вченого з Українським історично-філологічним товариством у Празі (УІФТ), у діяльності якого науковець брав активну участь. Побіжно про цю сторінку життя М.Д. Антоновича згадується у фундаментальному дослідженні С.П. Наріжного³ та його праці, присвяченій 15-літтю діяльності УІФТ у Празі, а також кількох публікаціях сучасних істориків⁴.

Тому у нашій розвідці зроблено спробу висвітлити діяльність М.Д. Антоновича в УІФТ та проаналізувати його творчий здобуток.

Джерельну базу дослідження становлять документи УІФТ у Празі, епістолярія М.Д. Антоновича та автобіографії вченого, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України) і Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Михайло Антонович народився 22 серпня 1910 р. у Флоренції у родині Дмитра Володимировича і Катерини Михайлівни Антоновичів⁵. Наприкінці 1911 р. Антоновичі повернулася до Києва, де Михайло розпочав шкільну освіту, вступивши 1918 р. до підготовчого класу Другої державної гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. 1919 р. він навчався у приватній французькій гімназії М. Мереслі, а з осені 1920 р. — в єдиній трудовій школі

№ 57 імені І. Франка. За свідченням Катерини Михайлівни, вчителі хвалили Михайла, який був першим учнем у класі. Михайло Антонович вчився із захопленням і вважав, що для його «самолюб'я неприємно чогось не знати»⁶.

Восени 1923 р. Михайло разом з матір'ю, сестрою Мариною і братом Марком переїхав до Праги, де вже мешкав його батько Д.В. Антонович. Весною 1924 р. М.Д. Антонович продовжив навчання в Українській реформованій реальній гімназії у Празі, яку закінчив у червні 1927 р. Як пізніше згадував Михайло Дмитрович, найкращі успіхи в гімназії він мав з історії та географії, які викладав М. Хлюр, майбутній директор гімназії. Улюбленим учителем Михайла був викладач української мови і літератури Т. Пасішник, під керівництвом якого він разом зі своїм гімназійним товаришем Р. Каплинським випускав рукописні журнали «Ранок», «Смолоскип» та «Радіо»⁷.

У 1927 р. М.Д. Антоновича було прийнято до Українського вільного університету в Празі (УВУ), де як дійсний студент він навчався на історико-філологічному відділенні філософського факультету. У 1930 р. в УВУ М.Д. Антонович склав державний, або, так званий професорський іспит, який давав йому право викладати у старших класах гімназії. Однак, маючи намір присвятити своє життя науковій праці, Михайло Антонович підготував докторську дисертацію «Токвіль як історик» (головний рецензент професор О.Я. Шульгин) і, склавши у 1931 р. в УВУ докторські іспити, отримав ступінь доктора філософії.

Водночас після закінчення гімназії 1927 р. М.Д. Антонович для продовження студій виїхав до Німеччини, де спочатку як вільний слухач, а з листопада 1928 р. як дійсний студент навчався на філософському факультеті Берлінського університету. Тут М.Д. Антонович вивчав зоологію, а з четвертого семестру основним напрямом його студій стала історія західної Європи. У 1933 р. він здобув ступінь доктора філософії Берлінського університету, захистивши дисертацію «Фридрих Людвіг Ян. Причинки до історії початків німецького націоналізму» (головний рецензент професор Г. Онкен). У цьому ж році працю молодого науковця було опубліковано у Берліні німецькою мовою.

Під час навчання у Берлінському університеті Михайло Антонович отримував стипендію від Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б), що підтримував українських студентів, які навчалися у німецьких університетах. Для них УНІ-Б організовував спеціальні курси з українознавчих дисциплін, на яких М.Д. Антонович мав змогу слухати лекції Д.І. Дорошенка, І. Мірчука, В.Р. Залозецького, З.Ф. Кузелі та інших визначних українських вчених. У 1931 р. за направленням УНІ-Б М.Д. Антонович розпочав свої наукові дослідження у європейських архівах, працюючи в

«Haus-Hof-und Staatarchiv», архіві імператорського двору і дому у Відні. Після закінчення Берлінського університету М.Д. Антонович продовжив співпрацю з УНІ-Б, науковим співробітником якого залишався до 1937 р. Від кінця 1937 р. до червня 1941 р. М.Д. Антонович був науковим співробітником історично-політичного відділу Інституту Східної Європи у Бреслау (нині м. Вроцлав у Польщі).

У березні 1932 р. Михайло Антонович як делегат від УНІ-Б брав участь у роботі другого Українського наукового з'їзду в Празі, де виступив з доповідями «З діяльності князя Репніна як віце-короля Саксонії» та «Вплив Фіхте на Яна». Значну роль в організації та проведенні цього форуму відіграло Українське історико-філологічне товариство (УІФТ) у Празі, що було засноване 30 травня 1923 р. з ініціативи видатного українського мистецтвознавця й історика культури Д.В. Антоновича та за діяльної підтримки професорів УВУ. Головною метою діяльності УІФТ був розвиток української науки та культури. Товариство прагнуло об'єднати українських вчених, які працювали в усіх галузях історичної та філологічної науки, для активної наукової діяльності. Незабаром молодого, але винятково здібного вченого-історика М.Д. Антоновича було обрано дійсним членом УІФТ.

В автобіографіях М.Д. Антонович наводив різні дати свого вступу до УІФТ. Так, у життєписі, датованому 1945 р. (про який мова піде далі), науковець свідчив, що членом УІФТ він був з 1932 р.⁸ Однак в іншій автобіографії, яку вчений написав раніше, ймовірно у 1936 р., вказано, що дійсним членом УІФТ він став восени 1933 р.⁹ Віднайдені у ЦДАГО України документи дають можливість уточнити дату вступу М.Д. Антоновича до Товариства. Зокрема, у протоколах засідань УІФТ, що зберігаються в архіві, виявлено подання кандидатури д-ра Михайла Антоновича у дійсні члени УІФТ, яке було підготовлено відомими українським вченим Ф.П. Слюсаренком і секретарем УІФТ С.П. Наріжним 27 червня 1933 р.¹⁰ Саме ця дата як час обрання М.Д. Антоновича дійсним членом УІФТ наводиться у списках членів Товариства, які щорічно публікувалися у «Справозданнях» УІФТ¹¹.

УІФТ було суто науковим товариством, діяльність якого зосереджувалася на проведенні наукових засідань, де члени товариства виступали з доповідями та обґрунтовували наукові концепції. Перший реферат, що підготував Михайло Антонович для УІФТ, був на тему «Управління князя Репніна в Саксонії», який, як підкреслив дослідник у листі до голови Товариства Д.В. Антоновича, був написаний «виключно на архівних матеріалах»¹². У цьому ж листі М.Д. Антонович повідомляв, що про його розвідку стало відомо директору УНІ-Б І. Мірчуку, котрий забажав, щоб про своє дослідження науковець спочатку доповів у Інституті. Проте М.Д. Антонович,

пам'ятаючи про високий статус УІФТ у науковому середовищі, вважав, що пріоритет має бути за УІФТ і погодитися з пропозицією І. Мірчука він може лише у тому випадку, коли товариство «нічого не матиме проти» такого виступу¹³.

Врешті-решт, дану доповідь М.Д. Антонович виголосив 17 квітня 1934 р. на засіданні УІФТ у Празі. У рефераті на основі документів з Державного архіву у Відні та Таємного державного архіву в Берліні висвітлювалася діяльність князя М.Г. Репніна як правителя Саксонії та робився висновок, що він був талановитим керівником і дипломатом.

11 грудня 1934 р. на засіданні УІФТ в Празі Михайло Антонович виступив з доповіддю «Листування барона Штайна і графа Кочубея. 1812–1813», у якій на базі виявлених у Берлінському державному архіві документів він висвітлив нові факти біографії нащадка козацько-старшинського роду, дипломата і державного діяча В.П. Кочубея та подав відомості про організацію російсько-німецького легіону в 1812 р. Цей реферат М.Д. Антонович також прочитав в УНІ-Б, де під час його обговорення було висловлено зауваження, що тема дослідження не має нічого спільного з історією України. Відповідаючи опонентам, Михайло Антонович звернув увагу на те, що українську історію початку ХІХ ст. не слід розглядати «сьогоднішніми мірами національної свідомості», і наголосив, що представники таких українських родів як Гамалії, Кочубеї, Безбородьки та Завадовські, незважаючи на їх службу російському уряду, мають право на «місце в українській історії». Вчений був проти того, щоб історію України першої половини ХІХ ст. «зводити» лише до Квітки-Основ'яненка і Котляревського¹⁴.

Зазвичай у щорічних «Справозданнях» УІФТ аналізувався зв'язок наукового товариства з тими його членами, які мешкали поза межами Чехословаччини, зокрема у Німеччині, Польщі, Франції, Америці чи навіть Африці. Так, у звіті за 1934–1935 рр. зазначалося, що товариство підтримує постійний зв'язок із своїми закордонними членами, й наголошувалося на активній участі в роботі УІФТ М.Д. Антоновича і Д.І. Чижевського, які приїздили до Праги і особисто виступали на засіданнях наукового товариства¹⁵. У «Справозданні» також повідомлялося, що 17 травня 1935 р. в УНІ-Б відбулося спеціальне засідання, присвячене пам'яті членів УІФТ В.О. Біднова і С.С. Дністрянського, котрі пішли з життя навесні 1935 р. З доповідями про життєвий шлях та діяльність цих вчених виступили М.Д. Антонович, Б.Д. Крупницький та І. Мірчук¹⁶. Коли у 1936 р. побачила світ надрукована у Празі під егідою УІФТ брошура «Пам'яті професора Василя Біднова», М.Д. Антонович та І. Мірчук організували розповсюдження цього видання у Німеччині.

У 1930-х рр. М.Д. Антонович здійснював ситемні дослідження україніки в архівах Європи. Так, у 1935 р. вчений працював у Таємному державному архіві в Кенігсберзі. Документи з історії України дослідник вивчав 1936 р. у Державному архіві Данцига. Результатом його наукових пошуків стали розвідки, з якими вчений виступив на засіданнях УІФТ у Празі: «З україніки Кенігсберського архіву» — 10 грудня 1935 р.; «Акти до економічної історії України XVIII ст. в Кенігсберському архіві» — 31 березня 1936 р.; «Козаччина в 30-х рр. XVII ст. (по матеріалам Данцигського архіву)» — імовірно, восени або у грудні 1936 р.; «Северин Наливайко в світлі документів Данцигського державного архіву» — 2 квітня 1940 р.¹⁷

Найкращі наукові доповіді членів товариства публікувалися у «Працях Українського історично-філологічного товариства в Празі», перший том яких вийшов у 1926 р. Другий том «Праць», виданий на пошану фундатора і незмінного голови товариства — професора Д.В. Антоновича — з нагоди його 60-ліття, побачив світ у 1939 р. Серед 25 розвідок, що увійшли до збірника, було опубліковано і дослідження Михайла Антоновича «Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII ст.», у якій на основі виявлених у Кенігсберзькому державному архіві документів розкривались методи набору українців і білорусів до пруської армії. Цю працю М.Д. Антоновича УІФТ також видало окремою брошурою.

Всі сили і весь свій час М.Д. Антонович віддавав науці, у слугуванні якій вбачав сенс свого життя. Він свідомо залишився осторонь політики й не брав участі в українському націоналістичному русі. В одному з листів до відомого українського літературознавця та історика-архівіста В.В. Міяковського Михайло Антонович писав: «Ціна, яку я заплатив за те, що залишився при науці, — це властиво розрив із власною генерацією; за самими невеликими виїмками всі мої знайомі й приятелі люди літ на десять старші від мене. А моє покоління вважає мене... змарнованим талантом, який загруз у архівах і науці, замість того, щоб займатися громадською діяльністю та політикою»¹⁸.

Проте досягнення М.Д. Антоновича на науковій ниві знайшли визнання в українському науковому співтоваристві. У січні 1939 р. його було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові (НТШ). На думку С.П. Наріжного, який дослідив здобутки української міжвоєнної еміграції, Михайло Дмитрович Антонович був самим перспективним з покоління українських істориків міжвоєнного періоду¹⁹.

Свої наукові праці М.Д. Антонович публікував переважно у виданнях Львова і Варшави. Однак, коли з початком Другої світової війни це робити стало неможливо, співпраця вченого з УІФТ у Празі помітно посилилася. 7 жовтня 1939 р. Михайло Дмитрович писав голові УІФТ Д.В. Антоновичу:

«... з падінням Львова, а по всій правдоподібності і Варшави, справа українських наукових публікацій стоїть прямо катастрофічно. Я в цій справі зносився з Чижевським і ми вирішили активізувати справу видання наукових праць... Чижевський хотів робити справу як «Privatdruck»; я порадив натомість взяти фірму якоїсь організації, якій міцноє вести наукову діяльність. Практично входять у справу лише 2: «Історично-філологічне товариство» і «Музей ВБУ», зокрема перша з цих установ»²⁰.

М.Д. Антонович і Д.І. Чижевський ініціювали перед управою УІФТ видання третього тому «Праць Українського історично-філологічного товариства у Празі». У ЦДАГО України зберігся лист М.Д. Антоновича до УІФТ з пропозиціями щодо видання третього тому «Праць», який, на думку вченого, міг би мати обсяг до десяти друкованих аркушів і складатися з наукових робіт з «усіх фахів, що їх товариство репрезентує»²¹. На друк цього видання Михайло Антонович жертвував 6000 чеських крон. 5 березня 1940 р. відбулося засідання управи УІФТ, на якому одногосно була підтримана ініціатива М.Д. Антоновича і Д.І. Чижевського та ухвалено рішення приступити до видання третього тому «Праць» з таким числом відбитків окремих робіт, яке їх автор собі замовить²².

Третій том «Праць» вийшов накладом 300 примірників у березні 1941 р. У ньому було вміщено дослідження М.Д. Антоновича «Пограничник Босий» — про антитурецьку діяльність козацького полковника з Поділля Василя Босого, а також праці Б.Д. Крупницького, Д.І. Чижевського, І.А. Панькевича і С.П. Наріжного. Крім того, усі розвідки, хоча й невеликим тиражем (50–80 примірників), було надруковано окремими відбитками. Витрати на видання третього тому «Праць» і відбитків з нього у сумі 9000 чеських крон було покрито грошовими внесками головним чином від М.Д. Антоновича та інших авторів збірника. Також на пожертви від М.Д. Антоновича і Б.Д. Крупницького (5300 чеських крон) у 1941 р. було розпочато друк четвертого тому «Праць»²³.

25 березня 1941 р. Михайло Антонович на засіданні УІФТ у Празі прочитав реферат «Бернат Претвич — староста на Барі». Як зазначалося у «Справозданні» УІФТ за 1940–1941 рр., це була єдина доповідь, виголошена закордонним членом товариства за звітний період²⁴.

До четвертого тому «Праць», що побачив світ у 1942 р., увійшла робота М.Д. Антоновича «Студії з часів Наливайка», яку товариство також надрукувало окремою брошурою. У дослідженні на багатій джерельній базі було проаналізовано відносини між козаками С. Наливайка й австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом, який прагнув залучити козаків до коаліції антитурецьких сил у Європі; розкрито значення корогви як козацького символу, що у традиціях Війська Запорізького мав політичний підтекст

залежно від мети і володаря, до якого наймалися на службу козаки; відтворено події козацьких походів 1593–1595 рр. до Молдавії, Угорщини і Білорусі; висвітлено ініціативи київського католицького єпископа Йосипа Верещинського щодо заснування козацького князівства на Задніпров'ї та визначено причини погіршення взаємин між козацьким військом і польською королівською владою. Як додаток до праці було опубліковано документи Державного архіву Данцига про діяльність козаків у 1592–1596 рр.

З початком радянсько-німецької війни М.Д. Антонович був мобілізований до вермахту й від червня 1941 р. до жовтня 1942 р. перебував як перекладач штабу групи армій «Південь» на окупованій українській території. У цей час він побував у Львові, Острозі, Барі, Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Білій Церкві, рідному Києві, Катеринославі, Кривому Розі, Маріуполі, Юзівці, Павлограді, Слов'янську, Лубнах, Ізюмі, Харкові та інших містах України, де знайомився з діяльністю українських культурно-просвітніх і наукових організацій, музеїв та українських видавництв, виступав з лекціями перед українською громадськістю, спілкувався з представниками української інтелігенції, яких інформував про здобутки української еміграції, зокрема УІФТ.

Так, з середини жовтня 1941 р. до середини травня 1942 р. М.Д. Антонович мешкав у Маріуполі, де активно співпрацював з «Маріупольською газетою». На її шпальтах 7 травня 1942 р. вчений опублікував замітку «3 нових українських книжкових видань», у якій інформував громадськість про вихід четвертого тому «Праць Українського історично-філологічного товариства у Празі». У «Маріупольській газеті» також було оприлюднено статті М.Д. Антоновича «Досліди української історії (поза межами СРСР)», «Українська історична белетристика (поза межами СРСР)», «Сціпіон український», «Великий король», «Ренесансовий гетьман», «Славний предок заслуженого роду», «Національні почування Шевченка», «Ріхард Вагнер», «Богдан Хмельницький. Славні спогади», «Іван Виговський», «Дмитро Вишневецький», «Імператор Карл V», «Початок українського друку» тощо, гонорари за які науковець надсилав до Праги для друку п'ятого тому «Праць Українських історично-філологічного товариства у Празі»²⁵.

У Маріуполі М.Д. Антонович виступав з лекціями «Про політичне і національне значення творчості Тараса Шевченка», «Про українську літературу поза межами СРСР» та ін. У квітні 1942 р. відбулася лекція Михайла Антоновича «Німеччина і Україна», яка зібрала у маріупольському театрі близько 700 слухачів. Увесь прибуток від лекції — 1600 крб. — вчений, знов таки, переслав УІФТ. Загалом на видання п'ятого тому «Праць» М.Д. Антонович пожертвував 1300 німецьких марок²⁶, що було цілком достатньо

для друку збірника. Проте на заваді стала заборона цензури, подолати яку вдалося тільки у 1944 р.

У ЦДАВО України зберігаються листи Михайла Антоновича з України до батьків у Прагу (ф. 3956), які були написані вченим у 1941–1942 рр. З них можна дізнатися про позитивні враження М.Д. Антоновича від останніх видань УІФТ та його колег-журналістів про праці самого науковця, які до Маріуполя надсилав Д.В. Антонович. Так, у листі від 20 лютого 1942 р. М.Д. Антонович писав: «... обидві книжки про Наливайка вже прийшли. Зовнішній вигляд зовсім задовольняючий... Список друкованих праць Товариства починає представляти зовсім імпозантно. Один примірник я подарував Стасюкові, другий Семенюті. Обидва дуже захоплено читають — а хвіст кандидатів на дальше читання безконечний»²⁷.

За свідченням видатного українського історика Д.І. Дорошенка, члени УІФТ щовівторка спеціально приходили до початку наукових засідань товариства, щоб прочитати й обговорити листи М.Д. Антоновича з України²⁸.

Під час війни довелося М.Д. Антоновичу побувати й на Кубані, але вже у середині вересня 1942 р. йому було надано відпустку, з якої до вермахту він не повернувся. До Бреслау М.Д. Антонович вирішив їхати через Київ та Львів, де мав намір зустрітися з українськими вченими з метою залучення їх до співпраці з УІФТ²⁹. Аналогічні переговори ще влітку 1942 р. М.Д. Антонович провів і з харківськими вченими, зокрема професором Харківського університету й головою харківської «Просвіти» В.В. Дубровським та вченим-мовознавцем Ю.В. Шевельовим, які погодилися надсилати свої наукові розвідки до «Праць Українського історично-філологічного товариства в Празі»³⁰. Згодом розвідка В.В. Дубровського «Архів Пульхерії Іванівни» була опублікована у п'ятому томі «Праць».

За свідченням Наталії Драгоманової, доньки професора економіки С.М. Драгоманова й онуки видатного українського громадсько-політичного діяча і вченого М.П. Драгоманова, Михайло Антонович приїхав до Києва 13 жовтня 1942 р. та, імовірно, перебував у місті чотири-п'ять днів³¹. У Києві він зустрічався з В.В. Міяковським, який очолював Центральний історичний архів імені В.Б. Антоновича, і С.М. Драгомановим та познайомився з їх родинами. М.Д. Антонович також спілкувався з істориком О.П. Оглоблиним, котрий керував Музеєм-архівом переходною доби історії м. Києва. Напевне, їх зустріч організував С.М. Драгоманов, на якого «наукова розмова» між вченими справила велике враження³². Можливо, М.Д. Антонович зустрічався і з членами історично-філологічного гуртка київського Будинку вчених, частина з яких невдовзі стала співпрацювати з УІФТ.

Наприкінці жовтня 1942 р. М.Д. Антонович повернувся до Бреслау, де поновив співпрацю з Інститутом Східної Європи. У воєнні роки він

працював у історичному відділі Інституту, де під керівництвом професора Обена досліджував тему «Боротьба осілохліборобського та кочового елементів на Україні». У грудні 1942 р. у Віденському університеті вчений представив на захист працю «Україна в Російській імперії. 1764–1867», склав габілітаційний іспит, який давав право викладати в університеті, незабаром його було обрано доцентом Віденського університету. Габілітація дала можливість М.Д. Антоновичу читати у Бреславському університеті та при Інституті Східної Європи курс української мови.

Водночас у грудні 1942 р. М.Д. Антонович поновив свої дослідження у Віденському державному архіві. Про результати пошуків вчений звітував на засіданнях УІФТ, прочитавши реферати «Переяславська кампанія 1630 року» (15 грудня 1942 р.), «Окремі моменти з гетьманства Сагайдачного» і «Доповідь про україніку віденського архіву» (січень–травень 1943 р.).

Робота Михайла Антоновича «Переяславська кампанія 1630 року», яка базувалася ще на матеріалах Державного архіву Данцига, була опублікована у п'ятому томі «Праць» наукового товариства і віддрукована окремою брошурою. У розвідці автор проаналізував причини, соціальну базу, хід та наслідки селянсько-козацького повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), який, на думку вченого, був рішучим та ініціативним козацьким ватажком, але «безпомічним у царині політики і партійної боротьби»³³.

Повернувшись до Бреслау, М.Д. Антонович підтримував зв'язки з київськими і харківськими науковцями, жваво листувався з В.В. Міяковським, О.П. Оглоблиним, С.М. Драгомановим і В.В. Дубровським. Адресатами Михайла Дмитровича були також доктор зоології, професор М.В. Шарлемань, друг дитинства, доктор медицини Б. Кучеренко та інші київські вчені. Крім того, М.Д. Антонович переслав до Києва перші чотири томи «Праць Українського історично-філологічного товариства у Празі», що дало можливість киянам ознайомитися з дослідженнями вчених-емігрантів.

У ЦДАГО України виявлено 52 листи М.Д. Антоновича до В.В. Міяковського за 1942–1945 рр.³⁴ Між іншим, у листах Михайло Антонович регулярно інформував В.В. Міяковського, якого наприкінці 1942 р. було обрано дійсним членом УІФТ, про діяльність наукового товариства та зусилля його членів щодо видання п'ятого та шостого томів «Праць», пропанував Володимир Варламовичу надіслати свої розвідки для публікації у виданнях товариства.

Зберігся також лист В.В. Міяковського до М.Д. Антоновича від 3 грудня 1942 р., в якому розповідалося про наукове життя у Києві, зокрема про діяльність історично-філологічного гуртка київського Будинку вчених. Членами його, крім В.В. Міяковського, були О.П. Оглоблін, Н.Д. Полонська-Василенко, С.Ю. Гаєвський, Г.І. Коляда, Я.Я. Галайчук, М.В. Шар-

лемань, П.П. Курінний, П.К. Ковалів, В.Д. Ревуцький та ін. Одне з наукових засідань історично-філологічного гуртка планувалося присвятити УІФТ. На цьому засіданні мали виступити В.В. Міяковський з доповіддю про історію виникнення та розвиток УІФТ, О.П. Оглоблин з рефератом про історичні дослідження членів товариства, археолог П.П. Курінний з оглядом праць членів УІФТ у галузі археології та інші доповідачі з оглядами мовознавчих і літературознавчих досліджень українських вчених — членів УІФТ³⁵.

Улітку 1943 р. Михайло Антонович працював у відділу рукописів Бібліотеки Рачинських, що була заснована 1829 р. у Познані польським істориком, меценатом графом Едвардом Рачинським, який подарував місту величезні бібліотечні та архівні зібрання. 16 листопада 1943 р. на засіданні УІФТ М.Д. Антонович виголосив доповідь «Опис бібліотеки Рачинських», тези якої збереглися і знаходяться у ЦДАГО України (ф. 269. «Колекція документів «Український музей в Празі»)³⁶.

Слід зазначити, що під час Другої світової війни діяльність УІФТ не тільки не припинилася, а навпаки, навіть, активізувалася. Членами товариства стали такі знані вчені як В.В. Міяковський, О.П. Оглоблин, Ю.В. Шевельов, В.В. Дубровський, Н.Д. Полонська-Василенко, І.П. Крип'якевич, Ф.М. Колесса та інші науковці з Києва, Харкова, Одеси, Львова тощо. У травні 1944 р. до складу УІФТ входило 73 вчених, з яких 62 були дійсними членами, а 11 — членами-співробітниками. Це була найбільша кількість за всі роки діяльності УІФТ. У 1942–1943 рр. відбулося 23 засідання наукового товариства, на яких виголошено 25 доповідей, у 1943–1944 рр. — 29 засідань, заслухано 36 наукових повідомлень. Загалом за час існування УІФТ в Празі (1923–1945 рр.) відбулося 531 засідання, на яких було обговорено близько 750 рефератів. Михайло Антонович виступив з 12 науковими доповідями, останню з яких — «Рух переселення на Україні та переломі XVI–XVII ст.» — він виголосив 4 квітня 1944 р.³⁷

На травень 1944 р. каталог видань УІФТ складався з 74 назв. Крім того, товариство готувало до друку шостий том «Праць», над виданням якого активно працював і М.Д. Антонович. З листа Михайла Дмитровича до батька від 24 червня 1944 р. дізнаємося, що на друк шостого тому «Праць» вчений мав намір переслати свій гонорар за публікацію написаної ним передмови до оповідань О.І. Левицького³⁸. Згодом на потреби товариства у цей період М.Д. Антонович пожертвував понад 5000 німецьких марок³⁹.

Шостий том «Праць» мав складатися переважно з праць київських і харківських дослідників, зокрема О.П. Оглоблина, М.В. Шарлеманя, П.К. Коваліва, Ю.В. Шевельова, В.В. Дубровського, а також розвідок вчених-емігрантів Я.Б. Рудницького і Д.Г. Оляччина. М.Д. Антонович планував подати до наукового збірника розвідку про невідомого козацького

гетьмана Івана Луцкевича, документи 1624 р. про діяльність якого вчений виявив під час роботи у Віденському державному архіві⁴⁰. Однак товариству так і не вдалося завершити роботу над шостим томом «Праць», спочатку через заборони з боку цензури, а потім через припинення діяльності у квітні 1945 р. Не була опублікована і монографія М.Д. Антоновича про гетьмана Петра Сагайдачного, яку вчений завершив наприкінці 1943 р.⁴¹

Серед колекції документів «Український музей в Празі» ЦДАГО України виявлено лист Михайла Антоновича до управи УІФТ, написаний 12 січня 1945 р., з якого можна дізнатися, що у 1945 р. на засіданнях товариства вчений планував виголосити доповідь «Гетьмани Олифер Голуб і Михайло Дорошенко»⁴². Ця розвідка про діяльність наступників гетьмана П. Сагайдачного стала останнім дослідженням вченого, над яким він працював у 1944–1945 рр., перед його арештом органами НКВС.

На прохання управи УІФТ М.Д. Антонович долучив до листа свій життєпис і список основних наукових праць, в якому, як зазначав науковець, були відсутні його дрібніші розвідки, опубліковані у виданнях УНІ-Б за 1936–1937 рр., статті з львівського часопису «Назустріч» за 1938 р. і «Маріупольської газети» за січень–травень 1942 р., а також науково-популярні публікації вченого у львівському журналі «Молоде юнацтво»⁴³. Оскільки життєпис Михайла Антоновича і перелік наукових праць вченого мають велику цінність для реконструкції його біографії та наукової діяльності, наводимо повний текст виявлених документів із збереженням граматичних та стилістичних особливостей:

«Життєпис.»

Михайло Дмитрович Антонович. Народився 22 серпня 1910 у Флоренції (Італія). Освіту розпочав зі старшою підготовчою класою 11-ої Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського Братства у Києві в 1918 р. В 1919 р. учився у приватній французькій гімназії М. Мереслі у Києві; від осені 1929 в єдиній 57 Трудовій школі ім. Івана Франка, також. В осені 1923 переїхав до Праги і 1924–1927 вчацав до Української Реформованої Реальної гімназії в Празі. Після іспиту зрілості в червні 1927 виїхав завдяки стипендії Українського Наукового Інституту в Берліні на студії до Німеччини. Рівночасно записався на Український В. Університет у Празі. Головний фах перші три семестри: зоологія, відтак історія західної Європи. Докторат на Українськiм В. Університеті 1931. Докторат на університеті Фридриха-Вільгельма в Берліні 1933. Перші архівні студії в «Гаус-Гоф-унд Штаатсархів» у Відні 1931, дальші в 1933–1934 рр. у «Тасмному Державному Архіві» в Берліні над паперами відносно генералгубернаторства кн. Репніна в Саксонії. 1935 — праця в «Тасмнім Державнім Архіві» в

Кенігсберзі, 1936 — в архіві у Данцігу. Весь цей час, аж до 1937 р. являвся науковим співробітником Українського Наукового Інституту в Берліні. Від 1932 член Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.

Від кінця 1937 аж до сьогодні науковий референт при «Остеуропа-Інститут» у Бряслау. Влітку 1937 знову праця в архіві в Кенігсберзі, 1938 в архіві Бряслау. Від січня 1939 вибраний членом Історичної секції Наукового Товариства Шевченка у Львові. 1941–1942 (осінь) перекладчик при німецькій армії на сході. В грудні 1942 габілітаційний іспит на університеті в Відні. Рівночасно: праця в віденському архіві. Влітку 1943 р. праця в рукописнім відділі Бібліотеки Рачинських, Познань. В осени 1944 служба в воєнно-повиннім підприємстві Бертольд на Шпельку.

Головні друковані праці:

(За виїмком науково-популярних статей по газетах та журналах і зреферовань нових видань)

1. Фридрих Людвиг Ян. Причинок до історії початків німецького націоналізму. (Дисертація на Берлінський університет). Берлін, 1933;
2. Йозеф Геррес, вістун німецької єдності. Львів, 1934;
3. Князь Репнін, генерал губернатор Саксонії. Берлін, 1936;
4. Маршал Вперед (Бліхер). Львів, 1936;
5. Нові дві вістки про Коліївщину. «Літопис Червоної калини» IV, Львів, 1936;
6. Новий документ до історії повстання Остряниці. «Літопис Червоної калини» VII–VIII, Львів, 1936;
7. Обікрадений ігумен. «Літопис Червоної калини» VII–VIII, Львів, 1937;
8. Козацьке військо у Смоленській війні. «За Державність» Зб. 7, Варшава, 1937 і окремою відбиткою;
9. Козацький проєкт Василя Капніста. «Сучасне й минуле» II, Львів, 1939;
10. Матеріали до вербування українців у пруську армію XVIII віку. «Праці Українського Історично-Філологічного Товариства» II, Прага, 1939 (і окремою відбиткою);
11. Культура східних слов'ян (українці, білоруси, росіяне). «Підручник історії культури» вид. Г. Кіндерманном (в німецькій мові). Потсдам, 1940;
12. Пограничник Босий. «Праці Історично-Філологічного Товариства в Празі» III, Прага, 1941 (і окремою відбиткою);
13. Німецька цісарська корогва в Запорозьськім війську. Річник Осеуропа-Інституту за 1940 рік (в німецькій мові). Бреслау, 1941;
14. Історія української державности. «Гандбух дер Україне» вид. І. Мірчук (в німецькій мові). Ляйпціг, 1941;

15. Німецько-українські зносини. «Гандбук дер Україне» вид. І. Мірчук. (в німецькій мові). Ляйпціг, 1941;

16. Історія України, 4 випуски (перший випуск перевидано без змін). Прага, 1941–1942;

17. Студії з часів Наливайка I–IV. «Праці Українського Історично-Філологічного Товариства» IV, Прага, 1942 (і окремо відбиткою);

18. Козацько-польська війна в році 1630. Річник Остеуропа-Інституту за 1942 рік (в німецькій мові). Бреслау, 1943;

19. Переяславська кампанія 1630 р. «Праці Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі» V, Прага, 1944 (і окремою відбиткою);

20. Україна в Російській імперії. 1764–1847. Брно, 1945 (габілітаційна праця на Віденському університеті)⁴⁴.

Після капітуляції Німеччини Михайло Антонович залишився у Берліні, де будь-що намагався зберегти цінну бібліотеку УНІ-Б⁴⁵. 4 липня 1945 р. він був заарештований співробітниками НКВС⁴⁶. Потрапивши до радянських таборів, вчений не припинив науково-просвітньої діяльності. У неймовірно тяжких умовах каторги М.Д. Антонович з пам'яті писав праці з історії України, українського мистецтва, театру і літератури. У бараках для в'язнів учений влаштував лекції з історії античного світу, слов'ян, України та Росії⁴⁷. Помер Михайло Дмитрович Антонович у магаданській в'язниці, ймовірно, 24 листопада 1955 р.⁴⁸

Отже, перебуваючи у складі членів Українського історично-філологічного товариства у Празі, М.Д. Антонович сприяв підтриманню постійного зв'язку товариства з українськими науковими установами і вченими у Німеччині. Під час Другої світової війни йому вдалося залучити до співпраці з УІФТ київських і харківських науковців. Значною мірою завдяки активній участі М.Д. Антоновича та його пожертвам побачила світ низка видань УІФТ, зокрема кілька томів «Праць». Наукові розповіді й доповіді М.Д. Антоновича з історії ранньої козаччини та історії України, що базувалися на неопублікованих матеріалах, знайдених у німецьких та австрійських архівах, стали вагомим внеском у розвиток української історичної науки.

¹ Яременко В. Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів // Український історичний журнал. — 1998. — № 5. — С. 140–145; Його ж. Історик Михайло Антонович за спогадами політв'язнів // Зона. — 1998. — № 13. — С. 126–131; Хорунжий Ю. Антонович Михайло Дмитрович // Енциклопедія сучасної України. — К., 2001. — Т. 1. — С. 583–584; Його ж. Зазирає далеко вперед // Дзеркало тижня (Соціум). —

2007. — № 8. — С. 1; *Ясь О.В.* Антонович Михайло Дмитрович // Енциклопедія історії України. — К., 2003. — Т. 1. — С. 107–108; *Ківишар Т.* Автобіографія Михайла Антоновича як складова його наукової біографії // Українська біографістика: зб. наук. праць. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 137–153; *Великопольська У.* Епістолярій в особовому фонді Мирона Кордуби. (З листів М. Антоновича до М. Кордуби) // Пам'ятки: археографічний щорічник. — 2008. — № 8. — С. 271–278.

² *Кривуцький І.* Професор Антонович Михайло // Визвольний шлях. — 1991. — Кн. 5. — С. 625–631; Кн. 7. — С. 872–878; *Чмелик Г.* «Особо опасний» // Дзвін. — 1993. — № 7–9. — С. 83–89; *Пилипчук М.* Короткий спогад // В обіймах Карпат. — Л., 1994; *Новосад Р.* Мої зустрічі з професором Михайлом Антоновичем // За вільну Україну. — 1994, 5 серпня; *Барбон М.* Професор Михайло Антонович // Зона. — 1994. — № 7. — С. 163–167; *Його ж.* У Норильському концтаборі // Український історичний журнал. — 1995. — № 5. — С. 134–136; *Його ж.* Антонович Михайло Дмитрович // Самостійна Україна. — 2004. — Т. LVI. — № 1. — С. 42–46; *Гнатюк І.* Стежки-дороги // Сучасність. — 1996. — № 2. — С. 142–160; *Тимощук В.Т.* Спогади про Михайла Антоновича // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 142–144; *Його ж.* Історія в бетон: Шкіц до життя Михайла Антоновича // Зона. — 1998. — № 13. — С. 132–135; *Климович Г.* Конец Горлага — Мінськ, 1999. — 365 с.

³ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Прага, 1942. — Ч. 1. — 372 с; *Його ж.* 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938). — Прага, 1938. — 16 с.

⁴ *Хорунжий Ю.* «Не вмирає душа наша». (Українська еміграція в Чехо-Словаччині 1920–1940-х років) // Мужі чину: історичні парсуни. — К., 2005. — С. 277–316; *Чечина О.Д.* Історичні праці членів Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1945 рр.) // Лінгвістика та лінгводидактика у сучасному інформаційному суспільстві: матеріали студентської науково-практичної конференції, 4–6 квітня 2007 р. — К., 2007. — С. 417–421; *Віднянський С.* Культурно-просвітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945). — К., 1994. — 84 с.

⁵ *Ківишар Т.* Вказ. пр. — С. 138, 140; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3956, оп. 2, спр. 52, арк. 17; Там само, ф. 3822, оп. 1, спр. 34, арк. 2; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 422, арк. 4; Там само, оп. 2, спр. 30, арк. 2.

⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 4, арк. 76 зв.–77.

⁷ Там само, спр. 106, арк. 74–75 зв.

⁸ Там само, оп. 1, спр. 422, арк. 4.

⁹ *Ківишар Т.* Вказ. пр. — С. 139; ЦДАВО України, ф. 3956, оп. 2, спр. 52, арк. 17.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 410, арк. 106.

¹¹ Там само, спр. 412, арк. 150; спр. 416, арк. 181 зв.

¹² Там само, оп. 2, спр. 5, арк. 61.

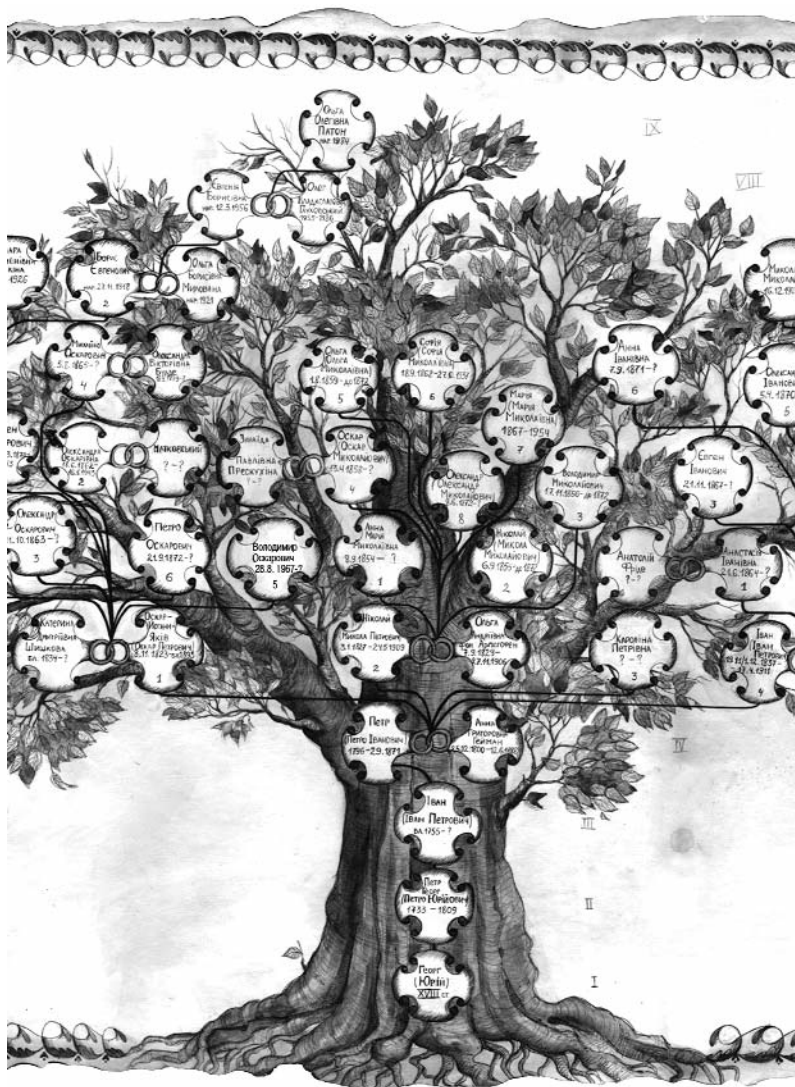
¹³ Там само.

¹⁴ Там само, арк. 63 зв.–64.

¹⁵ Там само, оп. 1, спр. 412, арк. 147.

¹⁶ Там само, арк. 145.

- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4372, оп. 1, спр. 4, арк. 70 зв; ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 416, арк. 88.
- ¹⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 106, арк. 8.
- ¹⁹ *Наріжний С.* Українська еміграція... — С. 216.
- ²⁰ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 6, спр. 43–44 зв.
- ²¹ Там само, спр. 2, арк. 31–31 зв.
- ²² Там само, спр. 32, арк. 16.
- ²³ Там само, оп. 1, спр. 416, арк. 179–179 зв.
- ²⁴ Там само, арк. 177 зв., 180 зв.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 3956, оп. 1, спр. 9, арк. 24 зв., 48 зв., 52, 61, 69 зв., 98.
- ²⁶ Там само, арк. 49 зв., 52.
- ²⁷ Там само, арк. 14 зв.
- ²⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 35, арк. 99.
- ²⁹ Там само, спр. 6, арк. 106.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само, спр. 28, арк. 121.
- ³² Там само, спр. 32, арк. 76 зв.
- ³³ *Антонович М.* Переяславська кампанія 1630 р. // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1944. — Т. V. — С. 36.
- ³⁴ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 106, 84 арк.
- ³⁵ Там само, спр. 36, арк. 57.
- ³⁶ Там само, оп. 1, спр. 417, арк. 15–16 зв., 32.
- ³⁷ Там само, оп. 2, спр. 36, арк. 121.
- ³⁸ Там само, спр. 6, арк. 111.
- ³⁹ Там само, арк. 122.
- ⁴⁰ Там само, спр. 106, арк. 15 зв.
- ⁴¹ Там само, арк. 60.
- ⁴² Там само, оп. 1, спр. 420, арк. 90.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само, спр. 422, арк. 4–5.
- ⁴⁵ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 796; ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 6, арк. 124.
- ⁴⁶ *Ківишар Т.* Вказ. пр. — С. 143.
- ⁴⁷ *Пилипчук Г.* Вказ. пр. — С. 25.; *Тимошук В.* Спогади про Михайла Антоновича... — С. 134.
- ⁴⁸ *Ківишар Т.* Вказ. пр. — С. 151.

ГЕНЕАЛОГІЯ

ПОЕТ ВЛАДИСЛАВ СИРОКОМЛЯ ТА ЙОГО РОДИЧІ КОНДРАТОВИЧІ НА КИЇВСЬКОМУ ПОЛІССІ У XVIII–XIX ст.

Найбільш знаним з роду Кондратовичів є поет, краєзнавець, історик літератури та перекладач Людвик-Владислав-Францишек Кондратович герба Сирокомля (псевдонім — Владислав Сирокомля), автор збірок «гавенд» та «образкув», поем на теми з історії Литви, п'ес, які згодом ставилися Віленським театром, а також двотомної історії літератури Польщі. Він перекладав з латини твори польських барокових поетів, а також поезії П. Беранже, Й.-В. Гете, Г. Гейне, М. Лермонтова, М. Некрасова, Н. Кукольника, К. Рилєєва. Окремим виданням у Вільно був виданий «Кобзар» Т. Шевченка у перекладі В. Сирокомлі.

Народився він 29 вересня 1823 р. у родині Олександра-Каєтана і Вікторії із Злотковських Кондратовичів у фільварку Смольгов Бобруйського повіту Мінської губернії, а охрещений в Ужечівському костьолі¹. Навчався Владислав у Несвіжі та Новогрудку. 16 квітня 1844 р. він одружився з Паулиною Митрошевською, з якою до 1853 р. мешкав у фільварку Залуччя, а з 1853 р. — у Борейківщині під Вільном, де займався господарством та літературною працею. Починаючи з 1852 р., подовгу мешкав у Вільно. Він був членом-співробітником Віленської археологічної комісії. За участь у національно-патріотичних маніфестаціях Владислав був заарештований і згодом примусово оселений під наглядом поліції у Борейківщині. На початку 1862 р. через хворобу йому було дозволено повернутися до Вільна, де він і помер 15 вересня того ж року. Похований у Вільно.

Владислав Сирокомля походив із давнього шляхетського роду Кондратовичів, перші згадки про який сягають початку XVI ст. Князь Михайло Олелькович надав землю у Копильському повіті Кондратові, онуки якого — Лукаш і Юрій, сини Михайла, продали її князю Юрію Слуцькому. Акт продажу підтвердив король Сигізмунт I у 1530 р. і 1533 р. По Лукашу лишився син Войцех, боярин Віленського повіту, який згадується 1546 р. у зв'язку з судовим процесом з Монтовтом.

Юрій, син Михайла, королівський дворянин, був одружений з Ельжбетою і мав п'ятеро синів, з яких Симеон продав Гаштольдіві у 1526 р. двір

Геранойни, а Станіслав, Войцех, Юхно і Миколай продали свої частини у Солечниках тому ж Гаштольдowi.

Миколай Кондратович згадується 1518 р. як дідич маєтку Римвідовичі. Він мав сина Лукаша, який судився 1545 р. з Гаштольдом за маєтки Кондратішки і Якунь.

Себастьян, син Лукаша, склав 1596 р. тестамент, у якому згадує свого брата Еліаша і його синів Юзефа і Яна. Своім майном він розпорядився так: Полісе залишив синові Самійлу, Зубілевичі — Миколаю, суму, записану на Своятичах — Петру, Половковичі — молодшому сину Кшиштофу. Кшиштоф мав трьох синів — Еліаша (нащадків не залишив), Якуба і Томаша.

Якуб, син Кшиштофа, власник Куликівки у Новогрудському воєводстві, яку разом з дружиною Теодорою з Толкачів віддав 1701 р. у заставу Забіллам. Залишив двох синів — Анджея і Владислава. Саме молодший з них був прапрадідом Владислава Сирокомлі.

Владислав, другий син Якуба, мав двох синів — Міхала і Антонія, дідичів Куликівки.

Міхал взяв у заставу від свого брата Антонія частину маєтку. Був одружений з Веронікою Матушевич. Мав сина Юзефа, який народився у 1747 р. та був охрещений у Кревському костьолі.

Юзеф, лідський ротмістр, у 1789 р. отримав у власність Куликівку, викупив її частину у Забілл, і став єдиним власником того маєтку. У 1820 р. разом з синами Олександром-Кастаном, Каролем і Гілярієм був визнаний у дворянській гідності Віленським дворянським депутатським зібранням.

Олександр-Кастан, реєнт Завілейського повіту, народився 1783 р. у Левкішках та був охрещений у Начинському костьолі. Одружився він з Вікторією Злотковською².

Ми вже згадували про Якуба, сина Кшиштофа, — прапрадіда поета Владислава Сирокомлі. Відомо, що у Якуба був молодший брат Томаш, королівський ротмістр, власник Половковичів, Горки і Осипівки. Томаш був одружений з Катажиною-Анною Зубр, з якою мав п'ятьох синів — Казимира-Владислава, Костянтина-Казимира, Станіслава, Олександра-Гілярія і Кшиштофа-Міхала. У 1699 р. вони відмовилися від сум, належних їм з Куликівки, які дісталися їм по дядьку Еліашу, на користь іншого дядька — Якуба.

Маєтки Горки та Осипівка після Томаша відійшли його старшому сину Казимиру-Владиславу, товаришу п'ятигорської корогви, новогрудському мечнику. Останній підписав від Новогрудського воєводства елекцію короля Августа II. Був одружений з Анною Сенкевич. У 1700 р. придбав маєтки Смоличі і Леоновичі.

Гербівники не містять відомостей про нащадків Казимира-Владислава. Це й не дивно, адже вони залишили білоруські терени та подалися до Київського воєводства. Вони зберегли тестамент Томаша Кончевського, складений 5 грудня 1762 р., в якому згадується його зять Даніель Кондратович, син новогрудського мечника Казимира-Владислава, онука Анджея. Нам відомо, що батьком новогрудського мечника Казимира-Владислава був Томаш. Враховуючи, що і в гербівниках, і в тестаменті 1762 р. згадується Казимир-Владислав Кондратович, який жив і обіймав уряд новогрудського мечника наприкінці XVII — на початку XVIII ст., є очевидним, що йдеться про одну й ту саму особу. У свою чергу припускаємо, що Томаш Кондратович мав також ім'я Анджей.

Про Даніеля Кондратовича відомо, що він був одружений з Юліанною Томашівною Кончевською. Її батько, Томаш Юзефович Кончевський, у своєму тестаменті відписав частину с. Мотовидлівка з селянами своєму синові Яну і його дружині Анні, а частину с. Стетківці з селянами своєму зятю Даніелю Кондратовичу і його дружині Юліанні³. У родовідній схемі, яка зберігається у справі про дворянське походження роду Кондратовичів, дружина Даніеля записана як Юліанна Хмарувна⁴. Помер він у січні 1774 р., похований 6 січня 1774 р. священником Богоявленської церкви с. Веледники, овруцьким деканом Яном Модлішевським на парафіяльному кладовищі Свято-Пречиської церкви⁵.

Відомі три його сини — Матеуш, Теодор і Родіон.

Матеуш народився близько 1745 р., а охрещений 21 лютого 1745 р.⁶ Після батька він успадкував маєток у с. Стетківці, який 28 вересня 1778 р. від свого імені та імені своїх синів — Стефана, Олександра і Теодора, продав Луці Тушинському⁷. У документах згадується як ксьондз⁸ та настоятель Пашинської церкви⁹. Дружиною його була Маріанна Галькевич¹⁰.

Їхні троє синів, згідно з рішенням Київського дворянського депутатського зібрання від 27 серпня 1802 р., записані до 1-ої частини родовідної книги¹¹. У тому ж році згадуються як мешканці с. Лучин¹².

Старший з братів, Стефан (нар. бл. 1772 р.)¹³, був одружений з Маріанною Завадинською¹⁴ та мав сина Мартина (нар. бл. 1799 р.)¹⁵.

Середній син Матеуша, Олександр (нар. бл. 1773 р.)¹⁶, був настоятелем греко-католицької церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губернії. У 1834 р. згадується як удівець¹⁷. Згідно з рішенням від 27 серпня 1802 р. він записаний до 1-ої частини родовідної книги дворян Київської губернії¹⁸. Був одружений з Юліанною Левицькою¹⁹ і мав сина Августина (нар. бл. 1804 р.)²⁰, який згодом став православним священником Ходаківської парафії Овруцького повіту²¹. Дружиною Августина була Пелагея²², котра в інших документах згадується як Аполлонія²³.

Мали вони сімох дітей — Антона (нар. бл. 1825 р.)²⁴, Міхала (нар. 15 березня 1827 р.)²⁵, Олександра (нар. 5 липня 1829 р.)²⁶, Атанаса (нар. 7 травня 1831 р.)²⁷, Домнікію (нар. бл. 1832 р.)²⁸, Марію (нар. бл. 1833 р.)²⁹ і Петра (нар. 28 червня 1835 р.)³⁰. У 1858 р. Августин разом з дітьми й онуками (Стефаном (нар. 1 листопада 1842 р.)³¹, сином Антона і його дружини Олександри, і Петром³², сином Олександра) мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губернії³³.

Молодший син Матеуша, Теодор (нар. бл. 1775 р.)³⁴, у 1834 р. згадується як дворянин 2-го розряду с. Суцани Сквирського повіту. Був одружений з Марією³⁵ (Маріанною³⁶) Григорівною, у першому шлюбі — Мацкевич³⁷. Мав сина і трьох доньок — Маріанну-Бертольду (нар. бл. 1816 р.), Гілярія (нар. бл. 1818 р.), Юлію-Марціану (нар. бл. 1821 р.) та Доміцелю-Аполлонію (нар. бл. 1824 р.)³⁸.

Другий син Даніеля, Теодор, згадується у документах як ксьондз³⁹. 1764 р.⁴⁰ одружився з Ядвігою Рубанович⁴¹. Мав трьох синів — Антона (нар. бл. 1770 р.)⁴², Сильвестра (нар. бл. 1776 р.)⁴³ і Максиміліана (нар. бл. 1782 р.)⁴⁴. Антон у 1802 р. згадується як депутат Овруцького повіту⁴⁵. Ми не знаємо ім'я його дружини, але відомо, що він мав двох синів — Стефана і Теодора⁴⁶. Брат Антона, Сильвестр, у 1795 р. мав власний будинок у м. Овруч⁴⁷.

Про нащадків Родіона, третього сина Даніеля, маємо дещо більше інформації. Сам Родіон 1756 р.⁴⁸ одружився з Мартою Модлішевською⁴⁹ та мав синів — Миколая⁵⁰, Стефана (нар. бл. 1759 р.)⁵¹ та Юзефа-Яна (нар. бл. 1762 р.)⁵². Його син Миколай, одружений з Катажиною Рубанович⁵³, мав синів Стефана і Мауриція⁵⁴, перший з яких мав синів Родіона та Бенедикта⁵⁵. Другий син Родіона, Стефан (нар. бл. 1759 р.)⁵⁶, у 1802 р. згадується як декан і депутат Овруцького повіту⁵⁷. Про його нащадків нічого невідомо. Третій син Родіона — Юзеф-Ян — за ревізією 1795 р. був записаний серед шляхти⁵⁸. Його дружиною була Розалія⁵⁹, з якою він мав сина Домініка-Каєтана (нар. бл. 1801 р.)⁶⁰.

Поколінний розпис

I покоління

1. Анджей (Томаш).

Дружина: NN.

Діти: Казимир-Владислав⁶¹.

II покоління

2/1. Казимир-Владислав.

Новогрудський мечник.

Дружина: NN.
Діти: Даніель⁶².

III покоління

3/2. Даніель.

Син Казимира-Владислава⁶³.

За заповітом свого тестя, Томаша Юзефовича Кончевського, складеним 5 грудня 1762 р., отримав частину с. Стетківці з селянами у Київському воєводстві⁶⁴.

Похований 6 січня 1774 р. священником Богоявленської церкви с. Веледники, овруцьким деканом Яном Модлішевським на парафіяльному кладовищі Свято-Пречиської церкви⁶⁵.

Дружина: Юліанна Томашівна Кончевська⁶⁶. У родовідній схемі, яка зберігається у справі про дворянське походження роду Кондратовичів, записана як Юліанна Хмарувна⁶⁷.

Діти: Матеуш⁶⁸, Теодор⁶⁹, Родіон⁷⁰.

IV покоління

4/3. Матеуш.

Син Даніеля⁷¹. Охрещений 21 лютого 1745 р.⁷²

Ксьондз⁷³. Настоятель Пашинської церкви⁷⁴. 28 вересня 1778 р. від свого імені та імені своїх синів продав маєток у с. Стетківці Луці Тушинському⁷⁵.

Дружина: Маріанна Галькевич⁷⁶.

Діти: Стефан⁷⁷, Олександр⁷⁸, Теодор⁷⁹.

5/3. Теодор.

Син Даніеля⁸⁰.

Ксьондз⁸¹.

З 1764 р.⁸² одружений з Ядвігою Рубанович⁸³.

Діти: Антон, Сильвестр, Максиміліан⁸⁴.

6/3. Родіон.

Син Даніеля⁸⁵.

З 1756 р.⁸⁶ одружений з Мартою Модлішевською⁸⁷.

Діти: Миколай⁸⁸, Стефан⁸⁹, Юзеф-Ян⁹⁰.

V покоління

7/4. Стефан.

Син Матеуша⁹¹. Народився бл. 1772 р.⁹² Охрещений 28 березня 1872 р. у Пашинській церкві ієреєм Андрієм Кондратовичем, парохом ходаківським,

деканом віленським. Хрещені батьки: дворяни Антон Орловський і Христина Сингаївська⁹³.

Мешканець с. Лучин⁹⁴. По рішенню Київського дворянського депутатського зібрання від 27 серпня 1802 р. записаний до 1-ої частини родовідної книги⁹⁵.

Дружина: Маріанна Завадинська⁹⁶.

Діти: Мартин⁹⁷.

8/4. Олександр.

Син Матеуша⁹⁸. Охрещений 2 червня 1773 р. священником Олександром Дідковським, ходаківським вікарієм, у церкві святителя Миколая у Великих Пашинах. Хрещені батьки: шляхтичі Юзеф Пашинський і Христина Сингаївська⁹⁹.

Мешканець с. Лучин¹⁰⁰. Настоятель греко-католицької церкви Покрови Пресвятої Богородиці Овруцького повіту Волинської губ. У 1834 р. згадується як удовець¹⁰¹. За рішенням Київського дворянського депутатського зібрання від 27 серпня 1802 р. записаний до 1-ої частини родовідної книги¹⁰².

Дружина: Юліанна Левицька¹⁰³. Померла до 1834 р.¹⁰⁴

Діти: Августин¹⁰⁵.

9/4. Теодор.

Син Матеуша¹⁰⁶. Охрещений 8 лютого 1775 р. священником Андрієм Кондратовичем, виговським пробощем, київським місіонером. Хрещені батьки: шляхтичі Юзеф Пашинський і Христина Сингаївська¹⁰⁷.

Мешканець с. Лучин¹⁰⁸. У 1834 р. згадується як дворянин 2-го розряду с. Суцани Сквирського повіту. За рішенням Київського дворянського депутатського зібрання від 27 серпня 1802 р. записаний до 1-ої частини родовідної книги¹⁰⁹.

Дружина: Марія¹¹⁰ (Маріанна¹¹¹) Григорівна (народилася бл. 1794 р.¹¹², у першому шлюбі Мацкевич¹¹³).

Діти: Маріанна-Бертольда, Гілярій, Юлія-Марціана, Доміцеля-Аполлонія¹¹⁴.

10/5. Антон.

Син Теодора¹¹⁵. Народився бл. 1770 р.¹¹⁶

У 1802 р. згадується як депутат Овруцького повіту¹¹⁷.

Дружина: NN.

Діти: Стефан, Теодор¹¹⁸.

11/5. Сильвестр.

Син Теодора¹¹⁹. Народився бл. 1776 р.¹²⁰

У 1795 р. записаний як власник будинку у м. Овруч¹²¹.

12/5. Максиміліан.

Син Теодора¹²². Народився бл. 1782 р.¹²³

13/6. Миколай.

Син Родіона і Марти з Модлішевських¹²⁴.

Священик¹²⁵.

Дружина: Катажина Рубанович¹²⁶.

Діти: Стефан, Маурицій¹²⁷.

14/6. Стефан.

Син Родіона і Марти з Модлішевських¹²⁸. Охрещений 1759 р.¹²⁹

У 1802 р. згадується як декан і депутат Овруцького повіту¹³⁰.

15/6. Юзеф-Ян.

Син Родіона. Народився бл. 1762 р.¹³¹

По ревізії 1795 р. був записаний серед шляхти¹³².

Дружина: Розалія¹³³.

Діти: Домінік-Кастан¹³⁴.

VI покоління

16/7. Мартин.

Син Стефана. Народився бл. 1799 р.¹³⁵

За рішенням Київського дворянського депутатського зібрання від 27 серпня 1802 р. записаний до 1-ої частини родовідної книги¹³⁶.

17/8. Августин.

Син Олександра і Юліанни з Левицьких¹³⁷. Був охрещений 28 серпня 1804 р. ксьондзом Стефаном Сирокомля-Кондратовичем, капеланом київського маршалка Залеського. Хрещені батьки: овруцький земський писар Ян Левковський і Юзефа Адамович, овруцька асесорова¹³⁸.

За ревізією 1834 р. записаний як православний священик Овруцького повіту Ходаківської парафії¹³⁹. У 1858 р. мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губ.¹⁴⁰

Дружина: Пелагея¹⁴¹ (Аполлонія¹⁴²; народилася бл. 1806 р.)¹⁴³.

Діти: Антон¹⁴⁴, Міхал¹⁴⁵, Олександр¹⁴⁶, Атанас¹⁴⁷, Домнікія¹⁴⁸, Марія¹⁴⁹, Пйотр¹⁵⁰.

18/9. Маріанна-Бертольда.

Донька Теодора. Народилася бл. 1816 р.¹⁵¹

19/9. Гілярій.

Син Теодора. Охрещений 9 квітня 1818 р. в с. Сущани. Хрещені батьки: вельможний Томаш Сопотницький, львівський чашник, і «prezesówna rapna» Гелена Березовська¹⁵².

За рішенням Київського дворянського депутатського зібрання від 11 вересня 1842 р. записаний до 1-ої частини родовідної книги¹⁵³.

20/9. Юлія-Марціана.

Донька Теодора. Народилася бл. 1821 р.¹⁵⁴

21/9. Доміцеля-Аполлонія.

Донька Теодора. Народилася бл. 1824 р.¹⁵⁵

22/10. Стефан.

Син Антона¹⁵⁶.

23/10. Теодор.

Син Антона¹⁵⁷.

24/13. Стефан.

Син Миколая і Катажини з Рубановичів¹⁵⁸.

Мешканець Овруцького повіту Волинської губ.

Дружина: NN.

Діти: Родіон, Бенедикт¹⁵⁹.

25/13. Маурицій.

Син Миколая і Катажини з Рубановичів¹⁶⁰.

26/15. Домінік-Кастан.

Син Юзефа-Яна і Розалії. Охрещений 4 серпня 1801 р. у Топорівському костьолі ксьондзом Шанявським. Хрещені батьки: шляхтичі Міхал Бонк і Малгожата Яхимовська. Свідками були шляхтичі Валентин Заблоцький і Олександра Змичковська¹⁶¹.

VII покоління

27/17. Антон.

Син Августина і Аполлонії. Народився бл. 1825 р. у с. Ходаки¹⁶².

У 1858 р. мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губ.¹⁶³

Дружина: Олександра Миколаївна. У 1842 р. згадуються як православні¹⁶⁴.

Діти: Стефан¹⁶⁵.

28/17. Міхал.

Син Августина і Аполлонії. Народився 15 березня 1827 р., охрещений 16 березня 1827 р. в с. Ходаки. Хрещені батьки: Леонард Тваровський і Олександра, дружина Юзефа Бояковського¹⁶⁶.

У 1858 р. мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губернії¹⁶⁷.

29/17. Олександр.

Син Августина і Аполлонії. Народився 5 липня 1829 р. у Ходаківській парафії, охрещений того ж дня. Хрещені батьки: Анжей Ходаковський і Агнешка Завадська¹⁶⁸.

У 1858 р. мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губ.¹⁶⁹

Дружина: NN.

Діти: Пйотр¹⁷⁰.

30/17. Атанас.

Син Августина і Аполлонії. Народився 7 травня 1831 р. у Ходаківській парафії, охрещений того ж дня. Хрещені батьки: Габріель Ходаковський і Олександра, дружина ксьондза Епіфанія Загоровського¹⁷¹.

У 1858 р. мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губ.¹⁷²

31/17. Домнікія.

Донька Августина і Аполлонії. Народилася бл. 1832 р.¹⁷³

32/17. Марія.

Донька Августина і Аполлонії. Народилася бл. 1833 р.¹⁷⁴

33/17. Пйотр.

Син Августина і Аполлонії. Народився 28 червня 1835 р. у Ходаківській парафії, охрещений 29 червня 1835 р. Хрещені батьки: Давид Ходаковський і Христина, донька Ігнатія¹⁷⁵.

У 1858 р. мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губ.¹⁷⁶

34/24. Родіон.

Син Стефана¹⁷⁷.

35/24. Бенедикт.

Син Стефана¹⁷⁸.

VIII покоління

36/27. Стефан.

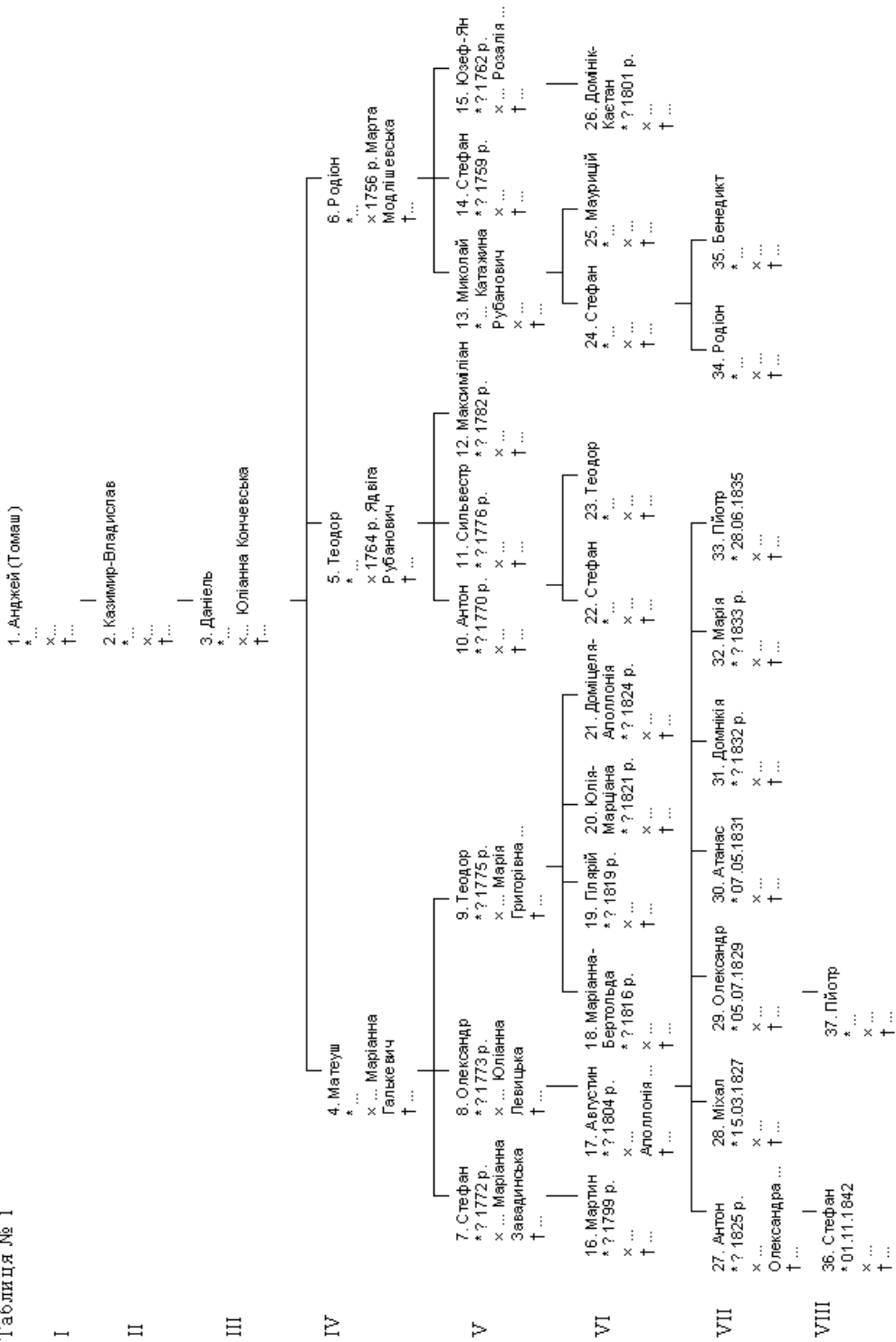
Син Антона і Олександри Миколаївни. Народився 1 листопада 1842 р., охрещений 2 листопада 1842 р. у с. Беги священиком Василем Красовським за участю дячка Микити Кошаровського і паламаря Павла Можаровського. Хрещені батьки: Давид Іванович Ходаковський і Єфросинія Йосипівна Ходаковська¹⁷⁹.

37/29. Пйотр.

Син Олександра¹⁸⁰.

У 1858 р. мешкав у с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губ.¹⁸¹

Таблиця № 1
108

¹ Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał *A. Boniecki*. — Warszawa, 1907. — Т. XI. — S. 65–66.

² *Idid.* — S. 66.

³ Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 11, 18, 71–73, 100 зв; Державний архів Київської області (далі — Держархів Київської обл.), ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 12 зв.

⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 1 зв.

⁵ Там само, арк. 34–34 зв.

⁶ Там само, арк. 7.

⁷ Там само, арк. 19, 71–73, 100 зв; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 12 зв.

⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 32–32 зв.

⁹ Там само, арк. 19, 20.

¹⁰ Там само, арк. 1 зв.

¹¹ Там само, арк. 79 зв; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 1–2, 9.

¹² Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 39 зв.–40.

¹³ Там само, арк. 33–33 зв.

¹⁴ Там само, арк. 1 зв.

¹⁵ Там само, арк. 40.

¹⁶ Там само, арк. 31–31 зв.

¹⁷ Там само, арк. 48.

¹⁸ Там само, арк. 79 зв.; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 1–2, 9.

¹⁹ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 1 зв.

²⁰ Там само, арк. 1 зв., 53, 58.

²¹ Там само, арк. 74.

²² Там само, арк. 48.

²³ Там само, арк. 53–54.

²⁴ Там само, арк. 53–54, 57.

²⁵ Там само, арк. 54, 61.

²⁶ Там само, арк. 54 зв., 62.

²⁷ Там само, арк. 55, 63.

²⁸ Там само, арк. 48.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, арк. 55 зв., 65.

³¹ Там само, арк. 56, 64, 71 зв.

³² Там само, арк. 85.

³³ Там само.

³⁴ Там само, арк. 32–32 зв.

³⁵ Там само, арк. 46.

- ³⁶ Там само, арк. 51–52.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само, арк. 46.
- ³⁹ Там само, спр. 2976, арк. 9.
- ⁴⁰ Там само, арк. 1 зв.
- ⁴¹ Там само, арк. 8.
- ⁴² Там само, арк. б/н.
- ⁴³ Там само, арк. 7.
- ⁴⁴ Там само, арк. б/н.
- ⁴⁵ Там само, арк. 9.
- ⁴⁶ Там само, арк. 8.
- ⁴⁷ Там само, арк. 7.
- ⁴⁸ Там само, арк. 1 зв.
- ⁴⁹ Там само, арк. 8.
- ⁵⁰ Там само, арк. 8, 9.
- ⁵¹ Там само, арк. 1 зв.
- ⁵² Там само, арк. 5, 6 зв.
- ⁵³ Там само, арк. 8.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Там само, арк. 7 зв.
- ⁵⁶ Там само, арк. 1 зв.
- ⁵⁷ Там само, арк. 9.
- ⁵⁸ Там само, арк. 5.
- ⁵⁹ Там само, арк. 4.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Там само, спр. 2978, арк. 11, 18, 71–73; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 12 зв.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 11, 18, 71–73, 100 зв.; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 12 зв.
- ⁶⁵ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 34–34 зв.
- ⁶⁶ Там само, арк. 11, 18, 19.
- ⁶⁷ Там само, арк. 1 зв.
- ⁶⁸ Там само, арк. 7.
- ⁶⁹ Там само, арк. б/н.
- ⁷⁰ Там само, арк. 6 зв.
- ⁷¹ Там само, арк. 7 зв; спр. 2978, арк. 1 зв.

- ⁷² Там само, спр. 2978, арк. 7.
- ⁷³ Там само, арк. 32–32 зв.
- ⁷⁴ Там само, арк. 19, 20.
- ⁷⁵ Там само, арк. 19, 71–73, 100 зв.; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 12 зв.
- ⁷⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 1 зв.
- ⁷⁷ Там само, арк. 33–33 зв.
- ⁷⁸ Там само, арк. 31–31 зв.
- ⁷⁹ Там само, арк. 32–32 зв.
- ⁸⁰ Там само, спр. 2976, арк. б/н.
- ⁸¹ Там само, арк. 9.
- ⁸² Там само, арк. 1 зв.
- ⁸³ Там само, арк. 8.
- ⁸⁴ Там само, арк. 8, 9.
- ⁸⁵ Там само, арк. 6 зв.
- ⁸⁶ Там само, арк. 1 зв.
- ⁸⁷ Там само, арк. 8.
- ⁸⁸ Там само, арк. 8, 9.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Там само, арк. 6 зв.
- ⁹¹ Там само, спр. 2978, арк. 1 зв.
- ⁹² Там само, арк. 39 зв.
- ⁹³ Там само, арк. 33–33 зв.
- ⁹⁴ Там само, арк. 39 зв.–40.
- ⁹⁵ Там само, арк. 79 зв.; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 1–2, 9.
- ⁹⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 1 зв.
- ⁹⁷ Там само, арк. 40.
- ⁹⁸ Там само, арк. 1 зв.
- ⁹⁹ Там само, арк. 31–31 зв.
- ¹⁰⁰ Там само, арк. 39 зв.–40.
- ¹⁰¹ Там само, арк. 48.
- ¹⁰² Там само, арк. 79 зв.; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 1–2, 9.
- ¹⁰³ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 1 зв.
- ¹⁰⁴ Там само, арк. 48.
- ¹⁰⁵ Там само, арк. 1 зв., 53.
- ¹⁰⁶ Там само, арк. 1 зв.
- ¹⁰⁷ Там само, арк. 32–32 зв.
- ¹⁰⁸ Там само, арк. 39 зв.–40.

- ¹⁰⁹ Там само, арк. 79 зв.; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 1–2, 9.
- ¹¹⁰ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 46.
- ¹¹¹ Там само, арк. 51–52.
- ¹¹² Там само, арк. 46.
- ¹¹³ Там само, арк. 51–52.
- ¹¹⁴ Там само, арк. 46.
- ¹¹⁵ Там само, спр. 2976, арк. 8.
- ¹¹⁶ Там само, арк. б/н.
- ¹¹⁷ Там само, арк. 9.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 8.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ Там само, арк. 7.
- ¹²¹ Там само.
- ¹²² Там само, арк. 8.
- ¹²³ Там само, арк. б/н.
- ¹²⁴ Там само, арк. 8.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ Там само, арк. 8, 9.
- ¹²⁹ Там само, арк. 1 зв.
- ¹³⁰ Там само, арк. 9.
- ¹³¹ Там само, арк. 5.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Там само, арк. 4.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Там само, спр. 2978, арк. 40.
- ¹³⁶ Там само, арк. 79 зв.; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 1–2, 9.
- ¹³⁷ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 1 зв., 53.
- ¹³⁸ Там само, арк. 53, 58.
- ¹³⁹ Там само, арк. 74.
- ¹⁴⁰ Там само, арк. 85.
- ¹⁴¹ Там само, арк. 48.
- ¹⁴² Там само, арк. 53–54.
- ¹⁴³ Там само, арк. 48.
- ¹⁴⁴ Там само, арк. 53–54, 57.
- ¹⁴⁵ Там само, арк. 54, 61.
- ¹⁴⁶ Там само, арк. 54 зв., 62.

- ¹⁴⁷ Там само, арк. 55, 63.
¹⁴⁸ Там само, арк. 48.
¹⁴⁹ Там само.
¹⁵⁰ Там само, арк. 55 зв., 65.
¹⁵¹ Там само, арк. 46.
¹⁵² Там само, арк. 51–52.
¹⁵³ Там само, арк. 79–80; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 5854, арк. 1–2, 5–6, 9.
¹⁵⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2978, арк. 46.
¹⁵⁵ Там само.
¹⁵⁶ Там само, спр. 2976, арк. 8.
¹⁵⁷ Там само.
¹⁵⁸ Там само.
¹⁵⁹ Там само, арк. 7 зв.
¹⁶⁰ Там само, арк. 8.
¹⁶¹ Там само, арк. 4.
¹⁶² Там само, спр. 2978, арк. 53–54, 57.
¹⁶³ Там само, арк. 85.
¹⁶⁴ Там само, арк. 56.
¹⁶⁵ Там само, арк. 56, 64, 71 зв.
¹⁶⁶ Там само, арк. 54, 61.
¹⁶⁷ Там само, арк. 85.
¹⁶⁸ Там само, арк. 54 зв., 62.
¹⁶⁹ Там само, арк. 85.
¹⁷⁰ Там само.
¹⁷¹ Там само, арк. 55, 63.
¹⁷² Там само, арк. 85.
¹⁷³ Там само, арк. 48.
¹⁷⁴ Там само.
¹⁷⁵ Там само, арк. 55 зв., 65.
¹⁷⁶ Там само, арк. 85.
¹⁷⁷ Там само, спр. 2976, арк. 8.
¹⁷⁸ Там само.
¹⁷⁹ Там само, спр. 2978, арк. 56, 64, 71 зв.
¹⁷⁰ Там само, арк. 85.
¹⁸¹ Там само.

**НАЩАДКИ ЛЕГЕНДАРНОГО КОРИННОСА
(АБО ПОШУК НАДІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ НАУКОВОЇ
РЕКОНСТРУКЦІЇ ГЕНЕАЛОГІЇ ОДНОГО УКРАЇНСЬКОГО РОДУ)**

Прізвище, як і ім'я, має велике значення в житті кожного із нас, це, по великому рахунку, жива, багатовікова, багатолика історія нашої України. Воно вказує з якого роду-племені (народу) ти походиш (наприклад, прізвища Українка, Українець, Литвин, Француз, Москаль, Хорват, Швед, Мунтян, Русин, Татарчук часто-густо говорять самі за себе), вихідцями з якого краю чи землі є твої пращури (Поліщук, Бойко, Верховинець, Слобожанець, Подоляка, Кримчак), з якого вони соціального середовища (Багач, Барчук, Сердюк, Голота, Сирота, Бідний, Гайдамака, Козак, Опришко), а нерідко засвідчує й професію, посаду, сан чи заняття засновника родового імені (Рибак, Рибачук, Швець, Кравець, Кравчук, Табачник, Тютюнник, Бондар, Бондаренко, Шкляр, Скляренко, Писар, Писарчук, Писаренко, Осадчий, Дяченко, Попенко тощо).

Слід пам'ятати, що прізвище (на відміну від імені) в нашій землі доволі пізніє явище. Якщо на півночі Італії, економічно найрозвиненішому регіоні середньовічної Європи, воно виникло в X–XI ст.¹, то в Україні масово з'являється лише у XIV–XVIII ст.² Процес становлення селянських спадкових прізвищ, на думку окремих антропонімістів, завершується ще пізніше — лише в XIX ст.³

На відміну від імені — особистого найменування, прізвище — ім'я родове. Його особливість полягає у тому, що воно є колективним, належить не одній особі, а декільком десяткам чи навіть сотням людей, членам однієї великої родини чи кількох споріднених сімей, що складають патріархальний рід на чолі з реальним чи легендарним родоначальником. Прізвище здатне переходити від батька до дітей, від чоловіків до їх дружин, поглинаючи родові імена останніх. І коли в сім'ях народжується троє-четверо дітей, дбайливо доглянутих та вирощених, родові громади чисельно розростаються, розселяються, здійснюючи благодіючі впливи на демографічні процеси в країні⁴.

У наш, відносно мирний час, ці тенденції особливо чітко прослідковуються у порівняно благополучних в економічному відношенні країнах

(Бразилія, Індія, Канада, Китай, Японія, США та ін.), хоча серед них є й прикрі виключення (Росія, Франція, Голландія, де не все гаразд з природнім відтворенням населення). Натомість, в економічно відсталих державах, до яких, на превеликий жаль, останнім часом відноситься й Україна, йде вимирання населення, родові спільноти руйнуються, їх гілки всихають, ламаються, а нерідко й взагалі гинуть колись могутні родові дерева⁵.

До того ж, ХХ ст., що пережило дві світові війни, безліч революцій, міжнаціональних чвар, особливо негативний та болісний слід залишило на українській землі.

Добре було б, аби кожний з українців хоча б у загальних рисах ознайомився з історією свого прізвища, генеалогічним деревом свого роду, проаналізував тенденції його розвитку, співставив з родоводами в інших країнах, побачив трагізм ситуації, перед якою опинився український народ.

Ми не маємо права забувати, що наше «прізвище», наш рід — це жива нитка, яка зв'язує нас із рідним народом, відбиває його самопочуття, його болі і страждання, його здобутки і втрати. Ця «пуповина» об'єднує нас із рідним краєм, його культурою, традиціями, міфологією, з численними народами Євразії, що брали участь в етногенезі української нації. Знання свого родоводу — це велике патріотичне почуття й усвідомлення безпосередньої причетності до історії своєї землі, воно укорінює на землі Вітчизни і кличе до подвижництва в ім'я її процвітання.

У цій розвідці на основі легенд, переказів та історичних джерел робиться перша спроба пройти стежками становлення та розвитку роду, що носить порівняно рідкісне серед українських прізвище — **Корінний** (рос. *Коренной*), **Корінна** та споріднених з ним — **Корінчук** (рос. *Коренчук*, пол. *Corinewycz, Corinczuc*), **Корінь**, **Коріневич**, **Корінюк**, **Курінний**, **Коріневський** та ін., поширених не лише в Україні, а й у цілому світі, і, на основі цього, передбачається показати взаємозалежність окремої родової спільноти від благополуччя її народу, держави, від миру в Європі та світі.

Як і в багатьох родинах, у Корінних (Корінчуків, Курінних), мешканців сіл Каленної і Татаринівки (нині с. Оріховець) Сквирського району Київської області, живе незгасима пам'ять про легендарних пращурів, їх діяння, вчинки, подвиги, їх походження, міграції, участь у війнах, революціях, перекази про складні випробування, лихоліття, які вони пережили за своє порівняно недовге життя, аби вижити і дати нову гілку родовому дереву, щоб воно жило й буяло і затишно було під ним новим поколінням Корінних — внукам, правнукам і правправнукам.

Широко відомі на Сквирщині імена Героя Радянського Союзу Ф. Корінчука, кавалерів орденів Леніна, Трудового Червоного Прапора, Великої Вітчизняної війни, Червоної Зірки М. Корінного, ордена Слави Ю. Корін-

ного, авторитетного садівника У. Корінчука та багатьох інших Корінчуків-Корінних. Проте не всі знають, що вони походять від одного діда-прадіда.

Слід сказати, що походження родового імені «Корінний» («Корінчук») оточене великою кількістю легенд, міфів, переказів, видумок і домислів, що свідчать про його древність і неординарність, а також бурхливу і нестримну фантазію предків щодо осмислення витоків свого родового імені, спроби розгадати його етимологію тощо.

Найдавніші перекази про походження родового прізвища автор цих рядків особисто почерпнув і зафіксував ще в першій половині ХХ ст., в далекому дитинстві від свого дідуся — Амоса Сергійовича Корінного (14.06.1894–10.01.1976) та бабусі — Параски Андріївни Корінної (24.10.1892–5.12.1965), які вінчалися у неділю 4 травня 1914 р. в церкві Різдва пресвятої Богородиці с. Каленної Сквирського повіту Київської губ. (вони обидва носили до шлюбу однакові прізвища). У свою чергу, як можна судити з їхніх оповідей, вони отримали родовідну інформацію від своїх прашурів: Амос Сергійович — від батька Сергія Івановича Корінного (1860–1930) та тестя Хтоми Федоровича Кваши (1807–1907(?)), а бабця — від свого батька Андрія Васильовича Корінного (1856–1933) та рідного брата Івана (1903–1941(?)). Останній був військовим топографом чи картографом, служив до війни у Москві. У грудні 1941 р. під час оборони столиці СРСР пропав безвісті. «Він, — стверджувала бабця, — один час доволі серйозно досліджував наш родовід по батьківській лінії. Все, що я тобі розповім, — чула від батька та брата».

На превеликий жаль, жодних матеріалів, які збирав молодший брат бабці, Іван Андрійович Корінний, для дослідження свого родоводу, як і місце його поховання, не вдалося розшукати. Він не був одружений і все нажите та напрацьоване після його смерті, за свідченням Параски Андріївни, очевидно, «пішло прахом...». Залишилися в пам'яті лише його захоплюючі оповіді, збережені фрагментарно в усній традиції.

Наступними інформаторами автора цієї розвідки стосовно походження родового прізвища «Корінний» були вчителі Каленнівської семирічної та Оріховецької середньої шкіл Сквирського району — історик Феодосій Яфремович Терлецький, географ Наталія Устимівна Корінчук та викладач трудового виховання та співів Василь Федорович Радчук, а також односельці — ровесники та друзі діда Амоса Сергійовича: Захарій Харитонович Тригуб та Амвросій Олексійович Радкевич (сват дідуся), які мали за плечима великий життєвий досвід, церковноприходську школу і блискучу пам'ять.

Згідно з родовою легендою, рід Корінних надзвичайно давній, походить зі Стародавньої Греції від легендарного Корінноса (друга половина ХІІІ ст.

до н.е.), уродженця Ілліона (Трої), учасника Троянської війни, учня славнозвісного Паламеда. Після закінчення військової кампанії та трагічної загибелі свого вчителя, використовуючи створене ним доричне письмо, Коріннос присвятив своє життя записам багатого фольклору Еллади, уклав ряд підручників зі старогрецької і, найголовніше, безсмертну поему про троянські події.

Він з дружиною Лідією мав п'ятьох синів і доньку, безліч онуків та правнуків. Багато з них займалися ремеслами, торгівлею у всіх куточках Середземномор'я, інші стали архітекторами, скульпторами, художниками, митцями слова. Наприклад, за переказами, нащадком Корінноса була відома лірична поетеса доби античності Корінна (V ст. до н.е.)^{*}.

Відомо, що серед давніх патриціанських родів Риму було чимало з прізвищем Коріннос–Карінус–Корінаріус–Карінни. Вони населяли один із найбагатших кварталів Стародавнього Риму — Каріни. З латини «*carina*» — це: 1) киль судна (човна), днище; 2) судно, човен^б. Таким чином, назва району вічного міста можливо вказує на професійне заняття тамтешніх першопоселенців — рибалок-човнярів. Цілком можливо, що там проживали судновласники, власники верфі (корабельні), суднобудівники, торговці, моряки. Вірогідно, вихідцем із цього римського району був римський імператор Маркус Авреліус Карінус, який правив у 283–285 рр. спільно зі своїм братом⁷.

Потомство Корінноса згодом широко розселилося по різних країнах світу, зокрема на українських теренах, де займалися будівництвом суден, різноманітними ремеслами, торгівлею сіллю, солоною рибою, але найбільш — землеробством. Розкішні українські чорноземи, ідеальні природні умови краю манили працелюбних Корінних до нелегкої, але спокійної й доволі вигідної та окупної праці на землі. А тому багато з них поступово розселяються в Пороссі, на Черкащині, Канівщині, Смілянщині і далі на захід, схід та північ України.

^{*} Цікаво відзначити, що прізвище та ім'я «Корінна» згодом надзвичайно поширилося в Англії, Франції, Італії та Німеччині. Воно походить від давньогрецького «*сога*» — «дівчина». Чудовий художній образ Корінни — поетеси, письменниці, увінчаної золотим лавровим вінком Петрарки, створила у своєму романі «Корінна чи Італія» (1807) знаменита французька письменниця Жермена де Сталь (див.: Хрестоматія по зарубіжній літературі XIX в. — М., 1955. — Ч. 1. — С. 348–355). Прізвище «Корінна», як і ім'я, зустрічається на Заході досить часто й серед чоловіків. Наприклад, автор відомого дослідження «Укромщенні герої». Формирование советской молодежи 1917–1932» — сучасний німецький історик Корінна Кур-Королев (*Corinna Kuhr-Korolev*) (див.: Отечественная история. — 2007. — № 2. — С. 200–203).

Вони пустили глибоке коріння у Середньому Подніпров'ї, їх родові гнізда розмножилися по багатьох повітах, воєводствах Литовської Русі, Речі Посполитої, Гетьманщини, а згодом Російської імперії.

За своїми переконаннями переважна більшість відомих автору цієї розвідки Корінних — християни православного віросповідання, хоча під час наступу католицизму, як свідчать документи, частина з них змушені були прийняти унію, схилитися до греко-католицького християнства, а окремі, аби здобути місце під сонцем у Речі Посполитій, стали навіть правовірними католиками. Корінні не були виключенням серед тодішнього українства — одні, аби самореалізуватись, приймали католицизм чи унію, інші стояли на смерть за православну віру своїх батьків.

Бабуся Параска стверджувала, що неодноразово чула від свого батька Андрія Васильовича (1856–1933) і брата, що «за Польщі» наш предок, її прадід Іван, загинув «за православну віру» у м. Сміла, після чого його два сини Семен та Калинник, уникаючи переслідувань, переселилися на Поросся, на батьківщину своєї матері, в с. Татаринівку. Старший з них, ставши Корінчуком, згодом був стіхарним дяком при татаринівській уніатській церкві Іоанна Богослова. Коли це сталося, вона точно не могла сказати, але, зі слів брата, після Коліївщини, коли Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії*.

«Семен, — оповідала бабуся, — для мене і дідуся Амоса є спільним прашуром. Він доводиться мені прапрадідом; моїм прадідом (по батьківській лінії) був його син Гнат Семенович, дідом — Василь Гнатович і батьком — Андрій Васильович. Для дідуся Амоса Семен Іванович Корінний — прапрапрадід. Його прапрадідом був Іван Семенович, рідний брат Гната Семеновича; прадідом — Трохим Іванович, двоюрідний брат мого діда Василя Гнатовича; дідом — Іван Трохимович, а батьком — Сергій Іванович. Таким чином, — резюмувала бабця, — цілком очевидно, що твій дід приходиться мені кузеном у п'ятому коліні».

Від дідуся Амоса я почув та записав ще одну надзвичайно цікаву версію походження нашого роду — козацьку. «З дитинства я запам'ятав, — розповідав дідусь, — що каленнівських Корінних чомусь дразнили «козаками-бродниками» чи «козаками-дудниками», а тому багато-хто з односельців вважав, що ми дійсно з козаків, можливо, низових — торговців сіллю, солоною рибою чи переселенців-музикантів невідомої національності, адже в селі проживали, окрім українців, і білоруси, і німці, і євреї, і поляки, і

* Фактичне входження Правобережної України до Росії мало місце після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р.

росіяни, і татари». Не заперечуючи «міграційної теорії» походження Корінних, він стверджував, що ми споконвіку жили тут — на цій пороській землі («тесть Хтома знав мого діда Івана і прадіда Трохима»), а тому є «автохтонами», тобто корінними жителями даної місцевості, корінними каленниками. Стосовно ж походження прізвища, то він вважав, що «ми давнього козацького роду» і спершу носили прізвища «Корені» чи «Курінні»: «я чув від свого тестя Хтоми (а він прожив майже сто років), що хтось з наших козакував у Хмельницького чи був курінним отаманом на Запоріжжі». Коли за імператриці Катерини II розпочалися гоніння на козаків і гайдамаків, то один з лицарів — наших предків, не бажаючи йти за Дунай, кинув козакувати, поселився у благословенному Пороссі, змінивши прізвище «Курінний» на «Корінний», де й почав господарювати (каленнівська версія). Оріховецькі (татаринівські) Корінчуки заперечують цю версію, вважаючи, що він взяв саме їхнє прізвище — Корінчук. Це стверджував, зокрема, знаний на Київщині садівник Устим Корінчук, батько вчительки географії Оріховецької середньої школи Наталії Устимівни Корінчук.

Найближчий товариш діда Амоса — Захарій Тригуб — не заперечував автохтонного походження Корінних, але стверджував, що, за розповідями його батьків, вони походять з польських переселенців, які з Заходу («дуже давно від наших часів, мабуть ще за Польщі») переселилися в Україну, коли осаджували села вздовж річок Каленної (села Рибчинці, Мовчанівка, Каленна, Чепіженці, Капустенці, Мармуліївка) і Татаринівки (інша назва — Руда) (с. Татаринівка). Осадник села, справедливо вважаючи першого поселенця «корінним жителем с. Каленна», так і записав його прізвище у інвентарі: «Корінний». Його ж нащадки, які розселилися по всій Україні та зукраїнізувалися, видозмінили прізвище. Одні стали писати своє прізвище Корінь, інші — Корінчук, треті — Коріневич, четверті — Курінний, п'яті — Корінний і т.д. «Зросійщені форми прізвища — «Коренной», «Коренній» — я зустрічав ще під час Першої світової війни, перебуваючи в діючій російській армії в Одесі», — додавав Захарій Тригуб.

Слід зазначити, що версія польського походження родового прізвища здавалася переконливою, адже у селі проживала велика польська діаспора, крім того, в музикальній та співучій родині автора підозріло часто грали, танцювали та приспівували: «хто не вміє краков'яка, той не піде за поляка». Проте відсутність серед найближчих родичів поляків та козацька версія походження наших пращурів діда Амоса працювали проти гіпотетичних побудов Захарія Харитоновича. Як пізніше виявилось, версія польського походження прізвища каленнівських Корінних не підтвердилася, про що засвідчив перепис 1767 р. мешканців с. Каленна: в ньому немає жодного «Кореня», «Корінчука», «Корінного» чи «Курінного»⁸. Звичайно, можна

заперечити, що від часу осадження села (бл. 1598 р.) минуло майже два століття і ті лихоліття, які пронеслися над селом у XVII–XVIII ст., без сумніву, змінили склад його насельників. Не вцілів, закономірно, при цьому й той перший («Корінний») житель, пам'ять про якого зберегли Тригуби. Житейська доля могла занести його куди завгодно — чи до сусіднього села, чи до низового козацтва на Запорозьку Січ (де лицаря могли зробити і «Корінним», і «Курінним» та поставити в ряди визвольної армії Богдана Хмельницького у середині XVII ст.).

З вищевикладеного можна зробити висновок, що історично Корінні, очевидно, з'явилися в с. Каленна (можливо повторно) між 1767 р. і 1797 р., роком перших документальних свідчень проживання Корінних у с. Каленна, тобто в період, коли село, за архівними документами, належало Сюзанні-Магдалені Ожешко та її чоловікові Захарію Ганському, генерал-лейтенанту булави польної, пізніше — ловчому надвірному литовському⁹. По-друге, цілком очевидно, що поява Корінних у с. Каленна пов'язана з добровільною чи примусовою міграцією, переселенням їх з інших володінь Ганських.

Можливо, на міграцію Курінних-Корінних з Черкащини на Київщину дійсно вплинули події Коліївщини. Тікаючи від репресій польського уряду, смілянські Коурінні могли осісти в глухому селі Поросся, прийняти унію та змінити прізвище, аби вижити.

Закінчивши історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка та здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук, автор вирішив скрупульозно, науково дослідити свою генеалогію, стільки в ній було притягального, захоплюючого та загадкового. До пошукової роботи у цьому напрямку мене надихав і заохочував батько — Микола Амосович Корінний (15.02.1922–09.12.1996), котрий дуже багато допоміг у проясненні долі багатьох Корінних, уродженців с. Каленної і Сквирщини, які жили в період «смутних» 20–50-х рр. XX ст. Як бригадир польової бригади впродовж кількох десятиліть (1954–1978), він, як ніхто інший, знав складні перепитії життя односельчан, і в першу чергу — Корінних.

У вільний від роботи час автор звернувся до документальних джерел — інвентарів, козацьких реєстрів, а також метричних книг, що дбайливо зберігаються в ЦДІАК України (ф. 127), йдучи в глибину століть від метричних записів про свого діда (Корінного Амоса Сергійовича, 1894 р. народження) до прадіда (Корінного Сергія Івановича, 1860 р. народження), прапрадіда (Корінного Івана Трохимовича, 1829 р. народження), прапрапрадіда (Корінного Трохима Івановича, 1802 р. народження), прапрапрапрадіда (Корінчука-Корінного Івана Семеновича, 1778 р. народження), прапрапрапрапрадіда (Коурінного-Корінчука Семена Івановича, бл. 1730 р. народження), прапрапрапрапрапрадіда (Коурінного Івана зі Смілої, бл.

1710 р. народження). На щастя, переважна більшість метричних книг з 1797 р. по 1917 р., які велися у церкві Різдва пресвятої Богородиці, збереглися, чого не скажеш про героїчні та водночас «трагічні» XVII–XVIII ст. Було частково переглянуто і козацькі реєстри, які дали небагато інформації з досліджуваного питання, хоча підтвердили твердження діда Амоса про ймовірність козацького походження нашого родового прізвища.

Перший задокументований персонаж з прізвищем Корінний (Коренний Мал) зустрівся автору цих рядків у Реєстрі Війська Запорізького 1649 р. у складі Олов'ятинської сотні Чигиринського полку, що на Черкащині¹⁰. Це, очевидно, була молода людина — віком 25–30 років, на долю якої випали тяжкі випробування Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, а саме: бої під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовом та ін. Цікаво відзначити, що в складі Олов'ятинської сотні поряд з Малком Корінним зустрічаються прізвища козаків (Тимко Чорний, Кумко Старий, Грицько Лисий), що мають аналогію з прізвищами каленнівських селян з інвентаря 1768 р., укладеного Захарієм Ганським. Чи не нащадки це славних козацьких лицарів? Що це не випадковий збіг прізвищ з одного регіону (Верхнього Поросся), підтверджує прізвище наступного козака Олов'ятинської сотні Гаврила Горобіївського (с. Горобіївка, у трьох кілометрах від Оріховця (колишня Татаринівка) та восьми кілометрах від Каленної). Відомо, що під час запису до козацького війська, писарі часто-густо давали прізвище та імена на власний розсуд — здебільшого за назвою того населеного пункту (тієї місцевості), звідки він був родом, рідше — за зовнішніми характерними ознаками (Старий, Лисий, Гладкий) тощо. Наприклад, у складі Ольховецької сотні Білоцерківського полку зустрічаємо козаків з такими яскравими відтопонімічними («містечковими») прізвищами, як: Іван Білоцерківець, Тиміш Ружинський, Андрусь Самгородський, Петро Уманський, Ничипір Болобанівський, Михайло Скибенський, Кирик Бабинський, Кузьма Біліловський та ін. Враховуючи історико-географічну локалізацію Олов'ятинської сотні (на двох берегах Середнього Дніпра), можна припустити (за аналогією), що Малко чи його батько (як першопоселенець с. Каленна) міг бути родом не тільки з с. Каленна, що на Сквирщині, а й з с. Корінне, сучасного Лебединського району Сумської області, а тому й записаний в реєстр Корінним.

Подальша доля Малка Корінного в деталях невідома. За переказами, мав сина Андрія, який теж тривалий час козакував, дослужившись до полкового писаря. Серед опублікованих останнім часом списків української козацької старшини другої половини XVII — початку XVIII ст. зустрічається писар Канівського полку Андрій з прізвищем Коріневський, але чи має він безпосереднє відношення до Корінного Андрія Малковича важко сказати через

фрагментарність і лаконічність джерел. Гіпотетично можна допустити зміну Андрієм прізвища Корінний на Коріневський (як Хміль на Хмельницький), але цього очевидно недостатньо для ідентифікації вказаних особистостей. Є всі підстави гадати, що рід Андрія не згас, оскільки з тих пір прізвище Корінний–Курінний–Корінчук–Коренюк–Коріневський достатньо часто зустрічається в документах XVII–XVIII ст., пов’язаних переважно з Правобережною Україною (район Середнього Придніпров’я). Звертає на себе увагу у прізвищі плаваючий, нестійкий дифтонг «оу» у першому складі, аналогічно тому, як у словах Рось–Русь–Роусь та Болгарія–Булгарія–Боулгар.

Зауважимо, що це прізвище притаманно переважно представникам нижчих та середніх соціальних верств населення, а саме селянам, особам духовного сану, козакам. Так, у 1766 р. згадуються уродженці м. Млієва Переяславської консисторії Хома Коурінний і Микита Коурінний, а 1775 р. селяни Олекса та Юсько Коурінні з с. Тулінці Канівського повіту¹¹. Ще один приклад: 26 липня 1766 р. ігумен знаменитого Мотронинського монастиря на Черкащині Мелхіседек повідомляв єпископу переяславському та бориспільському Гервасію про вбивство пономаря з м. Сміли Івана К/о/уренного за греко-роуську сповідь, а також інші образи, насильства, які чинять поляки й уніати православному українському духовенству і народу¹².

Якщо свідчення мотронинського ігумена і переказ, збережений у родині Параскеви Андріївни Корінної (1892–1965), відносяться до одного й того ж Івана, що загинув за православну віру, а Семен і Калинник (про долю яких відомо дуже мало) були дійсно синами пономаря з м. Сміли Івана К/о/урінного, тоді відлік генеалогічної гілки Корінних с. Каленної Сквирського району Київської області можна було б розпочати саме з нього. Проте для повної впевненості у достовірності генеалогічного зв’язку смілянського Івана Курінного з каленнівськими (татаринівськими) Семеном і Калинником Корінними (Корінчуками) слід в’яснити причини трансформації прізвища з форми «Курінний» у «Корінний» («Корінчук»), а також дослідити, коли і чому сини переселилися зі Смілої до Поросся. Деякі факти свідчать, що сюди з кінця XVIII ст. дійсно іде інтенсивна колонізація, однак не до кінця зрозуміло звідкіля. Можливо, що вона здійснювалася з Черкащини. На це вказує, наприклад, такий цікавий антропонімичний факт: донесення прихожан м. Млієва від 31 травня 1766 р. про необхідність заміни священника у місцевій Успенській церкві підписали Хома і Хтома Коурінні, Антон Мельник, Карпо Ткач, Тишко Швець, Хома Кравець, Остап Палій та ін¹³. У інвентарі добр с. Каленна (1768 р.) ці прізвища не згадуються, але з початку XIX ст. вони (Мельники, Швеці, Палії, Ткачуки, Кравці, Корінні, Курінні, Корінчуки) густо з’являються на Сквирщині, зокрема у с. Каленна, сусідньому с. Татаринівка та ін. Таким чином, можна припустити, що після

поділів Польщі, з кінця XVIII ст. сюди здійснюється переселення з інших регіонів, що не виключає міграції сюди людності й з Черкащини.

Першим з каленнівських Корінних документально засвічується в метричній книзі церкви святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова с. Татаринівка 24 лютого 1797 р. Іван Семенович Корінчук як поручитель під час вінчання Афанасія Михайловича Палія та Ксенії Чорної¹⁴. Лише 10 березня 1795 р. прихожани церкви святого Іоанна Богослова с. Татаринівки з присілком Злодієвкою (нині с. Володимирівка Володарського району Київської обл.) разом зі своїм священником Андрієм Саковичем добровільно вийшли з унії та приєдналися до православно-східної церкви¹⁵.

В сусідньому с. Каленна справа з виходом прихожан з унії на той час ще не вирішилась, оскільки цьому активно протидіяв місцевий священник Григорій Зіневич. Бунт проти священника підняв диякон Гнат Семенович Корінчук, який 21 листопада 1797 р. спільно з ктитором храму Стефаном Гуцалом та старшим братчиком Панасом підписують клопотання від імені віруючих села на ім'я члена Синоду митрополита київського і галицького, архімандрита Києво-Печерської Лаври Єрофія про призначення священником каленнівського храму Різдва пресвятої Богородиці Василя Капітанчука, кандидатуру якого схвалила громада села і пан поміщик інфлянський чесник Ян Пеньковський¹⁶. Через два роки в «Сповідних розписах церков Сквирського повіту 1799 р.» ми зустрічаємо вже трансформовані прізвища каленнівських священника і диякона: священник Василь Данилович Капітанський та Гнат Семенович Корінний¹⁷. Змінили аналогічним чином свої прізвища рідні та двоюрідні брати Гната, про що свідчать метричні книги, сповідні розписи та ревізські казки.

Таким чином, з 1799 р. у нашому розпорядженні з'являються надійні документальні джерела про Корінних з с. Каленна. Це — сповідні розписи, метричні книги, за якими можна уже досить чітко і детально прослідкувати походження місцевих родів, окремих осіб, їхні родинні та інші зв'язки аж до початку XX ст. У сповідних розписах с. Каленна за 1799 р., як вище зазначалося, згадується диякон Гнат Семенович Корінний (Корінчук), 26 років та його дружина Анастасія Пилипівна, 18 років. Серед поселян с. Каленної згадується також його рідний брат Іван Семенович Корінний (Корінчук), 23 років та його дружина Тетяна Савівна (Третяк), 18 років, а також двоюрідний брат Іван Калинникович Корінний (Корінчук), 20 років і його дружина Марія Романівна (Мотрич). І.С. Корінний називається зятем Стефана Івановича Третяка, а його двоюрідний брат І.К. Корінний — зятем Романа Михайловича Мотрича. Враховуючи той факт, що в інвентарі добр с. Каленна 1768 р. ці прізвища не згадуються, можна стверджувати, що

Третяки, Мотричі та Корінні були переселенцями і проживали в Каленній нетривалій час¹⁸.

У сповідному розписі 1802 р. вперше згадується Олексій Калинникович Корінний (Корінчук), 19 років, зять у жителя с. Каленна Степанчука Петра. Його дружина — Євдокія Петрівна (Степанчук), 16 років, вони щойно побралися і не мали дітей. Цілком очевидно, що Олексій доводиться рідним братом Івану Калинниковичу. Звідки прибув О.К. Корінний до с. Каленна теж не вказано¹⁹.

Щоб знайти «нитку Аріадни», яка допомогла б розплутати цей загадковий генеалогічний клубочок з каленнівськими «Курінними-Корінчуками-Корінними», довелося звернутись до метричних книг с. Татаринівка кінця XVIII — початку XIX ст., де, як виявилось, здавна теж проживали Корінчуки-Курінні-Корінні-Корінюки-Коріневичі²⁰. Звертає на себе увагу, що в цьому населеному пункті розмаїття форм досліджуваного прізвища ще більш широке, ніж у Каленній і, очевидно, засвідчує більш ранню появу тут насельників з досліджуваним прізвищем, ніж у сусідньому селі. Зустрічаються, наприклад, крім уже згадуваних, такі форми як «Коріневич», «Корінюк» та ін. Прізвище «Коріневич» носили представники тільки однієї гілки, вихідці з присілка Злодієвка — Гаврило Іванович Коріневич (дід, згадується 1797 р. як поручитель), Павло Гаврилович Коріневич (син, згадується 1835 р. у метричній книзі з нагоди народження сина Гаврила) і Гаврило Павлович Коріневич (внук, католики за віросповіданням і шляхтичі за своїм соціальним станом)²¹. Як бачимо, тут зміна прізвища служила формою соціальних претензій.

У метричній книзі с. Каленна за 1803 р. зафіксовано смерть матері Гната та Івана Корінних — Марини Корінної, яка пішла з життя на 70-му році життя і народилася близько 1733 р.²² Ця дата важлива для нас як орієнтир для визначення року народження батька Гната та Івана — Семена, вірогідного старшого сина смілянського пономаря Івана. Однак, звідки приїхала до Каленної вдова Семена доживати свій вік у хаті свого сина невідомо, адже за сповідним розписом 1799 р. вона у родині Гната не значиться. Залишається припустити, що першим місцем поселення смілянських братів Семена і Калинника після подій 1768 р. у Смілій (якщо вірити переказам) все-таки було с. Татаринівка. Після смерті близько 1800 р. чоловіка Семена Івановича Ко/у/рінного його дружина Марина переселяється до старшого сина Гната в Каленну.

На основі даних сповідних розписів, метричних книг та ревізій с. Каленна стисло розглянемо родоводи Івана Семеновича і Гната Семеновича Корінних, а також їхніх двоюрідних братів Івана Калинниковича і Олексія Калинниковича Корінних, нащадки яких живуть нині. Покажемо на кількох

прикладом, як через покоління деякі генеалогічні гілки чотирьох братів перетиналися між собою, як суб'єктивні і об'єктивні фактори соціально-економічного і політичного життя України впливали на зростання цього родовідного дерева, його окремих гілок.

Іван Семенович Корінний (1778–1819), який прожив лише 41 рік, мав зі своєю дружиною Тетяною Савівною («Дуднічкою») семеро дітей — трьох синів і чотирьох доньок: Катерину (народ. 1799 р.), Трохима (народ. 1802 р.), Климентія (1805–1824), Уляну (народ. 1810 р.), Матрону (народ. 1813 р.), Марію (народ. 1816 р.) і Олексія (1819–1822). Оскільки Олексій рано пішов із життя, а Климентій не встиг створити сім'ю, продовжувачем роду став старший син Трохим. Варто зазначити, що Іван Семенович і Тетяна Савівна та їх нащадки аж до кінця XIX ст. в метричних книгах деінде називаються «Дудниками». Це, імовірно, місцеве прізвисько, яке закріпилося за представниками зазначеної гілки поряд з офіційним прізвищем.

Трохим Іванович Корінний (1802–1868) прожив 66 років. Він зі своєю дружиною Феодосією (1808–1879) вступив у шлюб 1826 р. і мав п'ятеро дітей — двох синів і трьох доньок: Івана (народ. 1829 р.), Миколу (народ. 1831 р.), Параску (народ. 1837 р.), Фросину (народ. 1840 р.) і Марію (народ. 1849 р.). Продовжувачем роду став Іван.

Іван Трохимович Корінний (1829–1885) прожив 56 років і вступав у два шлюби. У нього було 12 дітей — дев'ять хлопців і троє дівчат: Віктор (народ. 1853 р.), Харитон (народ. 1855 р.), Сергій (народ. 1860 р.), Макар (народ. 1863 р.), Михайло (народ. 1865 р.), Ісак (народ. 1868 р.), близнюки — Трохим і Магдалина (народ. 1870 р.), Панас (народ. 1873 р.), Олександра (Ліксандра; народ. 1875 р.) і Марія (народ. 1881 р.). Незважаючи на «подвиг» Івана Трохимовича та його дружин, які виростили аж 9 хлопців, продовжувачами роду стали лише Віктор та Сергій. У Віктора, який 1881 р. вступив у шлюб зі Стефанією Фальчук, було семеро дітей — чотири хлопці та три доньки: Іван (народ. 1882 р.), Євгенія (народ. 1885 р.), Прокоп (1890–1899), Юстина (народ. 1892 р.), Тихон (1895–1896), Софія (народ. 1897 р.) і Роман (1903–1944). Продовжувачем роду Віктора Івановича став Іван, який мав сина Катька, внука Андрія та правнука Анатолія. На жаль, Анатолій Андрійович, який нині мешкає у м. Вінниці, зі своєю дружиною Тетяною виростили лише двох доньок — Наталію (народ. 1978 р.) та Ірину (народ. 1984 р.) і таким чином чоловіча лінія цього відгалуження згасла.

Сергій Іванович Корінний (1860–1928) зі своєю дружиною Агафією Хомівною (з роду Квашів) мав п'ятеро дітей, з них — три хлопці та дві дівчинки: Григорій (1888–1890), Явдоха (народ. 1890 р.), Тетяна (народ. 1892 р.), Амос (народ. 1894 р.) і Никифор (народ. 1898 р.). Оскільки старший і молодший сини рано пішли з життя, продовжувачем роду Сергія Івановича

став середущий син Амос. До речі, він з'явився на світ завдяки короткостроковій відпустці свого батька Сергія Івановича з царської армії. Цей факт відзначив місцевий священик у метричній книзі під час реєстрації новонародженого.

Амос Сергійович Корінний (1894–1976) вінчався 4 травня 1914 р. напередодні першої світової війни з Параскою Андріївною Корінною (1892–1965) з гілки Гната Семеновича. Слід підкреслити, що на їх долю випали найбільш складні життєві випробування, пов'язані з Першою світовою війною, національно-визвольною боротьбою українського народу, революцією та громадянською війною, експериментами радянської влади, численними голодоморами, другою світовою бойнею, післявоєнною відбудовою. Не дивлячись на всі каверзи долі, вони вижили та народили шістьох дітей — три сини і три доньки: Христину (народ. 1915 р.), Юхима (народ. 1917 р.), Івана (народ. 1919 р.), Миколу (народ. 1922 р.), Ганну (народ. 1925 р.), Ольгу (народ. 1927 р.). На привеликий жаль, двох молодших доньок не вдалося врятувати під час жахливого голоду 1933 р., який забрав життя понад півсела — 937 осіб.

Чоловічу лінію продовжили старший та молодший сини Амоса Сергійовича — Юхим та Микола, оскільки Іван (1919–1991) мав лише доньку Тетяну (1954–2011). У Юхима (28.12.1917–25.09.1988) та Агафії Захарівни (з роду Тригубів) народилося трійко дітей — син та дві доньки: Людмила (народ. 12.03.1939 р.), Михайло (народ. 26.09.1941 р.) та Валентина (народ. 1.10.1946 р.). У подальшому в Михайла та його дружини Любові народилися лише дівчата: Олена (народ. 26.10.1971 р.) та Тетяна (народ. 16.05.1980 р.). Цікаво відзначити, що старша донька — Олена Корінна, дружина Тімоті Джонса — нині проживає зі своєю сім'єю в штаті Орегон у США. Вони мають сина Адріана (народ. 20.10.2010 р.).

У молодшого сина Амоса Сергійовича — Миколи Амосовича (15.02.1922–9.12.1996) і його дружини Дар'ї Назарівни, уродженої Бондаренко (7.04.1922–29.03.2010) народилося два сини і донька: Борис (народ. 15.01.1942 р.), Микола (народ. 5.04.1946 р.) та Ольга (народ. 3.04.1949 р.).

Борис Миколайович Коренной (Корінний; 15.01.1942–23.01.2011), інженер-капітан першого рангу у відставці, проживав у Москві, разом зі своєю дружиною Валентиною, уродженою Поліщук (1993–2009) виростив і дав путівку у життя сину Тарасу (народ. 28.09.1969 р.) і доньці Оксані (народ. 8.08.1971 р.). Тарас Борисович Коренной, мешканець м. Кронштадт Ленінградської області, нині інженер-капітан другого рангу, разом зі своєю дружиною Ольгою має доньку Анастасію (народ. 1991 р.).

Микола Миколайович Корінний (старший), одружений (1.02.1970) з Фросиною Яківною Сідлецькою, уродженкою с. Оріховець Сквирського

району Київської області, має сина Миколу (народ. 1970 р.) і доньку Галину (народ. 1972 р.). Микола Миколайович (молодший) 22 серпня 1998 р. взяв шлюб з Майєю Вікторівною Навроцькою, уродженкою с. Оріховець, від якого народилася донька Діану (народ. 2003 р.). Сьогодні ця чоловіча лінія Корінних виглядає таким чином: **Іван–Семен–Іван–Трохим–Іван–Сергій–Амос–Микола 1–Микола 2–Микола 3** (за триста років — 10 генерацій).

Лінія Гната Семеновича Корінного (1773–1834) розвивалася впродовж XIX–XXI ст. таким чином: від двох шлюбів він мав вісім дітей, від першої дружини Анастасії — Тетяну (народ. 1800 р.), Онуфрія (1802–1804), Тихона (народ. 1806 р.) і Трохима (народ. 1811 р.); від другої — Ганни, з якою вступив у шлюб 1814 р. — Парфенія (1815–1868), Івана (народ. 1818 р.), Василя (1824–1884) та Герасима (1827–1827). Продовжувачами роду стали Парфеній та Василь. У Парфенія та його дружини Анастасії було три сини і п'ять доньок: Дмитро (1836–1903), Федір (народ. 1839 р.), Параска (народ. 1841 р.), Марина (народ. 1845 р.), Килина (народ. 1847 р.), Іван (народ. 1850 р.), Олександра (1855–1855), Євдокія (народ. 1857 р.). Молодшому Василеві його дружина Фросина подарувала чотири сини і дві доньки: Андрія (1856–1933), Сидора (1859–1865), Уляну (1863–1864), Онуфрія (народ. 1865 р.), Павла (1866–1933) та Євдокію (народ. 1871 р.).

Лінію Парфенія Гнатовича (1815–1868) продовжили дві родові гілки — Дмитра Парфеновича та Федора Парфеновича. У Дмитра та його дружини Ганни Харитонівни (Квашук) було десять дітей — чотири сини та шість доньок: Єлизавета (народ. 1858 р.), Тетяна (народ. 1861 р.), Фросина (народ. 1863 р.), Софія (народ. 1865 р.), Марія (народ. 1868 р.), Кіндрат (народ. 1871 р.), Марія (1873–1874), Сергій (народ. 1875 р.), Семен (1876–1879) та Василь (народ. 1881 р.).

Федір від двох шлюбів мав семеро дітей. Шестеро з них — діти від першої дружини Наталії Степанівни Онищук: Матвій (1862–1864), Володимир (1865–1905), Горпина (1868–1868), Дементій (народ. 1869 р.), Іуліта (1872–1873), Самійло (18..). Друга дружина — Фросина Стефанівна Мельник — народила йому доньку Фросину.

Лінію Дмитра продовжив його молодший син Василь, одружений 1906 р. з Горпиною Гуцал. Вони мали четверо дітей, двоє з яких померли немовлятами: Василя (1907–1907), Лукію (1908–1910), Олену (народ. 1911 р.) та Андрія (народ. 1915 р.). У Андрія, продовжувача роду, 1939 р. народився син Віталій, а 1940 р. — донька Тамара. До 1960-х рр. родина А.В. Корінного мешкала у Києві на вул. Тетіївській (нині Єрванська), 5, кв. 62.

Лінія Федора Парфеновича згасла, не дивлячись на те, що він мав два шлюби. Його сини — Дементій та Матвій — померли ще немов-

лятами, відповідно в 1872 р. та 1864 р., а Володимир (1865–1905) не мав дітей.

Продовжувачами роду Василя Гнатовича Корінного (1824–1884) стали його сини Андрій (1856–1933) та Павло (1866–1933), життя яких обірвав страшний голод 1933 р. Хоча Андрій Васильович та його дружина Варвара Автономівна мали аж дев'ять дітей, троє їхніх синів — Павло, Григорій, Іван (1903–1941) — на скільки нам відомо, не мали дітей.

Павло Васильович та Марія Севастьянівна Стріхар мали семеро дітей: трьох хлопців — Мойсея (1898–1918), Ієремію (Ярему) (народ. 1903 р.) та Юхима (народ. 1905 р.) і чотирьох дівчат — Стефаниду (народ. 1895 р.), Сикліту (народ. 1901 р.), Ксенію (народ. 1910 р.) та Параску (народ. 1907 р.). Продовжувачем чоловічої лінії став Ярема, який мав трьох доньок — Галину (народ. 1939 р.), Людмилу (народ. 1944 р.) та Клавдію (народ. 1947 р.) і двох синів — Аркадія (народ. 1940 р.) та Миколу (1949–1984). На жаль, подальша доля представників цієї родини автору невідома.

Розглянемо тепер родовідну гілку двоюрідного брата Семена Івановича — Калинника. У метричних книгах каленнівської і татаринівської церков кінця XVIII — початку XIX ст. згадуються три його сини: Іван (1770–1807) та Олексій (народ. 1783 р.), які проживали у Каленні, та Анастасій, котрий мешкав у Татаринівці. Продовжувачем роду став Іван, який прожив лише 37 років і раптово помер від сильної простуди («гарячки») у розквіті сил. Зі своєю дружиною Марією Романівною він мав трьох синів — Кипріяна (1799–1802), Сильвестра (1801–1859) і Федора (1806–1849), а також доньку Ганну (народ. 1804 р.). Оскільки Кипріан пішов із життя ще дитиною, а в Федора та його дружини Марії Григорівни була лише донька Степаніда (1841–1858), чоловічу лінію продовжив Сильвестр. Його дружина Агафія Григорівна Фальчук народила чоловікові двох доньок — Варвару (1837–1871) і Уляну (1846–1848) та двох синів — Гната (1838–1842) і Самійла (1841–1907).

Наступність роду цілком природно перейшла до Самійла. У 1860 р. він одружується з Іриною Андріївною (народ. 1843 р.), від якої мав вісім синів — Микиту (народ. 1861 р.), Михайла (народ. 1864 р.), Григорія (народ. 1866 р.), Стефана (народ. 1874 р.), Клима (народ. 1879 р.), Феодосія (народ. 1884 р.) і Авраама (народ. 1886 р.), а також доньку Євдокію (народ. 1888 р.).

Батьківську лінію гідно продовжив Микита Самійлович зі своєю дружиною Мариною Голуб. Остання народила своєму чоловікові дев'ятьох дітей: трьох доньок — Марію (народ. 1883 р.), Тетяну (1885–1892), Ганну (народ. 1905 р.) та шістьох синів — Миколу (народ. 1886 р.), близнюків Микиту (1888–1890) і Дементія (1888–1890), Андрія (1893–1933), Павла (народ. 1896 р.) та Харлампія (народ. 1900 р.).

Миколи, одружений 1907 р. з Зінаїдою Трохимівною, мав трьох синів — Івана, Саву (1909–1909) і Пилипа (1912–1944) та двох доньок — Наталку (народ. 1910 р.) і Марію (?–1933).

Лінію Миколи, яка ледь не обірвалася за часів Першої світової війни, продовжив Пилип, який героїчно поліг на полях Другої світової. Однак перед війною у нього від шлюбу (1908 р.) з Домнікією (Домкою) Платонівна народилися доньки Олена (народ. 1936 р.) та Ольга (народ. 1942 р.) і син Михайло (1939–1990).

Михайло, одружений з мешканкою с. Оріховець Галиною Кислян, виростив двох синів — Віктора (народ. 25.01.1966 р.) і Олександра (народ. 13.08.1970 р.). Олександр має доньку. Шлюб Віктора Михайловича Корінного з Ліною Володимирівною Радкевич цікавий тим, що через дев'ять поколінь перетнулися дві родові гілки, започатковані ще наприкінці XVIII ст. Семеном і Калинником. Бабуся Ліни Володимирівни — Христина Амосівна Радкевич, уроджена Корінна (7.08.1915–24.08.1981). У Віктора та Ліни є дочка Вікторія (народ. 5.01.1991 р.) та син Максим (народ. 13.05.2004 р.).

Ця генеалогічна лінія виглядає таким чином: **Іван–Калинник–Іван–Сильвестр–Самійло–Микита–Микола–Пилип–Михайло–Віктор–Максим.**

За триста років на обох гілках роду, заснованих Семеном та Калинником Корінними, нараховується по 10 поколінь. Це відповідає умовній динаміці розвитку роду, прийнятій у генеалогії для чоловічої лінії.

Середня тривалість життя чоловіків, яка складала у XVII–XIX ст. близько 60 років, зросла у XX–XXI ст. до 72 років, що безперечно пояснюється розвитком медицини та зростанням соціальних стандартів.

Придивляючись до каленнівських та татаринівських Корінних (Корінчуків, Курінних, Корінюків, Коріневичів, Коріневських та ін.), вивчаючи їхні характери, менталітет, мову, ставлення до праці, родини, треба відзначити у чоловіках невідомий патріотизм, щирі любові до рідного краю, до України, хазяйновитість, чадолубство, родинність. Більшість з них мають природний музичний слух, любили і люблять українську народну пісню. Серед Корінних зустрічаються прекрасні оповідачі, у всіх сім'ях у пошані книги. З художніх уподобань Корінних-чоловіків особливо слід відмітити потяг до малярства, багато з них мають каліграфічний почерк.

Представники роду Корінних вирізнялися любов'ю до коней, основної тягової сили на селі, яких вони вирощували і для себе, і на продаж. Ця любов, за розповіддю дідуся, проявилася у традиції мати у господарстві «трійку», святкову тачанку для «виїзду» у гості, на базар, до повітового містечка Сквири чи, навіть, до Києва. Останнім конярем у роду був дідусь

автора, один з кращих конезаводчиків на Київщині у 1930–50-х рр. Його коней охоче купували для роз'їздів чиновники районних та обласних організацій — ветлікари, прокурори, міліціонери, а також київський іподром.

У ХХ–ХХІ ст. спостерігається масове переселення Корінних з сіл до міст, що пояснюється, зокрема, й тими жахливими експериментами над селянством, які здійснювала радянська влада під час колгоспного будівництва та індустріалізації, невиправданими жертвами через злочинну діяльність сталінського режиму, падінням престижності та безперспективністю праці у сільському господарстві. Лише в одному с. Каленна навесні 1933 р. померло з голоду 54 представники роду Корінних.

У повоєнний період суттєво змінюється географія розселення Корінних, урізноманітнюється їх професійна зайнятість. Серед Корінних масово з'являються робітники різних фахів, інженерно-технічні співробітники, економісти, бухгалтери, вчителі, архівісти, бібліотекари, військові, а також науковці: доктори та кандидати технічних, фізико-математичних, історичних, філологічних та інших наук. Вони оселяються в Києві, Москві, Ленінграді (Санкт-Петербурзі), Мінську, Вінниці, Одесі, Караганді, на Камчатці тощо.

Отже, розглянувши кілька основних гілок родового дерева каленнівських Корінних, можемо відзначити, що попри всі негаразди, які довелося пережити їхнім нащадкам разом зі своїм народом впродовж трьох століть, дерево Корінних росте і плодоносить.

¹ Никонов В.А. География фамилий. — М., 1988. — С. 19.

² Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок ХХІ ст.). — К., 2006. — 284 с.; *Rospond St. Słownik nazwisk śląskich* // *Onomastika*. — 1955. — Т. 1. — Р. 200; *Grzybowski S. Nazwisko i jego stałość w dawnym prawie polskim* // *Ibid.* — 1957. — Т. 3. — З. 2. — Р. 499.

³ *Kamińska M. Nazwiska i przerwiska ludności wieśniczej w Łowieckiem* // *Ibid.* — 1958. — Т. 4. — З. 1. — Р. 80; Никонов В.А. Указ. соч. — С. 19–32.

⁴ Черепанова С.О. Філософія родознавства: Навч. посіб. / Передмова проф. В.Г. Скотного. — К., 2008. — С. 22–50, 300–324, 355–379 та ін.; *Глинський І. Твоє ім'я — твій друг.* — К., 1970. — 223 с.

⁵ Корінний М.М. Демографічний розвиток с. Каленна Сквирського р-ну Київської обл. у XVII–XX ст. і наслідки голодомору 1932–33 років // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. — К., 2003. — С. 130–139.

⁶ *Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь.* — М., 1976. — С. 158 (англ. «sogacle» — рибальський човен, сплетений із верболозу чи плакучої (жовтої) верби і обтягнутий шкірою (в Ірландії та Вельсі)).

⁷ Карлов Е.А. Императоры Римской империи: хронология, генеалогия: Справочник. — Лисичанск, 2001. — С. 5, 29 та ін.

⁸ Инвентарь с. Каленного с показанием в нем количества крестьянских повинностей // Книга гродская, киевская, записовая и поточная № 79, год 1768, л. 377. Див.: Хрестоматія історії держави і права. — К., 2003. — С. 238–239.

⁹ Там само.

¹⁰ Реєстр Війська Запорозького. 1649. — К., 1995. — С. 43.

¹¹ Архив Юго-Западной Руси (далі — АЮЗР). — К., 1864. — Ч. 1. — Т. 2. — С. 461–463.

¹² Там же. — Ч. 1. — Т. 2. — С. 273; Т. 3. — С. 543.

¹³ Там же. — С. 461–463.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1012, спр. 1092, арк. 384–386.

¹⁵ Там само, оп. 418, спр. 2.

¹⁶ Там само, оп. 419, спр. 16.

¹⁷ Там само, оп. 1015, спр. 128, арк. 1056–1061.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само, спр. 158, арк. 110.

²⁰ Там само, оп. 1012, спр. 1173–4491 та ін.

²¹ Там само, спр. 1092, арк. 384–386.

²² ЦДІАК України, ф. 127, оп 1012, спр. 1173, арк. 51–54.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІ РОДОВОДІВ УКРАЇНЦІВ

Бурхливий розвиток вітчизняної генеалогії викликав потребу в розробці й вдосконаленні методики здійснення родовідного пошуку та способів фіксації зібраного матеріалу.

Уперше питання методики генеалогічного дослідження було порушено львівськими родознавцями З. Служинською та М. Шамякою, які вважають, що основними етапами реконструкції родоvodu є цілеспрямоване збирання, систематизація та вивчення документів, а методом — побудова родоvodu, складання опису життя та діяльності (біографій) членів родини¹. Давши стислу характеристику джерельної бази таких студій та методики збору документів і фіксації отриманої інформації за допомогою генеалогічної картки, автори значну увагу приділили різним способам наочного зображення родовідного матеріалу.

У 2001 р. вийшов науково-методичний посібник «Родовід», в якому методиці складання родоvodu був присвячений окремий розділ². На думку автора посібника, кінцевим результатом генеалогічного дослідження є створення родовідних розписів та генеалогічних таблиць, що дозволяє компактно та виразно представити весь накопичений матеріал. Процес обробки генеалогічного матеріалу він поділяє на три етапи: 1) створення генеалогічного досьє на кожного представника досліджуваного роду; 2) складання на базі генеалогічного досьє на кожного представника роду генеалогічної картки, які підсумовують дані досьє; 3) створення родовідних розписів та генеалогічних таблиць³.

Свій варіант оформлення інформації про представників досліджуваних родів пропонує В. Кривошея⁴. Дослідник виклав також методику прочитання поминальних рядів монастирських і церковних синодиків⁵.

Цікаву методику опрацювання джерел при складанні родоvodів застосували М. Дмитрієнко та І. Войцехівська. Реконструюючи родовід відомого вченого В. Іконникова, вони звернули увагу на біографії його братів та сестри. На їхню думку, «едиційна практика засвідчує, що пошук генеалогічних даних неодмінно завершується успіхом при паралельному розгляді матеріалів до біографій найближчих родичів, що належать до одного коліна»⁶.

До цієї практики звернулася й відомий літературознавець Н. Крутікова, досліджуючи родовід М. Гоголя. Вивчення щоденників сестри, зятя та племінниці письменника дозволило пролити світло на сторінки життя М. Гоголя⁷.

Отже, в останніх генеалогічних розвідках науковці викладають окремі методологічні напрацювання з використання інформаційного потенціалу генеалогічних джерел для реконструкції родоводів. Узагальнивши цей досвід, пропонуємо комплекс власних методів використання та фіксації отриманої інформації.

Процес реконструкції родоводів можна поділити на такі етапи:

1. Підготовчий.

2. Опрацювання архівних джерел, що містять інформацію генеалогічного характеру.

3. Фіксація та оформлення результатів генеалогічного дослідження.

Розглянемо послідовність дій на кожному етапі.

1. Підготовчий.

Метою підготовчого етапу генеалогічного дослідження є збір відомої генеалогічно-біографічної інформації та визначення джерельної бази реконструкції родоуду. Для досягнення цієї мети спочатку необхідно з'ясувати такі відомості: імена, прізвища живих і померлих представників роду; їх дати народження, шлюбів, смерті; місце проживання (якщо переїжджали — то звідки, куди і коли); соціальний статус, національність, віросповідання; бажано з'ясувати, до якого церковного приходу відносилось село чи прихожанами якої церкви були представники роду.

Джерелом цієї інформації можуть стати документи сімейного архіву: офіційні — свідоцтва про народження, шлюб, смерть, військові білети, трудові книжки, дипломи, посвідчення та особисті — щоденники, листи, фотокартки, поминальні книжечки тощо. Дати народження і смерті можна уточнити, відвідавши цвинтар, на якому поховані представники роду. Необхідні генеалогічні відомості можуть містити й спогади живих представників роду, а також їх знайомих, сусідів. Можливо, вони знають відповіді на такі запитання: а) що вам відомо з історії роду? б) чи збереглися у сім'ї перекази та легенди про представників роду? в) яке походження прізвища? г) чи мали представники роду якесь прізвисько? Іноді саме такі дрібниці або сімейні легенди можуть стати ключем до пошуку чи вказати напрямок дослідження.

Існують різні методи уніфікації первинної інформації. Найбільш популярними є створення генеалогічного досьє та генеалогічної картки на кожного представника досліджуваного роду. Набір пунктів такого досьє був розроблений французькими істориками, а набір даних генеалогічної картки — центром генеалогічних та демографічних досліджень⁸.

Так, генеалогічне досьє складається із різних документів, архівних виписок, які розміщують за такими розділами:

а) громадянський стан (свідоцтва про народження, смерть, усиновлення та ін.);

б) сімейний стан (контракти та інші свідоцтва про шлюб, вінчання, розлучення та ін.);

в) національність (справжня та набута, документи про еміграцію);

г) зовнішній опис та стан здоров'я (фотокартки, портрети, медичні картки, свідоцтва про хвороби, причини смерті);

г) характер та інтелект (зразки почерку за різні роки для графологічного аналізу, спогади та свідчення сучасників);

д) віросповідання (акт про хрещення, документи, що свідчать про релігійність чи, навпаки, про атеїзм родини);

е) політичні переконання (документи чи спогади про справжні переконання, політичне кредо в різні періоди життя);

є) освіта (диплом, учнівські табелі тощо);

ж) посада та соціальне становище (накази про призначення на посаду, просування по службі, документи про відставку, документи про діяльність та захоплення літературою, мистецтвом тощо);

з) фінансовий стан (банківські документи, документи на маєтності, боргові квитанції та ін.).

Генеалогічне досьє зберігається в архіві дослідника і не передбачене для публікації. За його допомогою французькі дослідники пропонують складати на кожного представника роду генеалогічну картку, яка має такий вигляд:

Прізвище	Ім'я	№
1. Дата та місце народження.		
2. Дата смерті та місце поховання.		
3. Відомості про батьків.		
4. Відомості про супруга.		
5. Свідоцтво про шлюб (місто одруження, завірене нотаріусом).		
6. Відомості про батьків супруга.		
7. Коли і де помер супруг.		
8. Інші шлюби.		
9. Повторення пунктів 5, 6.		
10. Національність.		
11. Фізичні данні.		
12. Причина смерті.		
13. Психічний стан.		
14. Приналежність до конфесії.		
15. Політичні переконання.		

16. Освіта.
17. Службове становище.
18. Титули, нагороди.
19. Фінансовий стан.
20. Діти.

Посилання на джерела

- 1)
- 2)

Застосовувати цю методику краще в тих випадках, коли родина не є великою. Якщо ж рід налічує значну кількість представників і має численні розгалуження (а такими в Україні було більшість родин), то раціональнішим було б створення генеалогічної інформативної бази про рід та генеалогічних карток на кожному роду цього роду.

Складовими частинами такої *генеалогічної бази* є:

1. Офіційні документи, що залишилися від померлих родичів, фотокартки, щоденники.
2. Генеалогічні картки на кожному малу (нуклеарну) родину, яка складається з однієї шлюбної пари та її дітей.
3. Виписки з ревізьких казок, посімейних списків, метричних книг, сповідних відомостей та інших архівних документів.
4. Виписки з допоміжних джерел, в яких відклалася інформація біографічного змісту: про навчання, кар'єру, зовнішність та інше. Це можуть бути також і відомості про історію населеного пункту, де мешкали представники роду.

Слід зазначити, що зібрана ще на початку дослідження інформація про рід буде поповнюватися в ході обробки різноманітних джерел.

Основною складовою генеалогічної інформаційної бази про рід є *генеалогічні картки на родину*, які містять такі відомості: прізвище, ім'я, по батькові подружньої пари; їх дати народження, шлюбу, смерті; імена та дати народження, шлюбу, смерті їх дітей. Пропонуємо заповнювати генеалогічну картку на родину таким чином:

Карпенко
Іван Петрович
07.08.1850–10.05.1918

Руденко
Марія Микитівна
~ 1854–12.09.1929

шлюб
11.06.1869

Їхні діти:

- 1). *Іван* — 02.04.1870–03.04.1870

2). Марія — 16.09.1871 — у 1890 р. вийшла заміж за Гончара Миколу Івановича, р. н. ~ 1897

3). Гнат — 12.11.1873 — у 1891 р. забрали в рекрути

4). Яків — 09.12.1875 — у 1901 р. одружився з Черненко Ганною Петрівною, р. н. ~ 1880

До цієї картки можна заносити також інші відомості біографічного характеру (про відбування рекрутської служби, навчання, майновий стан тощо). Цю інформацію можна фіксувати як поруч з виявленими датами, так і на зворотному боці картки. Бажано зазначати джерело отриманої інформації (архівні шифри, вихідні дані книги).

На одружених дітей заводиться окрема картка, що містить відомості про їхні родини.

Карпенко
Яків Іванович
09.12.1875–10.05.1930

Черненко
Ганна Петрівна
~ 1880–12.09.1940

шлюб
07.10.1901

Їхні діти:

1). Петро — 17.08.1902–19.05.1943

Таким чином, створення генеалогічної інформаційної бази полегшує побудову дерева роду та складання покоління розпису. Це також дозволяє уникнути помилок у випадку, коли в населеному пункті мешкає багато однофамільців.

Особливу увагу на підготовчому етапі необхідно звернути на місце проживання представників роду. Для цього необхідно з'ясувати не просто назву населеного пункту, а уточнити, до складу якої волості, повіту та губернії він належав у різні часи. Зробити це можна за допомогою різноманітних довідників населених пунктів⁹. При цьому слід враховувати, що кордони сучасних областей України не співпадають з кордонами колишніх губерній, а за радянських часів в Україні мали місце значні адміністративно-територіальні зміни¹⁰.

Знання про точне місце проживання представників роду нам необхідно для з'ясування, на базі документів якого архівосховища буде проводитися генеалогічне дослідження. Адже тут можуть виникнути певні труднощі, оскільки за радянських часів архівні фонди упорядковувалися за сучасним адміністративно-територіальним поділом, а багато документів попередньої доби зосереджені в колишніх губернських архівах. Наприклад, територія Сумської області входила до складу Харківської, Полтавської, Чернігівської та Курської губерній, тому в архівах цих областей зберігаються документи з історії Сумщини.

Після визначення необхідного для нашого дослідження архівного сховища, з'ясуємо наявність у його фондах основних генеалогічних джерел, які складають реальний інтерес для реконструкції багатьох родоводів. У першу чергу, за допомогою описів фондів духовних правлінь чи окремих церков виявимо кількість метричних книг та сповідних відомостей церков того населеного пункту, де мешкали представники роду. Інформацію про наявність матеріалів ревізьких переписів можна отримати, ознайомившись з описами фондів казначейства. Рекомендуємо отриману інформацію занести до таблиці.

Метричні книги Покровської церкви
с. Головашівка Сумського повіту Харківської губернії

	Архівні шифри	Вид книги
1876	ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 5 ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 312	Народження, шлюб, смерть Народження
1877	ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 11 ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 312	Народження, шлюб, смерть Народження, шлюб, смерть
1878		
1879		
1880	ДАСО, ф. 744, оп. 1, спр. 19	Народження, смерть

Якщо в населеному пункті було декілька церков, то такі таблиці складаються на кожну церкву. Таким же чином можна оформити відомості про ревізькі казки, сповідні відомості.

Укладання таких таблиць допомагає визначити хронологічні межі дослідження та існуючі через брак джерел лакуни.

Таким чином, з'ясувавши генеалогічно-біографічні відомості про представників досліджуваного роду та джерельну базу родоводу, переходимо до наступного етапу.

2. Опрацювання архівних джерел, що містять інформацію генеалогічного характеру.

Основним завданням цього етапу є отримання з джерел інформації генеалогічного змісту з метою з'ясування дат народження, шлюбів та смертей представників роду та встановлення родинних зв'язків.

Базовими джерелами при складанні родоводів є метричні книги, сповідні відомості, ревізькі казки, так як вони охоплюють широке коло різних верств населення і на їх підставі можна отримати інформацію про головні дати життя людини та її родинне оточення. Як правило, генеалогічні пошуки

розпочинаємо з опрацювання метричних книг церков, завдяки яким встановлюємо дату народження необхідного представника роду. Із знайденого метричного запису з'ясуємо не тільки точну дату народження, а також імена батьків. Далі потрібно переглянути в метричній книзі частину другу «О бракосочетавшихся» за 10–15 років, починаючи від дати народження представника роду. Тобто ми повинні знайти запис про одруження його батьків. Пошук здійснюється знизу. Наприклад: 1) дата народження дитини 25.12.1889 р. Батьки могли одружитися на початку 1889 р.; 2) дата народження дитини 11.03.1889 р. Шлюб потрібно шукати в середині 1888 р.

Якщо відомо, якою за чергою в сім'ї була дитина (первістком, другим і т.д.), можна підрахувати, коли приблизно одружилися батьки. Як правило, у селянських родин діти народжувалися з інтервалом у 2 роки. Наприклад, відомо, що дитина була сьомою у родині. У цьому випадку, ймовірно, її батьки одружилися 14 років тому. Але слід пам'ятати, що не всі діти виживали, і нащадки могли не знати, скільки їх було.

У метричному запису про шлюб зазначалося: вік, соціальний статус і місце проживання наречених. Віднявши від року одруження вказаний у запису вік нареченого та нареченої, визначаємо роки їх народження. Знаючи приблизно рік народження і місце проживання представника наступного коліна досліджуваного роду, можемо шукати точну дату його народження. Коли ця дата буде знайдена, ми дізнаємося імена і прізвища його батьків і почнемо пошук дати їх одруження за вищезазначеною схемою.

Коли вже знайдено представника останнього коліна (скільки буде виявлено поколінь, залежить від того, за який період збереглися метричні книги), укладаємо пряму лінію роду, графічно її оформляємо. Таким чином, ми склали висхідний родовід.

Тепер можна переходити до складання родоводу низхідного, тобто від родоначальника до його нащадків. Для цього переглядаємо рік за роком всі метричні книги і доповнюємо схему родоводу конкретними датами народження, смерті, одруження представників роду.

Якщо є дані ревізьких переписів, сповідних відомостей за великий проміжок часу, пропонується така послідовність складання родоводу. Спочатку у метричних книгах знаходимо записи про народження та шлюби представників досліджуваного роду по прямій лінії до року, за який є ревізькі казки чи сповідні відомості. Потім у ревізьких казках та сповідних відомостях шукаємо записи про необхідну родину і складаємо основу родоводу. Потім можемо повернутися до детального вивчення метричних книг. Тепер складену нами схему генеалогічного дерева будемо доповнювати датами народження, шлюбів, смерті представників досліджуваного роду, які народилися і померли між ревізіями.

Розглянемо запропоновану методику на прикладі дослідження роду Чорнишів.

З метричної книги за 1867 р. відомо, що Єрмолай Карпович Чорниш одружився у віці 20 років, отже народився він приблизно у 1847 р. Якщо збереглися ревізькі казки за 1850 і 1858 рр., то пряму лінію роду можна визначати за даними з цих документів. У них шукаємо відомості про родину Чорнишів, а у знайдених записах — ім'я Єрмолая Карповича, якому в 1858 р. було 11 років.

З ревізького запису 1858 р. стало відомо, що батьком Єрмолая Карповича був Карпо Петрович, який у цей час жив разом зі своїм батьком Петром Івановичем Чорнишом. У ревізькій казці за 1850 р. шукаємо записи про родину Петра Івановича Чорниша. Проаналізувавши записи ревізій 1850 і 1858 рр., визначаємо дати народження представників наступних двох колін роду Чорнишів: Карпа Петровича — приблизно 1819 р. і Петра Івановича — приблизно 1778 р.

У наступних ревізьких казках за 1835 і 1816 рр. знаходимо відомості про батьків Петра Івановича. З'ясуємо, чи не змінювали місце проживання Петро Іванович і Карпо Петрович. Про це можна дізнатися із записів у графі «Из того числа выбыло. Когда именно». Якщо змін не було, то продовжуємо пошук за ревізькими казками цього села. У випадку зміни місця проживання, потрібно переглядати ревізькі казки того населеного пункту, звідки переїхала родина.

Оскільки родина Чорнишів продовжувала жити в с. Хоружівка, то вивчаємо матеріали ревізії 1811 р. З'ясуємо, представником останнього коліна, яке ми можемо виявити за наявними архівними документами, був Осип Черниш. Отже, пряма лінія роду Чорнишів за відомостями з ревізьких казок буде мати такий вигляд: **Осип–Іван–Петро–Карпо–Єрмолай**.

Таким чином, завдяки ревізьким казкам нам вдалося встановити п'ять поколінь Чорнишів за прямою лінією. Це висхідний родовід. Тепер можемо переходити до низхідного родоводу.

Слід зазначити, що чиновники нерідко робили помилки у записах про вік ревізької душі. Тому, якщо в матеріалах ревізій зустрічається різний вік особи, то обираємо найбільш ймовірний. Наприклад, проаналізуємо ревізькі записи за 1811 і 1816 рр. з метою з'ясування віку Петра Івановича Чорниша. У 1811 р. йому було 33 роки. Згідно із записом 1816 р. Петру Івановичу — 27 років, а його дочці від першого шлюбу — 14. Отже, він став батьком в 13 років. Очевидно, переписувач неправильно записав вік під час останньої ревізії: 23 роки замість 33. І ця помилка не була виправлена в наступних ревізіях. Встановити точну дату можна, знайшовши метричний запис про народження Петра Івановича, запис про одруження, але метричних книг

кінця XVIII — початку XX ст. збереглося мало. Тому потрібно шукати запис про смерть, де вказувався вік померлого. Якщо таких записів не знайдено, то дату народження треба визначати за віком дітей.

Аналогічно вивчаємо і сповідні відомості. Оскільки сповідні відомості склалися кожен рік, і в них змінювався практично тільки вік прихожан, то ми пропонуємо отриману інформацію заносити до спеціальних бланків, які мають такий вигляд.

Склад родини	1840 р.	1841 р.	1843 р.	1844 р.	1845 р.	1850 р.	1851 р.
Петро Якович Тищенко	30	31	32	33	34	39	40
Його дружина Ганна	27	28	29	30	31	36	37
Їхні діти: Іван	6						
Михайло	3	4	5	6	7	13	14
Марія		1	2	3	4	10	11

Такі бланки краще заготовляти на папері формату А-4, розмістивши таблицю горизонтально. На зворотному боці листа фіксуються архівні шифри опрацьованих відомостей (назва архіву, номери фонду, опису, справи, аркушів).

3. Фіксація та оформлення результатів реконструкції родоводів.

Метою останнього етапу є складання родоводу та оформлення отриманої генеалогічної інформації у вигляді родовідних дерев, розписів або генеалогічних таблиць на підставі створеної генеалогічної бази про рід та генеалогічних карток на родини.

Питання фіксації та оформлення генеалогічної інформації завжди було в центрі уваги як українських, так і зарубіжних дослідників¹¹. Традиційно родоводи поділяються на висхідні й низхідні та відтворюються трьома способами: родовідна таблиця, родовідне дерево, родовідний розпис¹². Методика їх побудови достатньо повно висвітлена в навчальних посібниках¹³. Розглянемо переваги та недоліки кожного з цих способів фіксації генеалогічної інформації.

Найбільш наочним способом, який дає можливість швидко знайти будь-яку особу в родоводі і з'ясувати його родинні зв'язки, є генеалогічна таблиця чи родовідне дерево. Недоліком такого способу є те, що в генеалогічній

таблиці чи родовідному дереві можна занотувати тільки мінімум відомостей про кожну особу, досить проблематично внести до них додаткову інформацію.

Більш інформативними, компактними та зручними є родовідні (покоління) розписи, які містять поколінний перелік всіх представників одного роду та основні біографічні відомості про них. Кожне покоління виокремлюється римськими цифрами. Таке виокремлення називають коліном роду. Арабськими цифрами зазначають представників роду. Перед іменем представника роду, ліворуч, ставиться порядковий номер. Далі іде інформація про представників роду. Вона повинна бути стислою, лаконічною, містити необхідний мінімум: прізвище, ім'я, по батькові, роки життя, місце народження, основні відомості біографічного характеру та, бажано, інформацію про дружин та дітей. В останньому стовпці, праворуч, ставиться номер батька чи матері. При бажанні в поколінні розписи можна внести посилання на джерела.

Зразок поколінного розпису
Родовід Хоруженків

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду	№ батька
I		
1	Григорій Хоруженко, нар. приблизно в кінці XVII ст. Помер до 1795 р.	
II		
2	Корній Григорович, нар. бл. 1729 р. У ревізькій казці за 1795 р. записаний серед військових обивателів м. Суми. Помер у 1791 р. <i>Дружина 1</i> — Агафія Григорівна, нар. бл. 1746 р. Померла бл. 1784 р. <i>Діти</i> — Василь, Данило, Володимир. <i>Дружина 2</i> — Волошинова Євдокія Карпівна, нар. бл. 1755 р. Шлюб — бл. 1785 р. <i>Діти</i> — Василь.	1
III		
3	Василь Корнійович, нар. бл. 1746 р. Помер у 1785 р. <i>Дружина</i> — Параскева Михайлівна, нар. бл. 1755 р. <i>Діти</i> — Андрій, Олена.	2

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду	№ батька
4	Данило Корнійович, нар. бл. 1757 р. Помер у 1800 р. <i>Дружина</i> — Мотрона Йосипівна, нар. бл. 1761 р. Померла до 1821 р. <i>Діти</i> — Ганна, Мойсей, Леонтій, Феофан, Олена.	2
5	Володимир Корнійович, нар. бл. 1765 р. Помер у 1800 р. <i>Дружина</i> — Завальна Агрипина Григорівна, нар. бл. 1772 р. <i>Діти</i> — Олексій, Фекла, Яків, Семен.	2
6	Василь Корнійович, нар. бл. 1786 р. У ревізькій казці за 1811 р. є запис, що Василь «взят в 1797 году в двор его императорского величества в певчие и ныне служит в военной службе офицером».	2
IV		
7	Андрій Васильович, нар. бл. 1764 р. У ревізькій казці за 1811 р. є запис про те, що «Андрей Васильович перечислен в сл. В. Сыроватка в 1811 г.» <i>Дружина</i> — Томашевська Євдокія Василівна, нар. бл. 1765 р.	3
8	Олена Василівна, нар. бл. 1776 р. <i>Чоловік</i> — Чернявський Олексій, «рукоположенный пономарь г. Суми».	3
9	Ганна Данилівна, нар. бл. 1776 р.	4
10	Мойсей Данилович, нар. бл. 1782 р. <i>Дружина</i> — Марія Миколаївна, нар. бл. 1792 р. <i>Діти</i> — Марія, Петро, Пелагія, Ксенія, Марія, Павло, Микола.	4
11	Леонтій Данилович, нар. бл. 1785 р. Згідно з ревізькою казкою за 1811 р. «перечислен по позволенію в Харьков в 1807 г.».	4
12	Феофан Данилович, нар. бл. 1789 р.	4
13	Олена Данилівна, нар. бл. 1799 р.	4
14	Олексій Володимирович, нар. бл. 1790 р. Помер у 1809 р.	5
15	Фекла Володимирівна, нар. бл. 1788 р.	5
16	Яків Володимирович, нар. бл. 1797 р.	5
17	Семен Володимирович, нар. бл. 1804 р.	5

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду	№ батька
V		
18	Марія Мойсеївна, нар. бл. 1814 р.	10
19	Петро Мойсейович, нар. бл. 1816 р. Помер бл. 1887 р. <i>Дружина</i> — Марія Оксентіївна, нар. бл. 1820 р. <i>Діти</i> — Олексій, Іван.	10
20	Пелагія Мойсеївна, нар. бл. 1820 р.	10
21	Марія Мойсеївна, нар. бл. 1821 р. Померла до 1835 р.	10
22	Марія Мойсеївна, нар. бл. 1823 р.	10
23	Павло Мойсейович, нар. бл. 1827 р. Помер до 1835 р.	10
24	Микола Мойсейович, нар. бл. 1837 р. Помер 5 березня 1883 р. <i>Дружина</i> — Васса Іванівна, нар. бл. 1838 р. <i>Діти</i> — Григорій, Микола, Іван, Василь, Марія, Прокіп, Мотрона, Анастасія.	10
VI		
25	Олексій Петрович, нар. бл. 1842 р. Помер 15 жовтня 1886 р. Шлюб — 3 листопада 1871 р. <i>Дружина</i> — Котенкова Катерина Василівна, нар. бл. 1850 р. <i>Діти</i> — Олександра, Олександр, Андрій, Арсеній, Тимофій, Михайло, Ганна.	19
26	Іван Петрович, нар. бл. 1858 р. <i>Дружина</i> — Агрипина Кіндратіївна, нар. бл. 1859 р. <i>Діти</i> — Ганна, Павло, Іван, Олександра, Василь.	19
27	Григорій Миколайович, нар. бл. 1867 р. <i>Дружина</i> 1 — відомостей немає. <i>Дружина</i> 2 — Ганна Зіновіївна, нар. бл. 1864 р. Шлюб — 1884 р. <i>Діти</i> — Меланія, Дмитро, Марія, Василь, Іван, Микола, Андрій, Ганна.	24
28	Микола Миколайович, нар. бл. 1868 р. Помер 10 червня 1871 р.	24
29	Іван Миколайович, нар. 21 лютого 1871 р.	24
30	Василь Миколайович, нар. 23 лютого 1873 р.	24

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду	№ батька
31	Марія Миколаївна, нар. 24 березня 1876 р.	24
32	Прокіп Миколайович, нар. 8 липня 1878 р. Помер 25 травня 1879 р.	24
33	Мотрона Миколаївна, нар. 25 березня 1880 р. Шлюб — 10 січня 1901 р. Чоловік — Семенов Андрій Васильович, нар. бл. 1877 р.	24
34	Анастасія Миколаївна, нар. 19 січня 1883 р. Шлюб — 9 липня 1906 р. Чоловік — Тараненко Василь Іванович, нар. бл. 1877 р.	24
VII		
35	Меланія Григорівна, нар. 25 грудня 1884 р. Шлюб — 17 жовтня 1904 р. Чоловік — Ємельяненко Василь Панасович, нар. бл. 1878 р.	27
36	Дмитро Григорович, нар. 11 жовтня 1886 р. Дружина 1 — Гладіліна Марія Костянтинівна, нар. бл. 1887 р. Шлюб — 25 січня 1909 р. Померла бл. 1919–1920 рр. Діти — Тетяна, Іван, Клеопатра, Андрій. Дружина 2 — Головашева Параскева Іванівна, нар. 20 червня 1890 р. Шлюб — 25 січня 1922 р. Розлучення — 18 квітня 1923 р. Дружина 3 — Тимченко Дарія Антонівна, нар. 28 лютого 1892 р. Шлюб — 13 червня 1924 р. Діти — Любов.	27
37	Марія Григорівна, нар. 8 лютого 1889 р. Шлюб — 23 вересня 1912 р. Чоловік — Кондратенко Іван Омелянович, нар. бл. 1887 р.	27
38	Василь Григорович, нар. 1 серпня 1890 р.	27
39	Іван Григорович, нар. 12 січня 1893 р. Помер 9 січня 1894 р.	27
40	Микола Григорович, нар. 19 листопада 1894 р.	27
41	Андрій Григорович, нар. 2 липня 1898 р.	27
42	Ганна Григорівна, нар. 2 листопада 1900 р.	27
VIII		
43	Тетяна Дмитрівна, нар. 5 січня 1910 р.	36

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові, інші відомості про представника роду	№ батька
44	Іван Дмитрович, нар. 19 червня 1911 р.	36
45	Клеопатра Дмитрівна, нар. 26 жовтня 1918 р.	36
46	Андрій Дмитрович, нар. бл. 1920 р.	36
47	Любов Дмитрівна, нар. 23 вересня 1925 р. <i>Діти</i> — Лариса.	36
IX		
48	Лариса, нар. 20 квітня 1947 р.	47

Поколінний розпис складений за матеріалами Державних архівів Харківської обл. (ф. 31, оп. 141; ф. 40, оп. 105, 110) та Сумської обл. (ф. 744).

Таким чином, такі родовідні розписи містять перелік всіх представників одного роду від пробанда (родоначальника) та основні біографічні відомості про них, виявлені під час здійснення генеалогічного дослідження.

Слід зазначити, що при складанні родоводів необхідно враховувати закон родовідного обчислення.

Згідно з цим законом, середня різниця у віці між батьком і дитиною складає 30–35 років, а між матір'ю і дитиною — 25–30 років. Звичайно, можуть бути деякі винятки з правил. Однак, в середньому на одне століття припадає три покоління за чоловічою лінією та чотири — за жіночою. Цей закон дає можливість перевірити, чи вірно складений родовід. Якщо середня різниця між поколіннями є більшою, то є вірогідність помилки.

Отже, основою запропонованої методики складання родоводів є комплексне використання інформаційного потенціалу таких джерел, як метричні книги, ревізські казки, сповідні відомості та застосування такого прийому, як створення генеалогічної інформаційної бази про рід та генеалогічних карток на кожен рід цього роду. Найбільш вдалою формою фіксації генеалогічного матеріалу, вважаємо, родовідні (поколінні) розписи.

¹ Служинська З., Шамеко М. Генеалогія. Частина 1: Побудова, аналіз та застосування родоводів. — Львів, 2000. — С. 64–85.

² Родовід. Науково-методичний посібник / Підг. В.В. Томазов. — К., 2001. — С. 13–18.

³ Там само. — С. 16–18.

⁴ Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — 2 вид., доп. — С. 8–10.

⁵ *Його ж.* Персональний склад та генеалогія козацької старшини (1648–1782): Дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06. — К., 2005. — Додаток 3. — С. 938. *Його ж.* Синодик Крупицько–Батуринського монастиря як історичне джерело // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 65–67.

⁶ *Дмитрієнко М., Войцехівська І.* До питання про джерельну базу для складання родоводів // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті В. Модзалевського. — К., 1996. — С. 51.

⁷ *Крутикова Н.* Сторінки родинної хроніки Гоголів // Київська старовина — 1998. — № 4. — С. 79–85.

⁸ Див.: *Соболева Н.А.* Некоторые аспекты методики генеалогических исследований в современной французской литературе // История и генеалогия: С.Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогических исследований. — М., 1977. — С. 275–286; Введение в специальные исторические дисциплины: Учебн. пособие. — М., 1990. — С. 26–28.

⁹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ (на 1 вересня 1946 року). — К., 1947; Сумська область: Адміністративно-територіальний поділ (1 січня 1986 р.). Довідник. — Х., 1986.

¹⁰ Див.: *Дмитрієнко М.Ф., Маркова О.Є.* Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 р. по 80-ті роки ХХ ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. — К., 1992. — С. 3–13.

¹¹ *Служинська З., Шамеко М.* Вказ. пр. — С. 66–77; *Соболева Н.А.* Указ. соч. — С. 274–286; *Савелов Л.М.* Лекции по русской генеалогии, читанные в Московском археологическом институте: первое и второе полугодие. — М., 1994. — 21–31.

¹² *Савелов Л.М.* Указ. соч. — С. 21–31.

¹³ Введение в специальные исторические дисциплины... — С. 20–28; *Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б.* Ключи к тайнам Клио: Книга для учащихся и студентов. — М., 1994. — С. 254–259; Родовід. Науково-методичний посібник... — С. 16–18 та ін.

**ГЕНЕАЛОГІЯ ТРЕГУБОВИХ, ВОЛХОВСЬКИХ, БАРАНОВИЧІВ,
ШИМКЕВИЧІВ: РОДИННА ІСТОРІЯ ТА СІМЕЙНІ ЗВ'ЯЗКИ
(XVIII–XIX ст.)**

*Світлій пам'яті батька мого,
Трегубова Василя Андрійовича,
присвячую*

Зі смертю мого батька, інженера-будівельника Василя Андрійовича Трегубова (7.07.1890–9.02.1969), згасла чоловіча гілка давнього боярсько-дворянського роду. У спадок мені батько залишив не матеріальні блага, а сімейний архів, який він зібрав і зберіг всупереч світовим війнам, революціям та політичним репресіям.

За свого життя він не ознайомив мене з цими унікальними документами. Цей архів для мене, як мовчазний заповіт батька: зберегти історичну пам'ять нашого роду.

Головним джерелом генеалогії роду з сімейних документів став: «Родословець. Трегубовъ. Владиміръ» — витяг з книги В.І. Чернопотова, виданої у Швейцарії в 1909 р. [1, с. 634–637]*. Там сказано, що історія роду Трегубових в Московії розпочалася у XV ст. і нараховує 19 поколінь (до XX ст. включно).

Засновники роду на початку 70-х рр. XV ст. вийшли з Кабарди у складі військового загону числом 1900 осіб, на чолі якого були султан Трегуб Кабардинський та його син Даньяр, царевич, у хрещенні Андрій Васильович [1, с. 634]. Вони перейшли «під руку» Великого князя московського Івана III Васильовича.

Великому князю московському загін досвідчених, сміливих воїнів-горців став у пригоді під час підкорення російських удільних князівств та, особливо, у війнах проти Великої Орди, яка постійно загрожувала Москві [2, с. 68–80].

Султан Трегуб Кабардинський з нащадками, в обмін на втрату незалежності, отримав захист сильного князівства Московського від Золотої

* Посилання подаються згідно з авторським оформленням.

Орди та великий уділ у Симбірській губернії: м. Курмиш, що у верхів'ї ріки Сури, а також прилеглі землі та закудинські волості [1, с. 634].

Від султана Трегуба та царевича Даньяра (1-ше та 2-ге покоління) починається рід Трегубових, що перебував на військовій службі у московських володарів. Найбільш уславився у військових кампаніях за розширення меж Московії та боротьбі проти татарського ярма Даньяр. У «Родословці» йому присвячений чималий запис [1, с. 635]: «Даньяр, царевич, во святом крещении Андрей, служил при войске, ходил подъ Новый город (1478 г. — *Н.Р.*), при нем находилось много татарских князей и пристава: кн. Петр Оболенский да кн. Иванъ Звенц (Звенец). Вел. кн. (Иван III Васильевич. — *Н.Р.*) брал Даньяра с собою в поход против татар (при р. Оци), а после отступления, возвратившись с Даньяром в Москву, отпустил последнего в данный ему для прожития город» [1, с. 635].

Історик В.В. Каргалов наводить у своїй книзі свідчення літописця, що змальовує переможну битву Великого князя Івана III проти військ Ахметхана, яка мала місце 1476 р. на р. Ока, під невеличкою фортецею Алексином: «...ордынцы...поидоша вборзе на брег к Оце многою силою и ринушася вси в реку, хотя перелезти на нашу сторону, понеже бо в том месте рати не было ... но только стоял туто Петр Федорович да Семен Беклемишев с малыми зело людьми ... Они же начаша с ними стрелятися и много бишася с ними, уже и стрел мало бяше у них и бежати помышляху, а в то время приспех к ним князь Василей Михайлович с полком своим, и по сем приидоша полцы княже Юрьевы Васильевича (брата Великого князя Ивана III Васильевича. — *В.К.*) в той же час за ними и сам князь Юрой прииде, и тако начаша одолети християне ... полци великого князя и всех князей приидоша к берегу и бысть великое множество их, тако же и царевича Даньяра (служилого царевича Ивана III. — *В.К.*). И се сам царь прииде на брег и видево многие полки великого князя, аки море колеблющиесе, доспехи на них бяху чисты вельми, яко сребро блистаючи, и вооружени зело, и начат от брега отступати помалу в ноци той, и побеже гоним гневом божиим» [2, с. 75].

З трьох синів Даньяра-Андрія нащадків залишив лише Кузьма Андрійович, з яких у 7-му поколінні два брати Трегубових мали досить високе становище у придворній ієрархії царя Івана IV Васильовича.

Так, Іван Михайлович Трегубов був думним боярином і новосельським намісником, «...ходил в большом полку под Казань» (1552 р. — *Н.Р.*). Василь Михайлович, пращур мого батька, був окольничим та брав участь у походах 1549–1551 рр. для придушення повстань у Пскові та Великому Устюзі [1, с. 635].

Щодо розселення роду Трегубових, то, починаючи з 11-го покоління, у першій половині XVII ст. вони просунулися далеко на захід від приволзьких

степів Симбірської губернії — у Володимирську та Тульську губернії. Більшість з пращурів до кінця XVIII — середини XIX ст. служили офіцерами в імператорських гвардійських полках, а у відставці очолювали повітові дворянські зібрання.

Так, поручик гвардії Василь Андрійович Трегубов (15 покоління), мій прапрапращур, два рази — у 1782 р. та у 1784 р. обирався предводителем дворянства Суздальського повіту. Він та його нащадки були внесені до 6-ї частини дворянської родовідної книги як представники найдавнішого дворянського роду.

Гідним представником роду в 16-му поколінні став син Василя Андрійовича — підполковник Андрій Васильович Трегубов (народ. 1785 р.)*. З юних літ Андрій — на військовій службі. У 1803–1807 рр. брав участь у походах російської армії проти армії Наполеона. Під час Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів російської армії він був уже в чині майора Катеринбурзького полку, а з 1814 р. — 4-го Єгерського полку. Через поранення картечню у ногу Андрій звільнений 1816 р. у відставку в чині підполковника «с мундиром и полным пансионом» [3].

Він був нагороджений орденами св. Анни 2-го ст. та св. Володимира 4-го ст. з бантом. Мав багато бойових медалей та відзнаку «За безупречную 15-летнюю службу» [3].

Не дивно, що саме його, героя Вітчизняної війни, у 1818–1820 рр. обирали Горохівським повітовим, а згодом — Володимирським губернським предводителем дворянства [1, с. 637].

Як дворянин давнього роду, він 1834 р. був записаний з дітьми у 6-ту частину Дворянської родословної книги Володимирської губернії [3].

Він був одружений (вірогідно, з 1822 р.) з Катериною Павлівною Щепочкіною, донькою дворянина. Родинний маєток знаходився в Тульській губернії і належав дружині. До маєтку входили с. Квашніне Веневського повіту (347 душ чоловічої статі), а також сільця Потетине та Улибушеве (161 душа).

У подружжя Трегубових було семеро дітей — всі уродженці с. Квашніне. Це три сини: Микола (народ. 1826), Дмитро (народ. 1829), Василь (народ. 1833) та четверо дочок: Софія (народ. 1823), Ольга (народ. 1825), Наталія (народ. 1827) та Катерина (народ. 1831). Сам батько родини — підполковник А.В. Трегубов — через службові обов'язки проживав у м. Вільно [3].

На жаль, у вже цитованому «Родословці» В.В. Чернопотова відсутні відомості про долю дітей підполковника, за винятком молодшого сина Василя Андрійовича.

* Подобиці його життя відомі з нашого родинного архіву.

Василь Андрійович Трегубов (народ. 28.05.1833), мій прадід, представник 17-го покоління роду, за сімейною традицією теж обрав військову кар'єру: отримав освіту у кадетському корпусі і дуже рано, у 16-річному віці, розпочав військову службу підпрапорщиком, а з 25.10.1851 р. — прапорщиком [4]. За підтримки батька, роки його служби пройшли у привілейованому піхотному полку гвардії Його імператорської величності великого князя Михайла Миколайовича [5], де прослужив до 1860 р. і вийшов у відставку в чині штабс-капітана. У 1859 р. 26-річний штабс-капітан Василь Андрійович Трегубов одружився із українською дворянкою Уляною Петрівною Волховською (народ. 4.03.1839) [6], першим поєднавши свій рід з Україною.

Петро Михайлович Волховський (народ. 1784 р.), дворянин Чернігівської та Полтавської губерній, капітан артилерії у відставці (з 1838 р.), походив з давнього козацько-старшинського роду та мав зі своєю дружиною Софією Василівною двох синів: Миколу (народ. 1835), Івана (народ. 1842) та шістьох доньок: Варвару (народ. 1826), Віру (народ. 1836), Ганну (народ. 1837), Уляну (народ. 1839), Марію (народ. 1840) та Надію (народ. 1844) [7] (див. табл. 1).

П.М. Волховський з дітьми був долучений Чернігівським губернським дворянським зібранням у 1838 р. до роду Волховських та записаний у 2-гу частину Родовідної книги дворянства по Полтавській та Чернігівській губерніях [7, 8]. Волховські мали родинні зв'язки із Закревськими та Лизогубами, відомими українськими аристократичними родами. Так, брат Уляни Петрівни — Микола Петрович Волховський — був одружений з Ольгою Платонівною Закревською (народ. 1839), донькою полковника лейб-гвардії кірасирського полку Платона Олексійовича Закревського [8, с. 187–190].

А хрещеною матір'ю новонародженої Уляни Волховської, моєї прабабусі, у метричному свідоцтві Михайлівської церкви с. Драбове записана дівица Софія Іванівна Лизогуб, донька предводителя чернігівського дворянства Івана Костянтиновича Лизогуба (1762–1819) [6].

Волховські володіли с. Драбове Золотоніського повіту та с. Кропивня Ніжинського повіту, де побачив світ їхній онук Андрій, син Уляни Петрівни та штабс-капітана Василя Андрійовича Трегубова. Проте молоде подружжя Трегубових недовго прожило в Україні і переїхало до Москви, за місцем служби Василя Андрійовича. У родовому архіві збереглася адреса: «Москва, в Басманной части, в Доброслободском переулке, в доме Петрова, Его благородию Василию Андреевичу Трегубову, Комисару Военного госпиталя» [5].

Родоначальником Волховських був священик Степан Волховський, що походив з козаків. У 1727–1761 рр. він служив ніжинським протопопом,

настоятелем Свято-Миколаївського мурованого собору, спорудженого козаками Ніжинського полку у 1668–1670 рр. замість дерев'яного храму. Його зусиллями у 30-ті рр. XVIII ст. собор було відремонтовано, встановлено новий іконостас. Помер Степан Волховський 1761 р. у Ніжині [9].

Відомі два його сини — Іван та Михайло. Брати Волховські народилися у першій третині XVIII ст. у Ніжині. Обоє навчалися у Києво-Могилянській академії [10, 11].

Іван Степанович Волховський (народ. 1737) обрав шлях священника. По завершенні навчання був висвячений 1761 р. на диякона і направлений для служіння до ніжинського Миколаївського собору. Від травня 1762 р. він став настоятелем цього храму замість свого спочилого батька о. Степана. Водночас його призначено ніжинським протопопом, незважаючи на його молодість — було йому 25 років (а за церковними канонами на протопопа призначали священників не молодших за 30 років). Іван Волховський з 1761 р. був одружений з дочкою борзненського протопопа Івана Дублянського [10, 11].

Син Івана Степановича — Григорій Іванович Волховський — капітан лейб-гвардії Ізмайлівського полку, у відставці з 1788 р., жив у Ніжині. З 1795 р. він служив засідателем земського суду, земським справником, поштмейстером. З 1805 р. — надвірний радник.

З онуків Івана Волховського відомий дійсний статський радник Степан Григорович Волховський (народ. 1786). У 1830–1838 рр. він був чернігівським віце-губернатором, а з 1838 р. — голова чернігівської казенної палати, кавалер орденів св. Станіслава, св. Володимира, св. Анни [8].

Брат Івана Волховського — Михайло Степанович Волховський, мій прапрадід — по закінченні Києво-Могилянської Академії 1761 р. служив у Ніжинській полковій канцелярії. В 1763 р. — військовий товариш, з 1779 р. — бунчуковий товариш. Брав участь у Російсько-турецькій війні у складі козацького війська, зокрема у боях під Бендерами (1769) та Аккерманом (1770). З 1775 р., після ліквідації козацьких полків та залишків автономії Гетьманщини, Михайло Степанович Волховський перейшов у цивільну службу. У Ніжині він займає досить високі посади — директора Ніжинської банківської канцелярії (1782–1791), Ніжинського городничого (1791–1804). У відставку вийшов у 1805 р. з чином статського радника [8].

Він був одружений з дворянською дочкою Агафією Абрамівною Полянською. У 1784 р. він одержав грамоту на спадкове дворянство і був записаний з дітьми до 2-ї частини родовідних книг Чернігівської та Полтавської губерній. Михайло Степанович Волховський — батько штабс-капітана артилерії Петра Михайловича Волховського та рідний дід Уляни Петрівни, дружини Василя Андрійовича Трегубова (див. табл. 1).

У родині Василя та Уляни Трегубових було троє дітей: сини Андрій (народ. 17.03.1863), Іван (народ. 25.02.1873) та донька Софія (народ. 25.06.1860) [1, с. 637]. Доля Софії нам невідома. Про Івана маємо згадку, що міститься у копії «Постанови Тульського дворянського зібрання» від 11 липня 1878 р. про те, що ця копія 1883 р. видана його батькові Трегубову Василю Андрійовичу для зарахування сина Івана у другу Московську класичну гімназію [5].

Коротка біографія мого діда Андрія Васильовича (18 покоління), старшого з синів штабс-капітана В.А. Трегубова, викладена в його «Послужному списку», що зберігається у родовому архіві [12, 13].

Мій дід Андрій Васильович народився 17 березня 1863 р. у с. Крапивня Ніжинського повіту, а 19 березня того ж року був охрещений у місцевій Варваринській церкві [12]. У 17 років був записаний до привілейованого 7-го уланського Ольвіопольського генерал-ад'ютанта графа Остен-Сакена полку унтер-офіцером. У 1881–1882 рр. — юнкер, потім навчався у Єлисаветградському кавалерійському училищі, по закінченні якого повернувся в полк (перейменований, на той час, у 20-й драгунський Ольвіопольський), де продовжив службу корнетом (1884) та поручиком (1889). Він був вправним вершником, тому у 1884 р. командування відрядило Андрія Трегубова у Красне Село для участі у «4-ой верстной офицерской скачке» [13].

1889 р. Андрій Трегубов, мабуть за дисциплінарні провini, був виключений з полку та переведений у Олександрівську бригаду прикордонної стражі на Волинь, але не служив там, взявши відпустку на рік для влаштування родинних справ. Цього ж року він одружився. Його обраницею стала донька старшого лікаря 5-ої кінно-артилерійської бригади надвірного радника Каетана Матвійовича Шимкевича та його дружини Олени Іванівни, уродженої Баранович — Лідія Каетанівна Шимкевич. Вона народилася 6.05.1865 р. у м. Зміїв Харківської губ., а охрещена була у Соборній Троїцькій церкві 18 червня того ж року [14]. Хрещеною матір'ю Лідії була її тітка — «девица Анна Ивановна Барановичева» (див. табл. 3).

Лідія Каетанівна (Костянтинівна) у 1884 р. закінчила першу Київську жіночу (Фундуклеївську) гімназію [15] і до заміжжя у 1889 р. жила з батьками у м. Торговиця Уманського повіту та у Варшаві з сестрою Ганною, де чоловік останньої — Аркадій Генріхович Поппер — служив на митниці.

Після одруження поручик Андрій Васильович Трегубов залишає військову службу (1890 р.) і круто змінює напрямок своєї діяльності. Користуючись зв'язками своїх впливових родичів, він, за наказом київського, подільського та волинського генерал-губернатора, був призначений з 1891 р. мировим посередником від державної місцевої адміністрації по

«чиншевим», тобто земельно-податковим справам, які виникали на Волині. На цій посаді мій дід проявив себе енергійним та успішним службовцем, зробив вдалу кар'єру: від мирового посередника 1-ої дільниці Луцького повіту до голови та члена від уряду Новоград-Волинського і Ровенського з'їзду мирових посередників (1908–1913) та Ковельсько-Володимир-Волинського з'їзду мирових посередників (1913–1914) [13].

Як голова переписної дільниці Луцького повіту брав участь у проведенні загального перепису населення 1897 р. За особливу службову завзятість нагороджений орденами св. Станіслава 3 ст. (1898) та св. Анни 3 ст. (1904). У 1903 р. Андрій Трегубов отримав чин колежського радника, 1913 р. — статського радника, з 1914 р. — у відставці [13].

Андрій Васильович та Лідія Костянтинівна мали трьох дітей: сина Василя (23.06.1890, м. Торговиця — 9.02.1969, м. Київ) [16] та двох доньок: Олену (народ. 28.09.1892, с. Піддубець Луцького повіту Волинської губ.) [17] і Наталію (1896–7.07.1902, м. Луцьк) [17, 18] (див. табл. 3).

З 1890-х рр. родина Трегубових проживала у м. Луцьку. Лідія Костянтинівна Трегубова померла 10.01.1904 р., у віці 38-ми років від раку шлунку, через півтора роки після смерті молодшої донечки Наталії. Вони покояться поряд на погості луцької Соборної Троїцької церкви, з боку її північного фасаду [18].

Після смерті моєї бабусі Андрій Васильович одружився вдруге із дворянською дочкою Марією Олександрівною Володковською [19] (див. табл. 3). Дітей у другому шлюбі в діда Андрія не було. Подружжя мешкало в м. Луцьку, а після Першої світової війни переїхали спочатку до Житомира, до сина Василя, а потім — до м. Ставропіль Самарської губ., де дід помер 8.11.1927 р. у в'язниці, заарештований через дворянське походження [16].

Старші діти — Олена та Василь — навчались у Луцьку. Олена після закінчення Луцької жіночої гімназії продовжила навчання на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах, працювала вчителькою і померла ще дуже молодою у голодному Петербурзі (ймовірно 1920). Василь, мій батько, закінчив Луцьку чоловічу класичну гімназію із срібною медаллю, 1.06.1909 р. отримав атестат за № 705 [20] і вступив, всупереч волі батька, у Петербурзький політехнічний інститут на інженерно-будівельний факультет (гідротехнічне відділення) [21].

Через матеріальні труднощі (Андрій Васильович відмовив сину у підтримці) навчання затяглося, бо Василю треба було працювати задля його продовження. Тільки 22.06.1924 р. він захистив диплом та отримав свідоцтво першого Ленінградського політехнічного інституту ім. М.І. Калініна про присудження йому, Трегубову Василю Андрійовичу, звання інженера-будівельника-гідротехніка [16].

Ще раніше, 21.01.1921 р., батько взяв шлюб з житомирською вчителькою, випускницею петербурзьких Вищих жіночих (Бестужевських) курсів Ольгою Федорівною Ковалевською. У Житомирі вони мешкали у власному будинку дружини. У 1920-і рр. Василь працював завідуючим Волинським губернським торф'яним комітетом, потім будував греблі та мости на Волині, а з середини 1930-х рр. він — на проектній роботі у Києві [16].

Мій батько — Василь Андрійович — єдиний і останній представник нашої гілки роду Трегубових у 19-му поколінні. У нього з мамою дітей, крім мене, не було. Під час воєн, революцій та зміни режиму батьки втратили майже всіх родичів та статки, але гідно прожили свій вік, чесно працюючи кожний за своїм фахом. У 1930-і рр. батько працював у проектних установах як інженер-будівельник, але на найнижчій зарплаті через те, що до нього, фахівця широкого профілю та енциклопедичних знань, не було довіри як до класового антагоніста. Пам'ятаю, як у до- та повоєнні роки ми бідували, часом живучи з хворим батьком лише на мізерну вчительську платню мами.

Після Другої світової війни тато, вже немолода людина, здійснив свою мрію про наукову діяльність і влаштувався на роботу до НДІ комунальної гігієни (1947–1957). Працюючи під керівництвом академіка О.М. Марзеєва, він здійснив оригінальні дослідження, підготував та захистив дисертацію на тему: «Очистка стічних вод маслозаводів перед випуском їх у водойми» (1955). Почавши з найнижчої посади лаборанта, він став старшим науковим співробітником (1957), з 1957 р. і до виходу на пенсію у 1960 р. керував лабораторією водопостачання та каналізації НДІ санітарної техніки Академії будівництва та архітектури УРСР.

Моя мати — Ольга Федорівна Трегубова — все життя працювала вчителькою російської мови та літератури, намагаючись передати учням свою любов до високої поезії та прози. У повоєнні роки працювала в середній школі № 61 м. Києва, була постійним класним керівником у середніх класах з 1944 р. і до виходу на пенсію у 1956 р. [16].

Помер батько в Києві 9.02.1969 р., похований на Звіринцевському цвинтарі (ділянка 6). Там же через 18 років упокоїлася моя люба матуся — померла 10.01.1987 р. Поряд з ними — малий родинний некрополь, з похованнями моєї двоюрідної бабусі Любові Костянтинівни Шимкевич, моєї двоюрідної тітки Віри Миколаївни Перевознікової, уродженої Столяренко-Шимкевич та її доньки Рогніди Юріївни Перевознікової, рідних мого чоловіка Рогожина — бабусі Євгенії Котляренко, уродженої Костецької та матері Зінаїди Михайлівни Рогожиної, уродженої Котляренко [16].

П'ятисотрічна історія чоловічої лінії нашої гілки роду Трегубових завершилася. Цікаво відзначити, що саме жіночі лінії, зокрема Волховських,

Шимкевичів, Барановичів потроху змінили його природу. Звідки пішли ці роди, яка їхня доля?

Наукові відповіді на ці питання знаходимо у працях багатьох українських вчених — В. Антоновича [22]; О. Барановича [23]; Н. Яковенко [24]. На їхню думку, шляхетні українські роди мають давнє походження, ще з доби татарського лихоліття та київського «збезкняжіння» у XIII ст. Це — нащадки князівських дружинників, які осіли на своїх невеличких земельних наділах-отчинах, отриманих за військові заслуги. Ще з тих давніх часів та у XV–XVI ст., за часів Великого князівства Литовського, «наші» роди Волховичів (Волковських), Барановичів (Барановських) локалізуються у Київському Поліссі, у межиріччі Ужа і Тетерева, у володіннях Гедиміновичів-Ольгердовичів [23, с. 23, 25–73]. Це була найвіддаленіша Заушанська волость Київської землі, розміщена на Овруччині, в районі Іскоростенського городища (див. схему).

Земельні пожалування заушанські служили бояри-шляхта (термін Н. Яковенко) у XIV ст. отримували від київського князя Володимира Ольгердовича за «ординську службу» проти татарських нападів. Кожен рід нагороджувався землею з правом спільного володіння. Ці пожалування підтвержені грамотами Великого князя литовського Вітовта, а після Люблінської унії — королівськими грамотами Речі Посполитої.

Бояри-шляхти з Заушшя за Н. Яковенко [23, с. 226]

Наприкінці XIV — першій половині XVI ст. представники цих родів іменувалися «панамі» на Волині та Брацлавщині та були майже зрівнені в юридичних правах з «великими», «старшими» панамі. Переписи замкових феодалів фіксують панський статус: Баранів (Барановичів), Волків (Волковичів), Володковичів, Михалевич (Михалковичів-Кончаковських), Шимів (Шимковичів) [24, с. 147–149].

Представники роду Шимковичів у XV — середині XVI ст. через давність походження посідали високі державні уряди та родичалися з княжими родами.

Юрій (Єжі) Шимкович у 1559 р. був маршалком королівської канцелярії і королівським писарем, з правом ставити свій підпис під королівськими наказами Сигізмунда Августа [23, с. 188; 24, с. 27].

Старокостянтинівський староста Іван Шимкович був одружений із княжною Олександрою Іванівною Вишневецькою, сестрою ушавленого князя Дмитра Вишневецького «Байди», засновника Запорозької січі.

Документів про Шимковичів (Шимкевичів) у родовому архіві небагато. Генеалогія значною мірою побудована на основі усних переказів, переданих моєю бабусею цього роду моїми троюрідним сестрам Ользі (Рогнеді) Перевозніковій і Ніні Олександрівні Тимофієвій, а також моїх архівних розвідках (див. табл. 3).

Протягом XVIII–XIX ст. рід Шимковичів (Шимкевичів) дав багато яскравих особистостей, особливо у медицині. Це і Яків (Іокубас) Шимкевич (1775, м. Вільно — 1818, с. Таукеляй), визнаний «достойним всяких лавров медицини и хирургии», доктор медицини, надвірний радник, лікар імператора Олександра I. Він заклав основи російської ортопедії і травматології. Це і Климентій Андрійович Шимкевич (1835 — після 1879), доктор медицини, колезький радник, військовий лікар [25].

«Наші» Шимковичі успадкували від своїх литовсько-польських пращурів родовий герб «Слеповрон».

Мій прадідусь — Шимкевич Каетан (Костянтин) Матвійович (1830 — після 1904), сучасник Климентія Шимкевича — теж військовий лікар, надвірний радник, протягом довгих років служив «старшим лекарем 5-й конно-артиллерийской бригады», командиром якої був полковник Василь Олександрович Калмиков, хрещений батько моєї бабусі Лідії Шимкевич [14]. У відставку вийшов 1875 р. Одружився 1860 р. з Оленою Іванівною Баранович (1832–1913), дочкою теж військового лікаря, надвірного радника Івана Прокоповича Барановича. Родина була дуже релігійна, діти і батьки являли приклад справжнього християнського життя.

У 1891–1892 рр. Шимкевичі продали свій будинок у Торговиці і переїхали на Волинь, у с. Піддубець Луцького повіту [17]. Там, можливо, і помер старий лікар, не витримавши тяжкої втрати — передчасної смерті онуки Наталії у 1902 р. та дочки Лідії у 1904 р. [18].

У Шимкевичів було п'ятеро дочок та один син (див. табл. 3): Софія (1861–19.06.1942, Київ), Ольга (7.02.1862–1908, Київ), Лідія (дружина А.В. Трегубова; 6.05.1865–1904, Луцьк), Ганна (1872–1944?, Німеччина), Любов (8.12.1875–11.09.1968, Київ), Костянтин (1868–1920?, Київ). Крім Ольги, всі дочки отримали ґрунтовну освіту у 1-й Київській жіночій

(Фундуклеївській) гімназії. Софія Костянтинівна закінчила гімназію у 1879 р. з великою золотою медаллю. Працювала вихователькою (класною дамою) у Єлисаветградській гімназії [15] (див. табл. 3).

Костянтин Костянтинович Шимкевич навчався у Москві, у кадетському корпусі, потім закінчив Академію Генерального штабу, був направлений за кордон як військовий аташе. По закінченні війни повернувся до Києва, куди після смерті Костянтина Матвійовича переїхала його мати з молодшою дочкою Любов'ю, жив разом з ними. Помер наприкінці Громадянської війни. Похований на київському Лук'янівському цвинтарі поряд із своєю матір'ю Оленою Іванівною. Пізніше там же упокоїлася його сестра Софія.

Тільки наймолодша донька [26] — Любов Каетанівна (Костянтинівна) — успадкувала батьківську професію лікаря. Після гімназії навчалася у стоматологічній школі доктора Бланка при медичному факультеті Київського університету св. Володимира (1899–1902) [27, 28]. Однією з перших жінок Києва вона отримала диплом на звання зубного лікаря [29]. Мала приватну практику (1902–1921) у м. Києві. З 1922 по 1955 рр. завідувала кабінетом стоматології у київському Туберкульозному інституті, утримувала стареньку матір, опікувалася всіма своїми небожами у лихі часи революційних потрясінь та війн, допомагала всім знайомим. Померла у 1968 р., похована на київському Звіринецькому цвинтарі. Була хрещеною матір'ю свого племінника Василя Андрійовича Трегубова, а також мою.

Рід Барановичів разом із Слонецькими і Волховськими, гадаю, більше за всіх посприяв духовному переродженню «кавказців» Трегубових.

По-перше, тут вплинув кумулятивний ефект територіального фактору. Ці два споріднені, однокореневі роди (див. схему), століттями перебуваючи в Києво-Чернігівській землі, у XVI–XVII ст., коли формувалася самосвідомість українського етносу, зосередилися навколо полкового міста Ніжина (аналогічно тому, як прашури мого чоловіка — священицький рід Костецьких заселив Канівський повіт Черкаської губернії у XIX ст.).

По-друге, рід Барановичів дав сильний імпульс для духовного розвитку українського народу, висунувши у XVII ст. яскраву постать Луки Барановича (чернече ім'я Лазар; 1620–3.09.1693, Чернігів), архієпископа чернігівського і новгород-сіверського. Лазар Баранович майже 30 років керував київською митрополічною кафедрою (1657–1685). Просвітитель, захисник православ'я, він обстоював незалежність української церкви та різко засудив її підпорядкування Московському патріархату [30, с. 80–81].

По-третє, культура і духовність виростають не в пустелі, а на заздалегідь підготовленому ґрунті. Сіячами духовного поля були на початку XVII ст. митрополит Петро Могила, князь Костянтин Острозький, митрополит Йов Борецький та інші [30, с. 80–81, 370–374].

На цьому духовному ґрунті зросло духовенство України, серед них скромні сільські священнослужителі Ніжинського полку Барановичі, Слонецькі та Волховські.

Принагідно зазначимо, що Російська імперія не охоче визнавала українське шляхетство в правах російського дворянства. Їм треба було довго змагатися, як у випадку з Барановичами із с. Смоляжі. Розпочав цей процес у 1803 р. єпископ Феофілакт Слонецькій, дядько Барановичів [31; 35, арк. 3–18 та ін.].

Починаючи з XVIII ст. на Чернігівщині сформувалися династії священницьких родів, які родичалися один з одним, як Барановичі із Слонецькими.

Так, Прокоп Григорович Баранович (сер. XVIII ст. — бл. 1790 р.), син священника та шляхтич герба «Сирокомля», був священником спочатку в м. Борзна, а у 70-і рр. XVIII ст. мав парафію у с. Смоляжі. У 1771 р. він побрався зі шляхтянкою Ксенією Василівною, дочкою Василя Павловича Слонецького, священника церкви Різдва Христового сотенного село Прохори Ніжинського полку [31] (див. табл. 2).

Родина Прокопа та Ксенії мала трьох синів: Стефана (Степана; 1772–10.10.1839), Єжі (Георгія, Юрія; народ. 1776 р.) та Яна (Івана; 1785–6.04.1852). Прокіп Григорович рано помер. Навчати дітей допоміг рідний брат Ксенії Василівни — Федір Васильович Слонецький, непересічна постать.

Федір Слонецький (у чернецтві Феофілакт; бл. 1738–13.08.1827) — архимандрит Києво-Печерської Лаври (1793–1795), ректор Києво-Могилянської академії (1795–1803), єпископ вологодський та великоустюзький (1803–1808). Він залишив добру згадку по собі у випускників Академії, дбав про загальну освіченість майбутніх священнослужителів, увів вивчення двох іноземних мов (німецької та французької), заснував класи ознайомлення з медициною, із сільською та побутовою економікою, відновив клас церковного (ірмолійного) співу. Він всіляко опирався знищенню Академії як навчального закладу широкого профілю, і тим самим затримав на 14 років акт її закриття, яке сталося 1817 р. за наказом російського Священного Синоду. У далекій північній Володді він страждав за батьківщиною. У 1808 р. за власним бажанням був переведений на спокій до улюбленої Києво-Печерської Лаври, де і спочив у 1827 р. [31–34].

З синів Прокопа Григоровича тільки Георгій (Юрій) Прокопович став священником. Почавши навчання у Чернігівській духовній семінарії, він продовжив освіту у Києво-Могилянській академії (1796–1802). Здібний до наук, Георгій став опорою свого дядька — ректора Феофілакта Слонецького, який доручив 1799 р. Георгію, тоді ще студенту, викладання французької мови у молодших класах та співу у нотно-ірмолійному класі. Він був регентом студентського хору Академії. Ці обов'язки Георгій Баранович виконував

до 16.11.1804 р., коли вийшов із академічної корпорації і був у Києво-Печерській Лаврі рукопокладений у священницький сан [35, с. 58, 59; 37].

Старший син Прокопа Григоровича Барановича — Степан Прокопович (1772–1839), військовий лікар, доктор медицини, статський радник, народився у м. Борзна Чернігівського намісництва. Навчався у Чернігівській семінарії та у Києво-Могилянській академії, а згодом у медичній школі Санкт-Петербурзького сухопутного шпиталю (1791–1795). Розпочав службу військовим підлікарем на Балтійському флоті, потім служив у Ланжеронівському та Тульському мушкетерських полках. У кампанії 1806–1807 рр. він вже старший штаб-лікар Сумського гусарського полку, з 1807 р. — доктор медицини. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. як старший дивізійний лікар; у 1818–1820 рр. — корпусний штабс-лікар 6-го піхотного корпусу, кавалер ордену св. Володимира 4-го ст. З 1821 по 1837 рр. С.П. Баранович служив на посаді головного лікаря (начальника лікарських кадрів) військових шпиталів: у 1821–1826 рр. — Житомирського, у 1826–1833 рр. — Київського, у 1833–1837 рр. — Могилівсько-Білоруського [35; 36, с. 58–59; 38; 39, с. 269–270; 40].

Мій прапрадідусь, молодший з синів Прокопа Барановича — Іван Прокопович — був теж військовим лікарем, організатором польової медичної служби. Загальну богословську та початкову медичну освіту отримав у Києво-Могилянській академії (1795–1805) за час ректорства свого дядька архимандрита Ф. Слонецького. Як один з кращих учнів був направлений у Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію (1805–1809). По закінченні — старший лікар 1-го класу. Разом з Подільським мушкетерським полком брав участь у Вітчизняної війни 1812 р. Успішно оперував і лікував поранених, вперше застосовуючи й методи фітотерапії. Був поранений у ногу і за станом здоров'я звільнений з армії. З 1819 р. по 1832 р. мав приватну практику у м. Кам'янка Чигиринського повіту Київської губернії. 1817 р. одружився з шляхтянкою Теклею (Феклою) Вікторівною з Бенкевичів. У 1832 р. повернувся на військову службу старшим полковим лікарем, керував шпиталем у м. Новомиргороді. З 1846 р. по 1849 р. був дивізійним лікарем у кількох округах новоросійських поселень. Він — кавалер орденів св. Анни 2-го та 3-го ст., колезький радник. 1851 р. вийшов у відставку. Помер у власному будинку з садибою (7 дес.) у м. Златопілля Чигиринського повіту Київської губернії [35; 36, с. 58–59; 38].

В родині Івана Барановича народилося три сини та п'ять доньок: у м. Кам'янка — Надія, Катерина, Микола, а після переїзду до Златопілля у 1825 р. — Михайло, Іван, Олена (моя прабабуся), Ганна та Єлизавета. Наприкінці служби лікар Іван Баранович став досить заможною людиною, мав маєток у Херсонській губернії, під Єлисаветградом. Тож він подбав про

навчання дітей. Сини Микола та Михайло закінчили гімназію та Університет св. Володимира у Києві (див. табл. 2) [35].

Миколай Іванович — статський радник (1870), з 1851 р. служив у канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, а з 1856 р. був катеринославським віце-губернатором.

Михайло Іванович по закінченні університету вступив у 1850 р. на військову службу до Українського уланського полку, брав участь у російсько-турецькій війні (1853–1856). У 1856–1863 рр. командир Новоросійського та Херсонського кавалерійських округів військових поселень. Вийшов у відставку 1863 р. з чином штабс-ротмістра. У 1870–1873 рр. — нотаріус у м. Новомиргороді Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. З 1858 р. одружений з Юлією Костянтинівною Скальковською. Вони мали доньку Ольгу (народ. 1857 р.) та сина Дмитра (народ. 1859 р.), який навчався у Полтавському військовому училищі [35].

Молодший з синів Івана Прокоповича — Іван Іванович — по закінченні у 1847 р. Златопільського шляхетного училища продовжив навчання в одеському Рішельєвському ліцеї. З 1853 р. — на військовій службі, зокрема до 1859 р. на Кавказі [35].

Відомостей про сестер моєї прабабусі — Олени Іванівни Баранович — окрім Ганни, майже не збереглося. Ганна Іванівна народилася у м. Новомиргороді 1834 р., охрещена у церкві с. Ольшанка Новомиргородського військового поселення Херсонської губернії. Виховувалася у Полтавському інституті шляхетних дівчат. У 1865 р. була хрещеною матір'ю племінниці Лідії, моєї рідної бабусі [14]. Ганна жила у Єлисаветграді, мала хутір поблизу Олександрії Бобринецького повіту, допомагала сестрі Олені Іванівні у вихованні її п'ятьох доньок. Померла від сухот в Італії, так і залишившись дівцею.

Всі діти мого прадіда Івана Прокоповича Барановича «...определением 11-го августа 1841 г. Киевского губернского дворянского депутатского собрания» були визнані у спадковому дворянстві та записані разом із батьками до 3-ї частини дворянської родословної книги [35].

На жаль, ніхто з дітей І.П. Барановича не наслідував професії священика або лікаря. Але в роду Барановичів наприкінці XIX — на початку XX ст. є відомі науковці, праці яких (зокрема, Олексія Барановича) увійшли до фонду загальноєвропейської культури.

Це дослідження тільки початок тривалої роботи над реконструкцією генеалогії зазначених родів. Багато джерел залишилося поза увагою автора, але основною метою статі було ввести до наукового обігу матеріали родового архіву та нагадати про їхню славу історію, корисну діяльність на благо батьківщини.

*Лідія Костянтинівна
Трегубова, уроджена
Шимкевич*

*Любов Костянтинівна
Шимкевич*

*Василь Андрійович
Трегубов*

*Костянтин Матвійович
Шимкевич*

*Андрій Васильович
Трегубов*

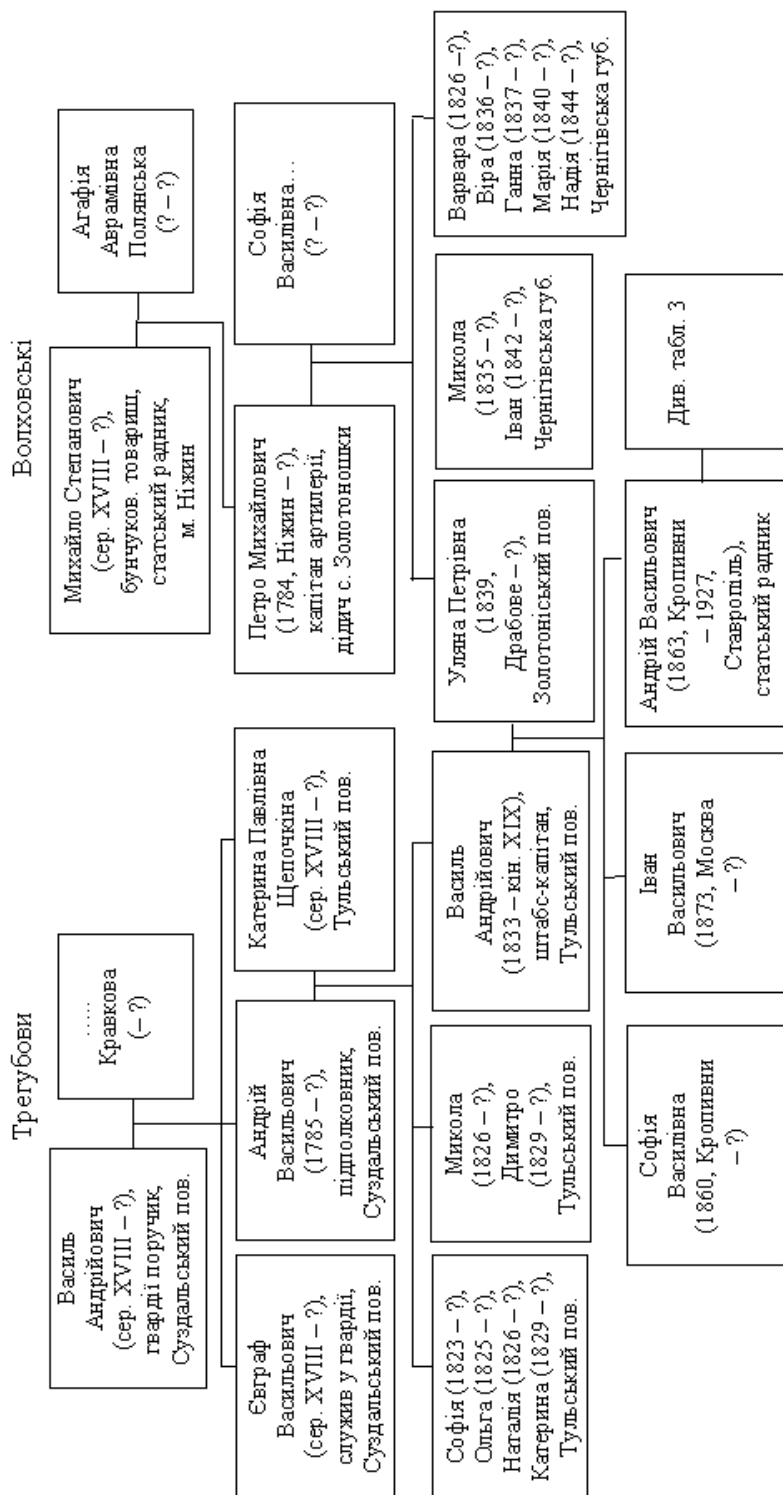
*Ольга Федорівна
Трегубова,
уроджена Ковалевська*

*Ольга Іванівна Шимкевич,
уроджена Баранович*

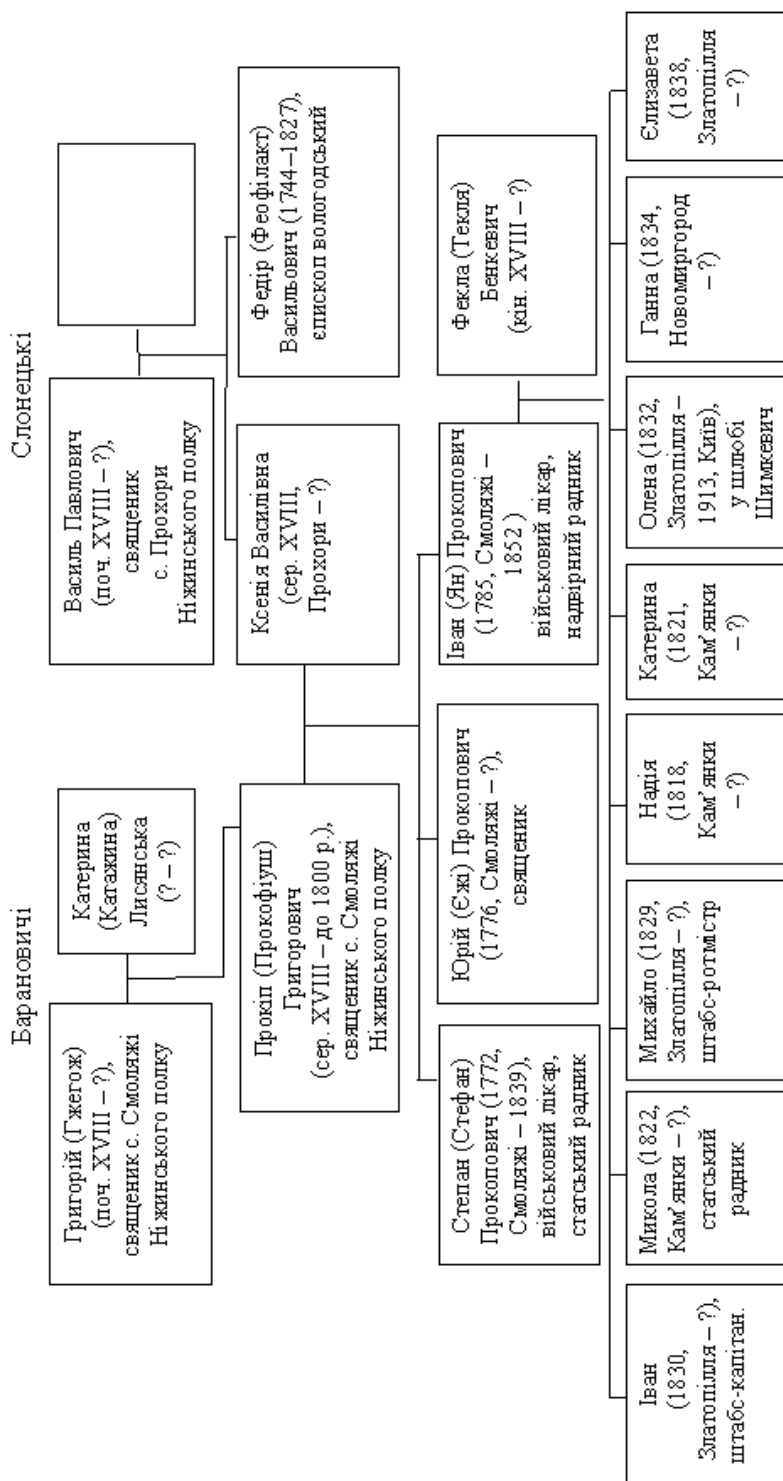
Таблиця 1.

Генеалогічна таблиця споріднення Трегубових та Волховських

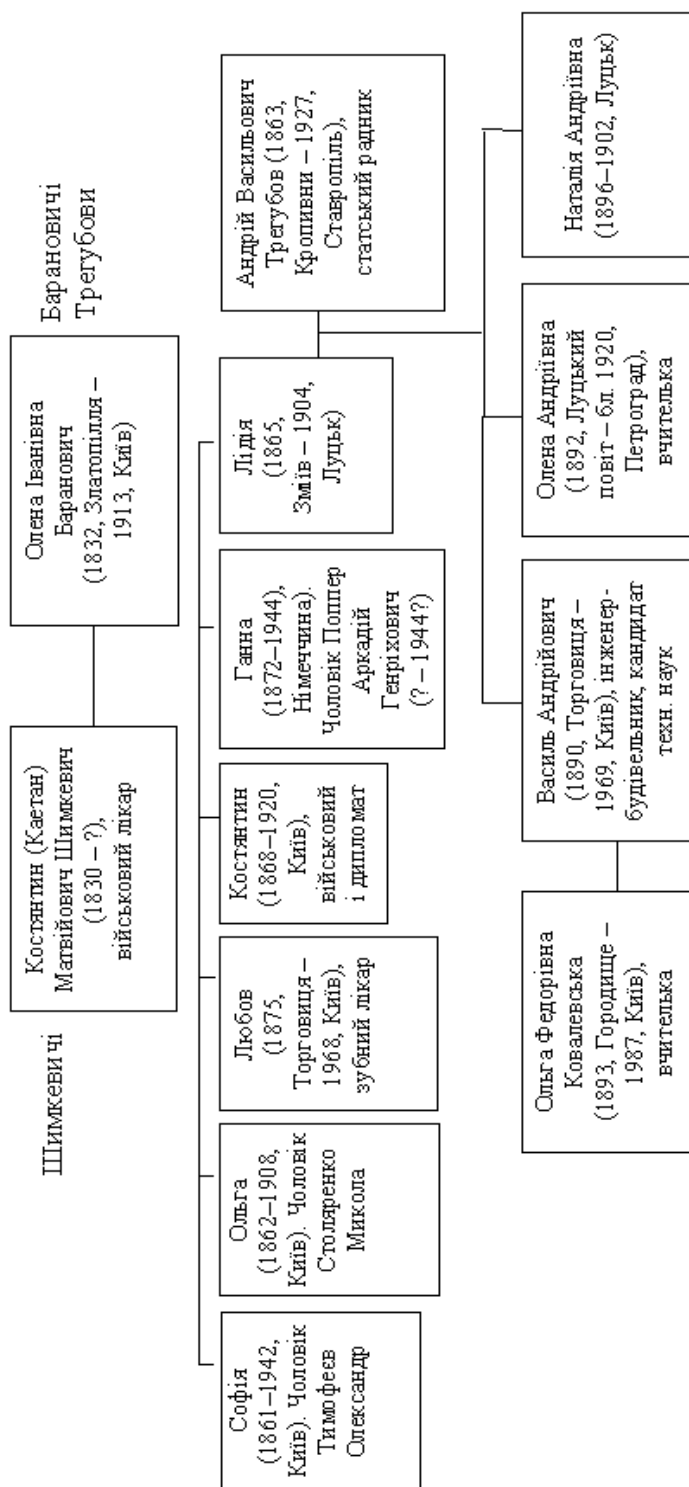
Таблиця 2.

Генеалогічна таблиця споріднення Барановичів та Слонецьких

Таблиця 3.

Генеалогічна таблиця споріднення Шимкевичів та Трегубових

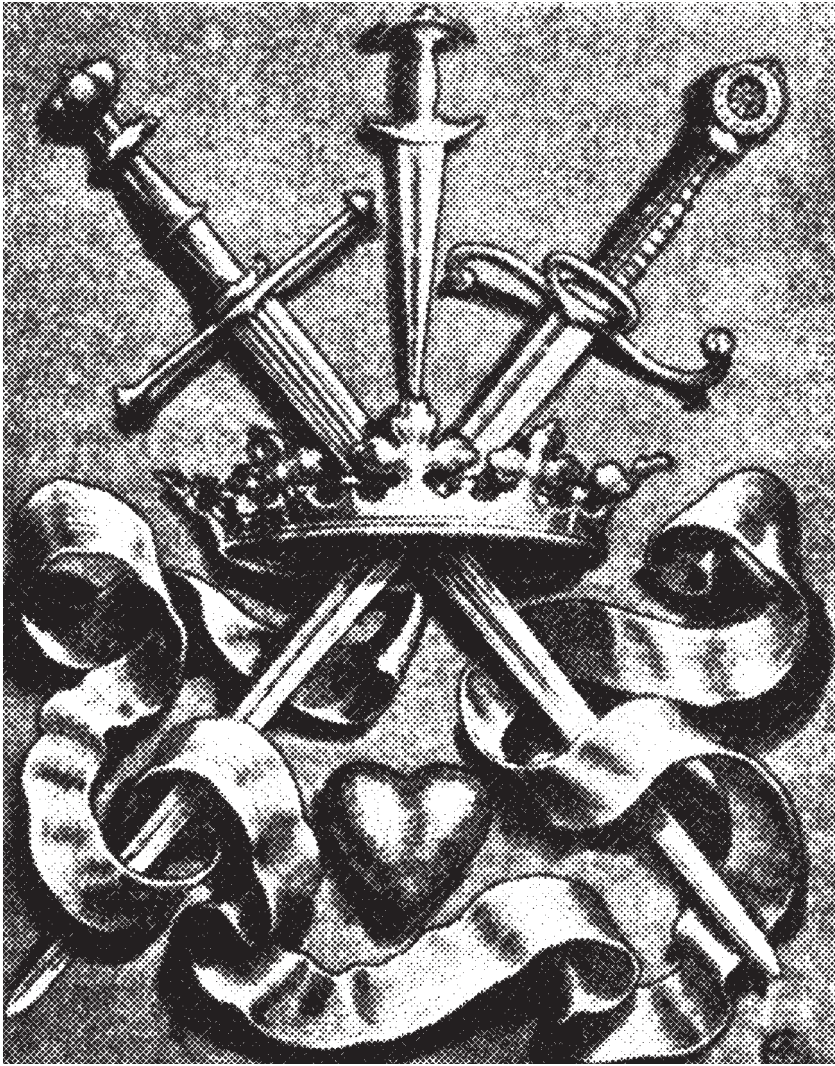

Джерела

1. *Черноп'ятов В.И.* Дворянское сословие Тульской губернии. — [Швейцария, Глион, 1909]. — Т. III–(XII). «Родословец». Род Трегубовых, г. Владимир. — С. 634–637.
2. *Каргалов В.В.* Конец ордынского ига. — М., 1980. — С. 68–80.
3. Родинний архів В.А. Трегубова (далі — Родинний архів). «Определение Тульского губернского дворянского депутатского собрания по прошению подполковника и кавалера Трегубова Андрея Васильева о сопричислении к роду его детей его и о внесении их в 6-ю часть дворянской родословной книги. Июля 18 дня 1834 г. за № 220».
4. Родинний архів. «Свидетельство о привитии оспы малолетней дочери отставного штабс-капитана Е. И. В. Вел. князя Михаила пехотного полка Василия Андреева Трегубова, Софии Васильевой. Марта 6 дня 1861 года».
5. Родинний архів. «Определение Тульского губернского дворянского депутатского собрания по прошению штабс-капитана Василия Андреева Трегубова о сопричислении к роду его сыновей Андрея и Ивана и внести в 6-ю часть дворянской родословной книги. Июля 11 дня 1878 г. № 294. Копия с копии. Дана сыну штабс-капитана Василия Андреевича Трегубова Андрею».
6. Родинний архів. «Выписка из метрической книги села Драбова прихода Михайловской церкви о рождении и крещении Ульяны Петровны Волховской».
7. Родинний архів. «Определение Черниговского дворянского депутатского собрания от года 1849 августа 2 дня о сопричислении младших детей штабс-капитана в отставке Петра Михайловича Волховского Ивана, Ульяны, Марии и Надежды к роду Волховских».
8. *Милорадович Г.А.* Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб, 1904. — Т. II. — Ч. 3. — С. 83–84.
9. *Гумилевский Ф.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873–1874. — Кн. 6.
10. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — К., 1904. — Т. 1. — Ч. 1–2 (1721–1750); 1905. — Т. 2 (1751–1762).
11. *Рогожина Н.В.* Волховський Іван Степанович; Волховський Михайло Степанович // Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. — К., 2000. — С. 122–123.
12. Родинний архів. Свідоцтво про народження А.В. Трегубова.
13. Родинний архів. «Послужной список председателя и члена от правительства Ковельско-Владимир-Волынского съезда мировых посредников статского советника Андрея Васильевича Трегубова. Составлен 20 декабря 1914 года, г. Луцк».
14. Родинний архів. Свідоцтво про народження Лідії Каєтанівни Шимкевич.

15. Державний архів м. Києва (далі — Держархів м. Києва), ф. 90, оп. 1, спр. 2, арк. 27 зв.–28 зв.
16. Родинний архів. Документи Василя Андрійовича та Ольги Федорівни Трегубових.
17. Родинний архів. «Метрическое свидетельство о рождении 1892 г. ноября 28 и крещении мирового посредника 1-го участка Луцкого уезда Трегубова Андрея Васильевича и законной жены его Лидии Константиновны дочери Елены».
18. Родинний архів. Виписки з метричних книг Луцької соборної Свято-Троїцької церкви про померлих за 1902 р. та 1904 р.
19. Родинний архів. «Свидетельство о рождении и крещении Марии Александровны Володковской 1872 г. 17 января в Опарихском приходе Кременецкого уезда».
20. Родинний архів. Копія атестату зрілості Василя Андрійовича Трегубова.
21. Родинний архів. Копія з посвідчення В.А. Трегубова про закінчення інженерно-будівельного відділення Петроградського політехнічного інституту.
22. Антонович В. О происхождении шляхетных родов Юго-Западной России. — К., 1867. — С. 3–55.
23. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. — К., 1931. — С. 25–73, 154.
24. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.
25. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. — К., 1971. — С. 25–27.
26. Родинний архів. «Свидетельство о рождении и крещении 1875 г. 8 декабря Любовь Каэтановны, дочери проживающего в м-ке Торговица Уманского уезда надворного советника Каэтана Матвеева Шимкевич и законной жены его Елены Ивановны».
27. Родинний архів. Документи зубного лікаря Шимкевич Любова Костянтинівни.
28. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 8578, арк. 5.
29. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 8578, арк. 1.
30. Хижняк З.І. Баранович Лука // Києво-Могилянська Академія в іменах... — С. 59–60; Її ж. Борецький Йов // Там само. — С. 80–81; Її ж. Петро Могила // Там само. — С. 370–374.
31. Рогожина Н.В. Слонецький (Слоницький) Федір Васильович // Там само. — С. 494–495; Її ж. Баранович Георгій (Юрій) Прокопович; Барановичі Іван та Степан Прокоповичі // Там само. — С. 58–59.
32. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. — К., 1856. — Ч. 1–2.
33. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. — СПб., 1877.

34. *Серебрянников В.* Киевская Академия с половины XVIII века до ее преобразования в 1819 году. — К., 1987.
35. Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 782, оп. 1, спр. 303, арк. 5–14.
36. *Рогожина Н.В.* Баранович Георгій (Юрій) Прокопович; Барановичі Іван та Степан Прокоповичі // *Києво-Могилянська Академія в іменах...* — С. 58–59.
37. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — К., 1906. — Отд. 2. — Т. 3; 1910. — Отд. 3. — Т. 1.
38. *Змеев Л.Ф.* Русские врачи — писатели. — СПб., 1886. — Вып. 1. — Тетр. 1. — С. 13–14.
39. *Бойчак М.П.* История Киевского военного госпиталя. — К., 2006. — Кн. I. Киевский военный госпиталь в XVIII–XIX вв. — С. 269–270.
40. *Бойчак М.П., Лякина Р.Н.* Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838–1926 гг. — К., 2004. — С. 10.

СИМВОЛІКА
ТА СФРАГІСТИКА

СФРАГІСТИКА КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА-АНДРІЯ ЯРОСЛАВИЧА-ГЕОРГІЙОВИЧА

Давньоруські булли опинились в колі інтересів істориків ще з кінця XIX ст., коли їх зростаюча кількість надала можливість зробити перші спроби узагальнень. Ґрунтовні праці-каталоги М. Лихачова, В. Яніна та П. Гайдукова створили методологічні основи до атрибуції та класифікації руських молівдовулів. Свинцеві привісні печатки, не дивлячись на досить вузькі хронологічні рамки побутування в межах єдиного домонгольського простору, в світлі останніх досліджень почали відігравати роль цінного історичного джерела.

Представлена публікація є першою спробою комплексно описати молівдовули одного князя, а саме Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича. Постать Всеволода дуже цікава з точки зору сфрагістики: князь протягом життя використовував один сфрагістичний тип, що дозволяє зробити системний аналіз його печаток за штемпелями і визначити послідовність використання булл. Окрім того, деякі із залучених княжих печаток дають непересічні сюжети для дослідження як структури князівського апарату, так і середньовічного повсякдення.

Введення до наукового обігу нового сфрагістичного матеріалу, стало можливим після ознайомлення автора з колекцією руських булл Олексія Шереметьєва. Робота над печатками з цієї збірки відкрила нові потенційні можливості дослідження вітчизняної сфрагістики. Деякі з представлених в статті печаток вже були оприлюднені під час роботи двох міжнародних сфрагістичних конференцій, організованих Музеєм Шереметьєвих.

В ході дослідження автором було визначено 27 штемпельних варіацій печаток від різних матриць. Ця кількість, очевидно не є максимальною і необхідно очікувати її збільшення, проте її достатньо для системного аналізу. Тип печатки, як наголошувалось, був незмінним, на відміну від манери виконання та палеографічної складової. Всеволод все життя використовував батьківський сфрагістичний тип: на лицьовій стороні — зображення патронального святого, на зворотній — скороченої грецької формули «*Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ*» (Господи, помози рабу своєму). Князь часто змінював матриці буллатирія («клещей»), що зумовлювало виготовлення нових. При виконанні нової пари штемпелів, за оригінал-модель

майстер брав або наявний у нього молівдовул, який очевидно було зроблено відпрацьованою парою матриць, або ж стару матрицю. Важко сказати, яким чином відбувався процес виготовлення нових штемпелів: чи то через відливання матриці з оригіналу і дорізування пуансонами деталей¹, чи штемпель вирізався шляхом копіювання. Але за будь-яких обставин вторинний штемпель відрізнявся деталями, які вказують на те, з якого оригіналу його було скопійовано. Особливо ж інформативними для дослідження є помилки різчиків, які, не володіючи грецькою мовою, механічно копіювали літери, або ж, якщо останні не вміщувались в рядок — переносили їх в наступний, чи взагалі прибирали. Так князівське ім'я «СЕРΛΑΔΟ» з вихідної печатки мало наступну трансформацію: СЕРΛΑΔΟ — С,РΛΑΔΟ — СРΛΑΔΟ — САΛΑΔΟ — ΑΛΑΔΟ — ΑΑΑΔ. Якщо у другому випадку ім'я скорочено за правилами візантійської сфрагістики (через знак скорочення), то далі він пропускається, а напис деградує до невпізнання. Порівнюючи штемпелі, було підмічено основні принципи помилок різчиків. Так, літера «Н» перетворюється на «N», «Θ» на «O», «Α» на «Λ» і т.д. Тож, саме на таких помилках і вибудовується структура послідовності вирізування того чи іншого штемпеля. Адже, якщо майстер замість «Θ» вирізав «O», то на наступний штемпель печатки літера «Θ» вже не повернеться. Аналогічно цьому, коли майстер був вимушений перенести літеру, яка не вмістилась на одному рядку, на інший рядок, то у похідній печатки літера не повернеться на попереднє місце. Сукупність таких помилок дозволяє простежити видозміни штемпелів в межах однієї групи печаток. Окрім того, хронологічно молівдовули Всеволода розмежовуються за написанням імені власника. Так, незначна серія булл містить лише християнське ім'я князя — Андрій. Ці сфрагіси Всеволод використовував ще за життя батька, повністю копіюючи Ярославів сфрагістичний тип, так само, як і його брати Ізяслав, Святослав та В'ячеслав. Після смерті Ярослава Мудрого Всеволод, отримавши княжий наділ, розмістив на печатці поруч із християнським іменем князівське. Це мало означати початок його повноправного правління. Подібно цьому, ми бачимо виникнення княжого імені на печатках його братів Святослава-Миколая та В'ячеслава-Меркурія.

Подаємо опис печаток Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича:

№ 1. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече; права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο|С — ΑΝ|ΔΡ|Є

Αυτος Ανδρέ(ας) — Святий Андрій.

Навколо обідок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤW|CWAΔVΛ|ΑΝΔΡΕ|Α

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δοῦλ(ῳ) Ανδρέα — Господи, помози рабу своєму Андрію.

Над написом три риси, остання літера з двох сторін виділена рисками, формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста. Навколо крапковий (?) обідок.

Р. — 33x34/... мм. *Т.* — ... мм. *В.* — ... г.

М.з. — д. Лубня (біля городища), Смоленський р-н, Смоленська обл., Російська Федерація.

М.зб. — приватна колекція (м. Москва)².

Коментар: Ця печатка копіює батьківський сфрагістичний тип. Ідентифікуючим іменем є хрестильне, а не княже.

№ 2. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. З обох сторін поле печатки побите гострим інструментом.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; навколо голови німб з крапок. Ліворуч стовпчастий напис:

ΓΙ

[Α]γ[ι]ο[ς] — *Святий.*

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис-імітація у чотири рядки, де літера «Є» в останньому рядку ретроградна:

ΒΕΚ|ΤCШ|U..N|ЄΛ

Κ(ύρι)ε β(οήθει) τω(ν) (δούλων σου) [Α]ν[δρ]έα — Господи, помози рабу твоєму Андрію.

Навколо крапковий обідок.

Р. — 27x29/... мм. Т. — 4 мм. В. — 18,1 г.

М.з. — Київська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-933.

Коментар: Подібна цій печатці, але значно гіршого виконання і зі спотвореним написом, зберігалась з 1953 р. у колекції Ф.А. Клименка. Печатка була опублікована у першому томі «Актовых печатей...»³ та відома лише в авторському прорисі, який дещо різниться від нашого. Не викликає сумнівів, що перед нами молівдовул, який виконав руський майстер з периферії.

№ 3. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано по діагоналі. Заготовка одинарна, лита. Периметр гурту печатки побитий гострим інструментом, вирізано шматок з лівої половини.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече; права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Α|ΓΙ|ΣΟ — ΑΝ|ΔΡΕ|ΑΣ

Ἅγιος Ανδρέας — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΩ|ΗΘΕΙΤΩΝ|ΔΟΥΛΩΝ|CΩΒΑΝΔ|ΡΕΑ

Κ(ύρι)ε βοήθει των δούλων σου Ανδρέα — Господи, помози рабу твоєму Андрію.

Над написом — три риски, формулу розпочато та закінчено символічними інвокаціями у вигляді хреста (перший хрест складено з чотирьох крапок); навколо крапковий обідок.

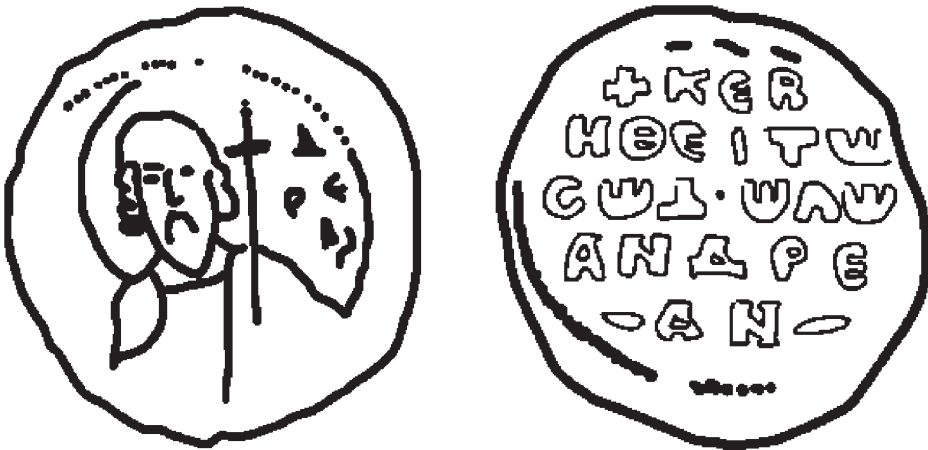
Р. — 30x31/24x25(лс)x27(зс) мм. Т. — 3 мм. В. — 20 г.

М.з. — Брусилівський р-н, Житомирська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-700.

Коментар: Цей варіант формули достатньо рідкісний і присутній лише на кількох інших печатках руських князів: Святополка-Михаїла Ізяславича-Дмитровича⁴, Давида Святославича-Миколайовича⁵ та Володимира-Василя Всеволодовича-Андрійовича⁶.

№ 4. Опис: Свинцева кругла печатка.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці довгий хрест через ліве плече; права рука у жесті, що благословляє; навколо голови німб з крапок. Праворуч стовпчастий напис:

Δ|ΡΕ|Α

[Αν]δρέα[ς] — Андрій.

Навколо крапковий обідок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

KERW|HΘEITW|CWΔVΛW|ANΔPEA|AN

K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέῃ. Α(μῆ)ν — Господи, помози рабу своєму Андрію. Амінь.

Над написом — три риски, формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста, останні літери виділені обабіч рисками; навколо крапковий обідок.

Р. — ... мм. Т. — ... мм. В. — ... г.

М.з. — ...

М.зб. — приватна колекція⁷.

Коментар: Закінчення формули словом «Амінь» інколи виникає на печатках і пізнішого часу, наприклад на сфрагісах Ярополка-Петра Ізяславича-Дмитровича⁸ чи Мстислава-Федора-Гарольда Володимировича-Васильовича⁹.

№ 5. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, навколо голови — лінійний німб.

З.с. Напис у п'ять рядків:

KERO|HΘEITWCW|ΔOYΛWAN|ΔPEATOCE|PAAΔO

K(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέῃ τῷ Σεβλάδῳ — Господи, помози рабу своєму Андрію названому Всеволод

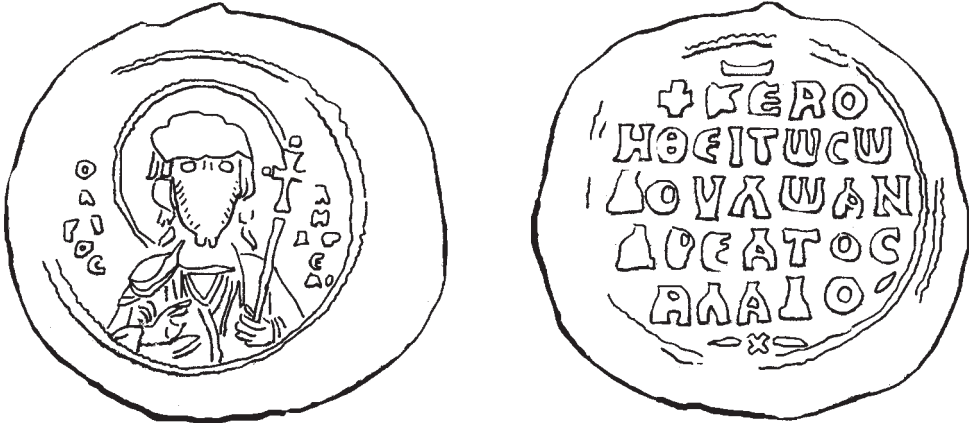
Над написом — дві риски, формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо крапковий обідок.

Р. — 26x26/24 мм. Т. — 4 мм. В. — 17,1 г.

М.з. — Чернігівська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-279.

№ 6. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного. В лівій руці довгий хрест через ліве плече; права рука у жесті, що благословляє; навколо голови німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο|Σ — Α|Ν|Δ|Ρ|Ε|Α|Ι

Άγιος Ανδρέας — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣΩ|ΔΟΥΛΩΝ|ΔΡΕΑΤΟΣ, |ΡΑΛΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέᾳ τῷ Σ(έ)βλᾶδῳ — Господи, помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом — риска, під написом — навскісний хрестик між рисками, формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; з правої частини залишки другого обідка; навколо крапковий обідок.

Р. — 32x33,5/24(лс)x26(зс) мм. Т. — 3 мм. В. — 25,6 г.

М.з. — с. Сиволож, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1107.

№ 7. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони в співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече; права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο|Σ — Α|Ν|Δ|Ρ|Ε|Α

Άγιος Ανδρέας(ς) — Святій Андрій

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣ|ΔΟΥΛΩ|ΑΝΔΡΕΑ|ΤΩ ΣΕΒΛΑΔΩ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέα τῷ Σ(έ)βλάδῳ — Господи, помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом між двох рисок — восьмипромінева зірка; під написом між двох рисок — рівносторонній хрест; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 36x37/30 мм. Т. — 3 мм. В. — 27,3 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-892.

№ 8. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка одинарна, лита.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο|Σ — ΔΡ|Α

Άγιος [Αν]δρ[έ]α[ς] — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣ|ΔΟΥΛΩΑΝ|ΔΡΕΑΤΟΣΕ|ΡΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἀνδρέᾳ τῷ Σέβλᾳδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

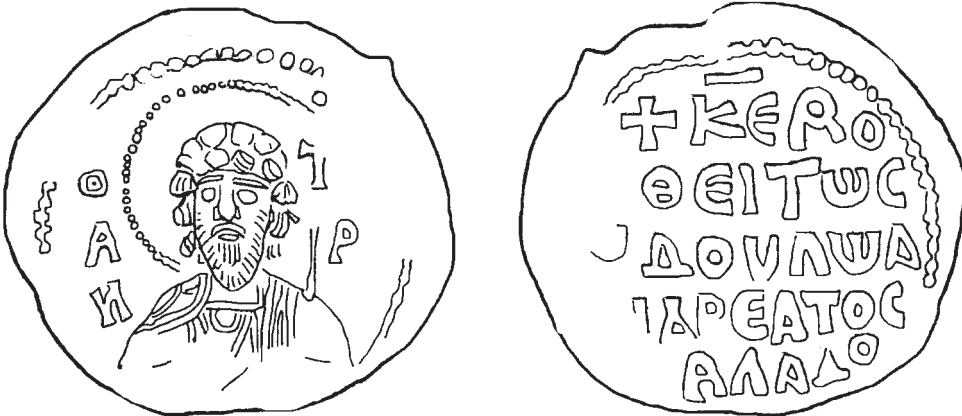
Над написом — дві риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 28,5x29,5/25 мм. *Т.* — 4 мм. *В.* — 25,3 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-538.

№ 9. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка одинарна, лита.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис, де літера «N» обернена:

Ο|Α|N — Ρ

[Άγιος] Αν[δ]ρ[έ]α[ς] — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків, де літера «A» в третьому рядку ретроградна:

ΚΕΡΟ|ΘΕΙΤΩΣ|WΔΟΥΛΩΑ|NΔΡΕΑΤΟΣ|ΡΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βο[ή]θει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέῳ τῷ Σ(έ)βλάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над текстом риска; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 30x32,5/22 мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 23,2 г.

М.з. — м. Біла Церква, Білоцерківський р-н, Київська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1033.

Коментар: Це печатка має досить рідкісну подачу імені святого. Напис на лицьовій стороні подає ім'я Андрій, розпочинаючи його з лівої сторони і закінчується на правій. Скорочення «святий» подається через знак скорочення. Для печаток Всеволода-Андрія Ярославича характерним є прописування з лівої сторони від святого грецькою мовою «Αγιος» (святий), а з правої — імені. Подібна до цієї подача напису лицьової сторони присутня на молівдовулі дружини Всеволода — Марії Мономах, доньці візантійського імператора Костянтина Мономаха¹⁰. Шлюб Марії з Всеволодом тривав з 1046 до 1067 рр., з часу привезення Вишатою її з Візантії і до її смерті. Правильність напису на буллі Всеволода і прямий аналог її лицьової сторони свідчать про те, що дану печатку можна віднести до однієї з ранніх і датувати 1060–70-ми рр. Тож, перед нами сфрагіс часів переяславського періоду княжіння Всеволода. У такому разі і попередні печатки мають відноситись до цього періоду столу (1054–1076 рр.).

№ 10. Опис: Свинцева кругла печатка.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο|Σ — Α|Ν|Δ|Ρ|Ε|Ι

Άγιος Ανδρέ[ας] — святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΟΕΙΤΩCΩ|ΔΟΥΛΩΑΝ|ΔΡΕΑΤΟC|ΡΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέα τῷ Σ(έ)βλάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над та під текстом — хрестик між двох рисок; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста. Навколо обідок.

Р. — 32x33/... мм. Т. — ... мм. В. — ... г.

М.з. — невідоме.

М.зб. — Відділ нумізматики Державного Ермітажу (Російська Федерація)¹¹.

№ 11. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням по діагоналі. Заготовка одинарна, лита.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в правій руці — довгий хрест через ліве плече; в лівій руці — сувій (?); навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Ο.Α|Ν| — |Δ|Ρ|Δ

[Άγιος] Ανδρ[έας] — святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Ретроградний напис у п'ять рядків, де правильно написана лише літера «N» третього рядка:

ΟΕΚΡ|WWΤΙΕΘΝ|ΝΑΩΛΥΟΔ|CΟΤΑΕΡΔ|ΟΔΑΛΡ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ (σ)ῷ δούλῳ Ανδρέα τῷ Σ(έ)βλάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом дві риски між якими навскісний хрест, в квадрантах якого крапки, формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста, перед яким знак у вигляді коми; навколо крапковий обідок.

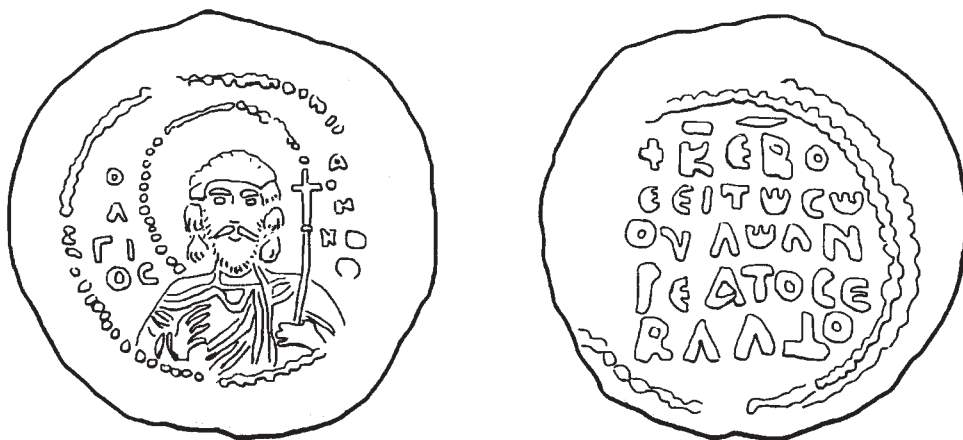
Р. — 32x33,5/30 мм. *Т.* — 4,5 мм. *В.* — 28,1 г.

М.з. — Київська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1028.

Коментар: 1. Печатку копіювали зі штемпеля № 7. Про це свідчить дубльована палеографічна манера. Окрім того скопійовано інколи навіть розміри літер («N» третього та «C» четвертого рядка). Цікаво, що оригінал, з якого робилась копія, очевидно мав дефект — літера «C» другого рядка була затерта. На описуваному молівдовулі літери немає, але між двома омегами для неї є місце. Зауважимо, що на штемпелі № 7 літера «C», на відміну від інших літер, має сплющений вигляд. Ця пара молівдовулів наочно демонструє, що штемпель № 11 саме копіювався різчиком «на око», а не робився шляхом відтискання в глині оригіналу і переливання. На це, зокрема, вказує нерівність рядків і розміру літер. 2. Іконографія цього молівдовула знаходить свої паралелі з печаткою Всеволода з зображенням Богородиці на звороті. 3. У 2011 р. нами було переглянуто ще один варіант печатки Всеволода-Андрія, літери на якому були ретроградні. Судячи з напису та іконографії, він тяжів до молівдовула № 9 нашої публікації. Тож, загалом це 28 відомий нам штемпельний варіант.

№ 12. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис, де перша літера «N» ретроградна:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο|С — Α|Ν|Ν|Ο|Ο

Ἅγιος Αν[δρέας] — святий Андрій

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΕΙΤΩСW|.ΟΥΛΩΑΝ|.ΡΕΑΤΟСE|ΡΛΛΔΟ

Κ(ύρι)ε βοή[θ]ει τῷ σῶ [δ]ούλω [Α]νδρέα τῷ Σέβλάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

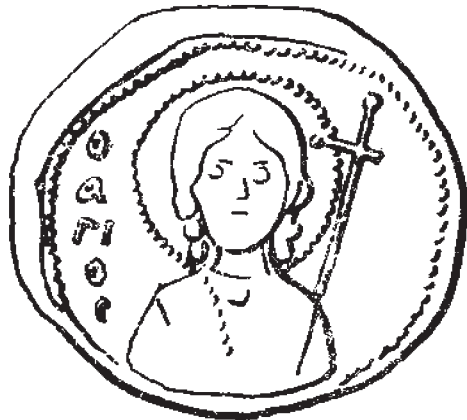
Над текстом дві риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста. Навколо крапковий обідок.

Р. — 31,5x32/23 мм. Т. — 4 мм. В. — 20,7 г.

М.з. — околиці с. Ольшаниця, Рокитнянський р-н, Київська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-366.

№ 13. Опис: Свинцева кругла печатка.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο|С

Ἅγιος [Ανδρέας] — святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΕΙΤΩСW|ΔΟΥΛΩΑΝ|ΡΕΑΤΟСE|ΡΛΛΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δούλω Ανδρέ[α] τῷ Σ(έ)βλάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над текстом — дві крапки між двох рисок; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок.

Р. — 30x32/... мм. Т. — ... мм. В. — ... г.

М.з. — Київ та Київська обл. (два екземпляри).

М.зб. — Відділ нумізматики Державного Ермітажа (Російська Федерація)¹².

№ 14. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Праворуч залишки стовпчастого напису:

Α|Δ

A[v]δ[ρέας] — Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΝΘΕΙΤΩΣ|ΩΔΟΝΛΩΑ|ΝΔ... ΤΟΣ|. . ΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἀνδ[ρέα] τῷ Σ[(έ)βλ]άδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Навколо обідок з крапок.

Р. — 29x31/26(зс) мм. *Т.* — 3,5 мм. *В.* — 21,1 г.

М.з. — с. Росинка, Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № 1369.

№ 15. Опис: Свинцева кругла печатка. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α — ΑΝ|ΔΡΕ|Α

Α[γιος] Ανδρέα[ς] — святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣ|ΨΔΩΛΛΑ|ΝΔΡΕΑΤΟ|ΡΛΑ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Ανδρέ[α] τῷ [Σέ]βλά[δω] — Господи помози рабу своему Андрію названому Всеволод.

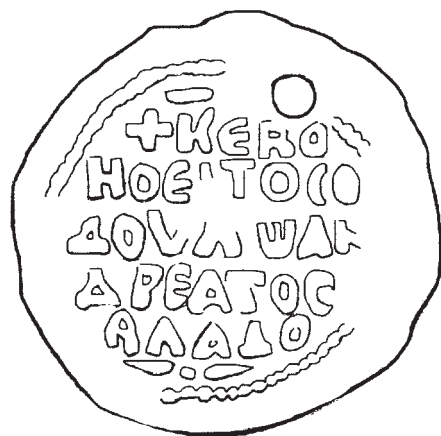
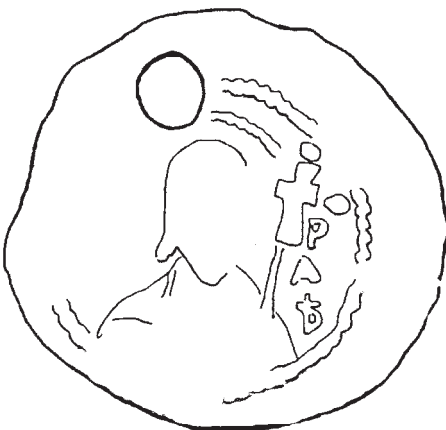
Над текстом — риска; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста. Навколо крапковий обідок.

Р. — 29/... мм. *Т.* — ... мм. *В.* — ... г.

М.з. — м. Київ.

М.зб. — Відділ нумізматики Державного Ермітажа (Російська Федерація)¹³.

№ 16. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. В горішній частині — круглий отвір.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Праворуч стовпчастий напис:

Р|Α|Ϝ

[Αηδ]ρϜ[η] — Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΟΣΟ|ΔΟΥΛΩΑΝ|ΔΡΕΑΤΟΣ|ΡΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέῳ τῷ Σ(έ)βλάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом — риска, знак скорочення; під написом — прикраса у вигляді крапки між двох рисок; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 31x32/24 мм. Т. — 3,5 мм. В. — 24,7 г.

М.з. — Київська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1087.

Коментар: 1. Круглі отвори є на багатьох візантійських печатках, наприклад Феодора іпата та судді іподрому в Капподокії, яка зберігається в колекції Думбартон Окс (№ DO 55.1.12671)¹⁴. Традиційно ці отвори пов'язують з повторним закріпленням печатки, якщо вони відривались від документа під час зберігання. У нашому випадку, отвір, очевидно, було зроблено для носіння в якості підвіски-іконки. Розміщено його з незначним зсувом по діагоналі, очевидно задля того, щоб не зачепити лику святого. Судячи з техніки виконання, різався отвір з лицьової сторони. 2. Поява в імені святого на лицьовій стороні літери «Ϝ» свідчить, що різчиком штемпеля був руський майстер. У Каталозі В. Яніна аналог цієї печатки подано за № 22, але без вказівки, що молівдовул має різне співвідношення сторін.

№ 17. Опис: Свинцева кругла печатка. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис:

Α|Ν|Ϛ — ΡΑ|Ϝ|Η

ΑηδρϜη — Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків, де літера «Ν» ретроградна:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣΩ|ΔΟΥΛΩΑΝ|ΔΡΕΑΤΟΣ|.ΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέ[α] τῷ Σ(έ)[β]λάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над текстом риска; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 28x29/... мм. *Т.* — ... мм. *В.* — ... г.

М.з. — колишне с. Вигурівщина, Броварський р-н, Київська обл., нині межі м. Києва.

М.зб. — Музей історії Києва¹⁵.

№ 18. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Праворуч стовпчастий напис:

ΑΝ|ΔΡ|ΑΙ

Ανδρ[έ]α[ς] — Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків, де літера «Α» в третьому рядку ретроградна:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣ|ΩΔΟΥΛΩΑ|ΝΔΡΕΑΤΟΣ|ΑΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἀνδρέᾳ τῷ Σ(έ)βλάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

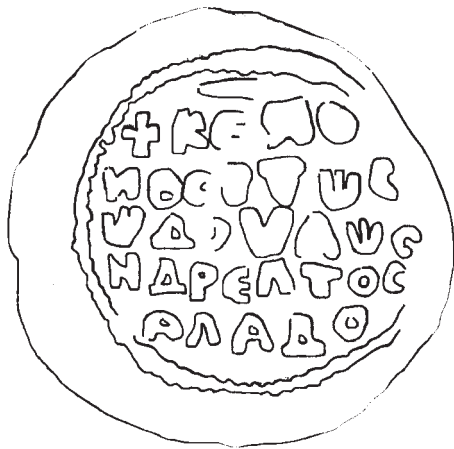
Над написом знак скорочення у вигляді горизонтальної риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 32x32,5/26 мм. Т. — 3 мм. В. — 22,9 г.

М.з. — околиці м. Бородянка, Бородянський р-н, Київська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-532.

№ 19. Опис: Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис, де літера «Ν» обернена:

Α|ΓΙ|Ο — ΝΑ|ΔΡΕ|ΑΣ

Ἅγιο[ς] Ἀνδρέας — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣ|ΩΔΟΥΛΩΑ|ΝΔΡΕΑΤΟΣ|ΑΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βο[ή]θει τῷ σῷ δούλῳ Ἀνδρέ[α] τῷ Σ(έ)[β]λάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

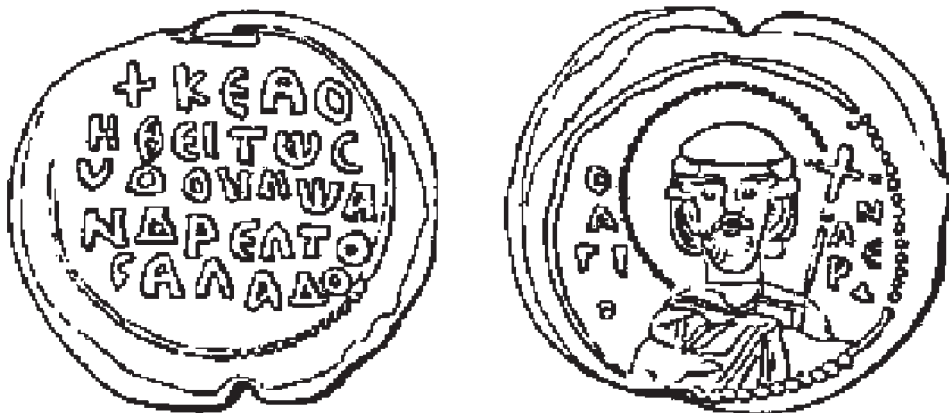
Над написом — знак скорочення у вигляді горизонтальної риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 28x29/23 мм. *Т.* — 4,5 мм. *В.* — 24 г.

М.з. — с. Людвинівка, Макарівський р-н, Київська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-39.

№ 20. Опис: Свинцева кругла печатка. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече; навколо голови — крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο — Ν|Λ|Ε|Ρ|Α

Αγιο[ς] Α]νδρέα[ς] — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΗΘΕΙΤΩΣ|ΥΔΟΥΛΩΑ|ΝΔΡΕΛΤΟ|ΣΑΛΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἀνδρέ[α] τῷ Σ(έ)[β]λάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над текстом риска; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 30x32/... мм. *Т.* — ... мм. *В.* — ... г.

М.з. — Софіївський собор, м. Полоцьк, Вітебська обл. (Республіка Білорусь).

М.зб. — м. Полоцьк, музей «Софийский собор»¹⁶.

№ 21. Опис: Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис, де літера «N» обернена:

Ο|Α|Γ|Ο — ΑΝ|ΔΡ|Ε

Αγ[ι]ο[ς] Ανδρέ[ας] — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків, де літера «A» третього рядка ретроградна:

ΚΕΡΟ|ΝΘΕΙΤΩΣ|ΩΔΟΥΛΩΑ|ΝΔΡΕΛΤΟ|ΑΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δουλω Ανδρέ[α] τῷ [Σ(έ)β]λάδω — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом — знак скорочення у вигляді короткої горизонтальної риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо крапковий обідок.

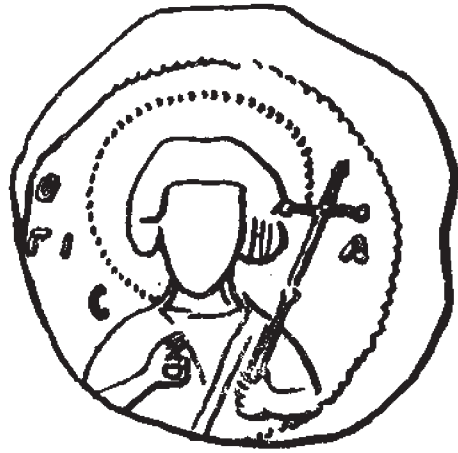
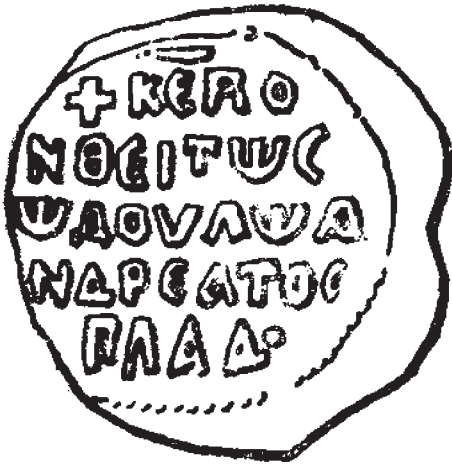
Р. — 30x29/23(зс) мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 23,4 г.

М.з. — с. Городське, Коростишівський р-н, Житомирська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № 74.

№ 22. Опис: Свинцева кругла печатка. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180° (в описі у В. Яніна не зазначено).

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис:

Ο|Γ|Ι|C — Α

[Α]γ[ι]ο[ς] Α[νδρέας] — святий Андрій

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΝΘΕΙΤΩΣ|ΨΔΟΥΛΩΑ|ΝΔΡΕΑΤΟΣ|ΠΛΑΔΟ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέᾳ τῷ Σ(έ)[β]λάδῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над текстом — риска; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 30x31/... мм. Т. — ... мм. В. — ... г.

М.з. — м. Київ.

М.зб. — Відділ нумізматики Державного Ермітажа (Російська Федерація)¹⁷.

№ 23. Опис: Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони в співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис, де літера «N», «A» та «P» обернені:

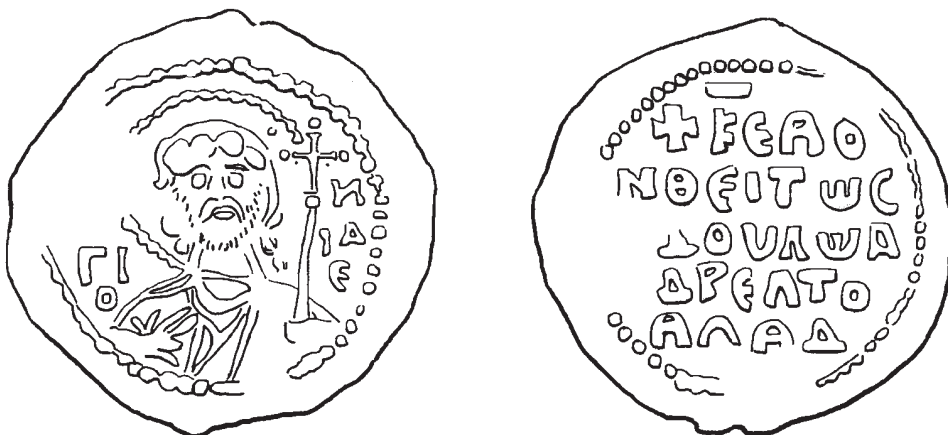
Γ|Ι|Ο — Ν|Ρ|Δ|Є

[Α]γ[ι]ο[ς] Α[νδρέ]ας] — святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків, де літера «A» третього рядка ретроградна:

ΚΕΡΟ|ΝΘΕΙΤΩΣ|. ΔΟΥΛΩΑ|. ΔΡΕΛΤΟ|ΑΛΛΑ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σ[ῶ] δούλω Α[v]δρέ[α] τῷ [Σ(έ)β]λάδ[ω] — Господи помози рабу своему Андрію названому Всеволод.

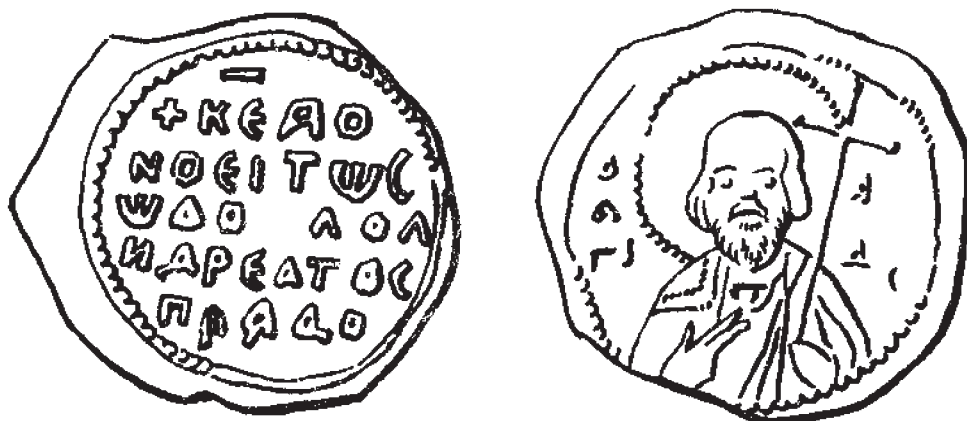
Над написом — знак скорочення у вигляді короткої горизонтальної риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо крапковий обідок.

Р. — 29,5x30/28 мм. *Т.* — 4,5 мм. *В.* — 18,8 г.

М.з. — с. Яблонівка, Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-367.

№ 24. Опис: Свинцева кругла печатка. Лицьова та зворотна сторони в співвідношенні одна до одної на 180° (в описі у В. Яніна не зазначено).

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — крапковий німб. Обабіч стовпчастий напис:

ΟΓΙ — ΑΔ

[Α]γι[ος] Α[v]δ[ρέας] — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків, де літера «N» ретроградна:

ΚΕΥΟ|ΝΟΕΙΤΩС|ΩΔΟ.ΛΟΛ|ΝΔΡΕΛΤΟС|ПΡΥΔΟ¹⁸

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ [Α]νδρέ[α] τῷ Σ(έ)[βλά]δῳ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

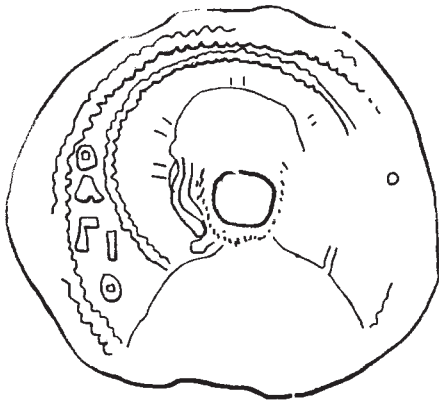
Над текстом риска; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо обідок з крапок.

Р. — 27x30/... мм. Т. — ... мм. В. — ... г.

М.з. — м. Київ.

М.зб. — Відділ нумізматики Державного Ермітажа (Російська Федерація)¹⁹.

№ 25. Опис: Кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°. На лицьовій стороні в центрі — кругле конічне заглиблення.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; навколо голови — крапковий німб. Ліворуч стовпчастий напис:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο

Αγιος — Святий.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків, де літера «A» третього рядка ретроградна:

ΚΕΥΟ|. . . ΤΩС|W. ΟΥΛΩΑ|ΝΔΡΕΥΤΟ|ΑΑΑΔ

Κ(ύρι)ε βο[ήθει] τῷ σῶ [δ]ούλῳ Ανδρέ[α] τῷ [Σ(έ)βλ]άδ[ῳ] — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом знак скорочення у вигляді короткої горизонтальної риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо крапковий обідок.

Р. — 29x31/27 мм. Т. — 3,5 мм. В. — 21,2 г.

М.з. — с. Роїще, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-371.

№ 26. Опис: Свинцева кругла печатка. Матриця має два канали для шнура (навхрест) — вертикальний та горизонтальний. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°. В лівій частині не вистачає фрагмента.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис, де літера «N» обернена:

Ο|Α|Γ|Ι|Ο — Α|Δ|Ρ|Α|С

Άγιο[ς] Ανδρ[έ]ας — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|ΝΟCΙΤWС|WΔOYΛW|NΔPEATO|AAA

Κ(ύρι)ε βο[ήθ]ει τῷ σῷ δούλῳ [Α]νδρέ[α] τῷ [Σ(έ)β]λάδ[ω] — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом знак скорочення у вигляді горизонтальної риски; формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо крапковий обідок.

Р. — 29,5x26,5/21,5 мм. Т. — 4,5 мм. В. — 22,4 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-891.

№ 27. Опис: Свинцева кругла печатка.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Ο Α Γ Ι Ο Σ — Α Ν Δ Ρ Ε Α Σ

Ἅγιος Ανδρέας — Святий Андрій

З.с. Напис у сім рядків:

Κ Ε | Ρ Ο Η Θ Ε Ι | Τ Ψ Ψ Δ Ο Ν Λ Ψ | Α Ν Δ Ρ Ε Α Α Ρ | Χ Ο Ν Τ Η Π Α | Σ Η Σ Ρ Ψ Σ Ι | Α Σ

Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ανδρέᾳ ἄρχοντι πάσης Ρωσίας — Господи помози рабу своему Андрію, князю всієї Русі.

Перші дві літери між двома хрестами (символічними інвокаціями).

Р. — 36/... мм. *Т.* — ... мм. *В.* — 49,49 г.

М.з. — Туреччина (Стамбул?).

М.зб. — Колекція «Dumbarton Oaks» № DO 55.1.2198²⁰.

Серед описаних вище 27 штемпелів, виділимо три основні різновиди:

З іменем Андрій на зворотній стороні (№ 1–4);

З іменем Андрій-Всеволод (№ 5–26);

З титулом «архонт всієї Русі» (№ 27).

Перший різновид, як було зазначено, слід датувати часом правління Ярослава Мудрого, тобто до 1054 р. Розташувати в хронологічному порядку виникнення штемпелів, через незначну кількість екземплярів поки не представляється можливим. До цієї групи належать і печатки братів Всеволода, що так само оформлені у батьківському стилі.

Печатка, віднесена до третього різновиду, поки відома в єдиному екземплярі. В. Янін аргументував час її виникнення роками київського правління, а саме 1088–1093 рр. Проте, автор порушуючи питання щодо її

інтитуляції, зазначав: «До сих пор понятие «вся Русь» в сфере княжеского делопроизводства было встречено впервые на печатях князя Семена Гордого, и его происхождение связывалось с возвышением и объединительными тенденциями Москвы XIV в.»²¹. Дослідник підкреслив, що формула «*πάσης Ρωσίας*» (всія Русі) з'явилась лише у XII ст. на митрополичих молівдовулах. Погоджуючись в цілому з датуванням печатки часом київського правління, внесемо корегування у хронологію використання титулу «всієї Русі» на княжій сфрагістиці. На основі дослідження низки печаток св. кн. Ростислава-Михайла Мстиславича-Федоровича-Гарольдовича автором цієї розвідки був реконструйований її довоколишній напис. Його прочитання здійснене вперше тому, що заготовка в усіх випадках була набагато меншою за матрицю і напис, який супроводжував по колу зображення св. Михайла на лицьовій та св. Феодора на зворотній стороні, залишався невідомим. Реконструкція напису виглядає так²²:

Лицьова сторона: «ГН ПОМОЗН РАБЪ СВ(ОЕМОУ М)НХАНЛ(ОВ)Н»

Зворотна сторона: «РОСТИСЛАВО(В)ЛИ (КНАЗ)ОУ ВССА РЪСН»

Прочитання: «Господи, помози рабу своему Михайлові Ростиславу князю всієї Русі».

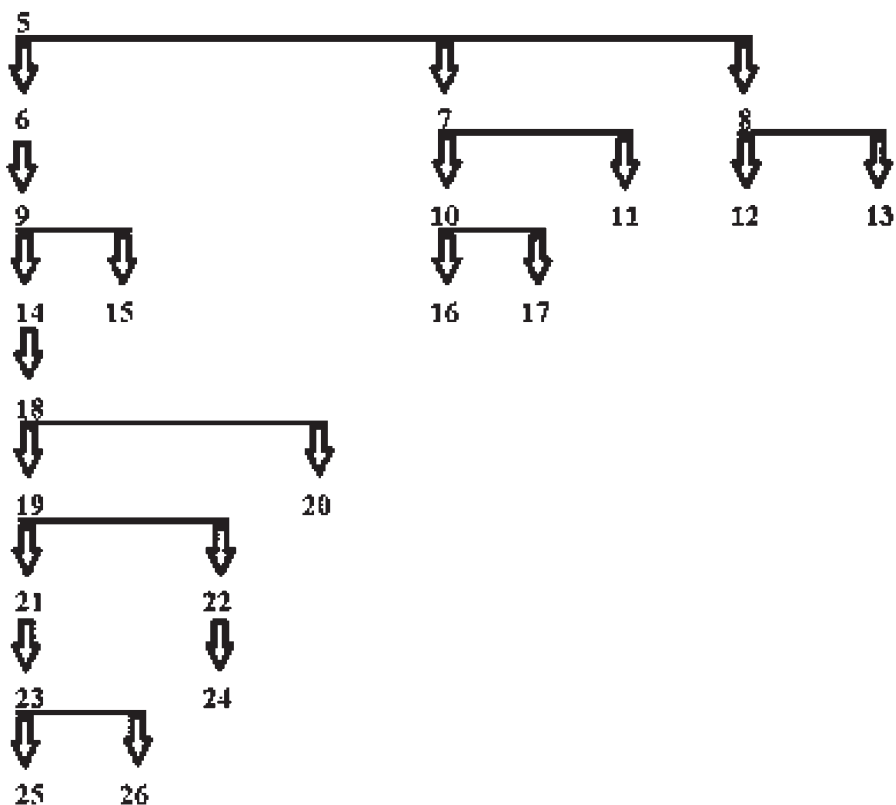
Ця печатка заслуговує на посилену увагу науковців у подальшому. В контексті порушеної проблематики лише зауважимо, що вживання формули «всія Русі» відоме за печаткою одного з митрополитів на ім'я Костянтин. У XII ст. їх було двоє — один обіймав кафедру між 1156–1159 рр., другий — 1167–1174 рр. Один використовував на буллі формулу «Печать проедра Русі Константина», а інший — «Константин, Божою милістю митрополит всієї Росі».

Ростислав правив Києвом кілька разів: 1154 р., 1159–1161 рр. та 1161–1167 рр. Навіть точна атрибуція, кому з митрополитів належить який тип напису, дає однозначну відповідь — саме церковні владика запозичили титул «всієї Русі» з князівської інтитуляції. Хоча В. Янін відносить формулу «Константин, Божою милістю митрополит всієї Росі» саме до часів Костянтина II²³. Печатка Ростислава Мстиславича — це другий приклад використання у княжій сфрагістиці формули «всія Русі», що демонструє зовсім не поодинокий випадок її використання Всеволодом Ярославичем. Принагідно зазначимо, що ця формула, як у випадку Всеволода, так і у випадку Ростислава, вказує саме на київське княжіння.

Сфрагіси Всеволода Ярославича другого різновиду представляють широку можливість до їх системного аналізу. На основі штемпельних варіацій була складена загальна схема, що демонструє їх походження (див. схема 1). Відразу зауважимо, що велика кількість різних за виконанням молівдовулів Всеволода не гарантує появи інших різновидів за штемпель-

ними відмінами. Вірогідно, другий різновид буде поповнюватись, але в контексті пропонованої нами схеми йтиметься про незначні корелювання у проміжкових ланках.

Схема 1. Походження штемпельних різновидів (нумерація подана відповідно до описів).

За цією схемою печатки Всеволода поділяються на три самостійні групи, які в свою чергу мають підгрупи.

ГРУПА 1

Підгрупа 1.1.

Коментарі:

№ 5 — ім'я Севладо пишеться через «Є»;

№ 6 — літера «Є» в імені Севладо замінена знаком скорочення;

№ 9 — знак скорочення зникає;

№ 14 — остання літера другого рядка (W) перенесена різчиком у початок третього;

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
5	КЄRO	НΘЄITWCW	ΔOVΛWAN	ΔPЄATOCЄ	PΛAΔO
6	КЄRO	НΘЄITWCW	ΔOVΛWAN	ΔPЄATOC,	PΛAΔO
9	КЄRO	*ΘЄITWC	WΔOVΛWA	NΔPЄATOC	PΛAΔO
14	КЄRO	НΘЄITWC	WΔOVΛWA	NΔ***TOC	**AΔO
18	КЄRO	НΘЄITWC	WΔOVΛWA	NΔPЄATOC	AΛAΔO
19	КЄRO	NΘЄITWC	WΔOVΛWA	NΔPЄΛTOC	AΛAΔO
21	КЄRO	NΘЄITWC	WΔOVΛWA	NΔPЄΛTO	AΛAΔO
23	КЄRO	NΘЄITWC	**ΔOVΛWA	*ΔPЄΛTO	AΛAΔ
25	КЄRO	*****TWC	W*OVΛWA	NΔPЄVTTO	AΛAΔ

№ 18 — остання літера четвертого рядка (C) вирізана зменшеною і впритул до обідка; остання літера п'ятого рядка (O) вирізана зменшеною і, будучи обмеженою закругленням обідка, піднята; літера «R» останнього рядка замінена літерою «A»;

№ 19 — літера «H» другого рядка замінена літерою «N», а літера «A» в четвертому рядку замінена літерою «Λ»;

№ 21 — остання літера четвертого рядка (C) не вміщується в рядок і не вирізується;

№ 23 — остання літера п'ятого рядка (O) не вміщується в рядок і не вирізується;

№ 25 — літера «Λ» у четвертому рядку вирізана перегорнутою, літери «AΛA» останнього рядка визнані майстром однаковими і виконані як три літери «A».

Підгрупа 1.2.

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
9	КЄRO	*ΘЄITWC	WΔOVΛWA	NΔPЄATOC	PΛAΔO
15	КЄRO	НΘЄITWC	WΔOWΛWA	NΔPЄΛTO	PΛA

Коментарі:

№ 15 — літера «A» четвертого рядка вирізана як «Λ».

Підгрупа 1.3.

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
18	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤΩC	ΩΔΟΥΛΩΑ	ΝΔΡΕΛΤΟC	ΑΛΑΔΟ
20	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤΩC	ΥΔΟΥΛΩΑ	ΝΔΡΕΛΤΟ	CΑΛΑΔΟ

Коментарі:

№ 20 — літера «W» через поганий стан сприйнята як «V»; літера «A» четвертого рядка вирізана як «Λ»; остання літера четвертого рядка («C») не вмістилась і не перенесена на початок п'ятого.

Підгрупа 1.4.

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
19	ΚΕΡΟ	ΝΘΕΙΤΩC	ΩΔΟΥΛΩΑ	ΝΔΡΕΛΤΟC	ΑΛΑΔΟ
22	ΚΕΡΟ	ΝΟΕΙΤΩC	ΩΔΟΥΛΩΑ	ΝΔΡΕΛΤΟC	ΠΛΑΔΟ
24	ΚΕΥΟ	ΝΟΕΙΤΩC	ΩΔΟ*ΛΟΛ	ΝΔΡΕΛΤΟC	ΠΡΥΔΟ

Коментарі:

№ 22 — літера «Θ» у другому рядку замінена на «Ο», а літера «A» останнього рядка за виконанням наближена до графеми літери «Π»;

№ 24 — літера «R» вирізана ретроградною; останній рядок спотворено.

Підгрупа 1.5.

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
23	ΚΕΡΟ	ΝΘΕΙΤΩC	**ΔΟΥΛΩΑ	*ΔΡΕΛΤΟ	ΑΛΑΔ
26	ΚΕΡΟ	ΝΟΕΙΤΩC	ΩΔΟΥΛΩ	ΝΔΡΕΛΤΟ	ΑΛΑΔ

Коментарі:

№ 26 — літера «Θ» у другому рядку замінена на «Ο».

ГРУПА 2

Підгрупа 2.1.

Коментарі:

№ 7 — зникає літера «Є» в імені Севладо;

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
5	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΑΤΟCΕ	ΡΛΛΔΟ
7	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΑΤΟC	ΡΛΛΔΟ
10	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΑΤΟC	ΡΛΛΔΟ
11	ΟΕΚR	WWTIΕΘN	NAWLVOΔ	COΤAEPΔ	ΟΔΑΛR
16	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤOCO	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΑΤΟC	ΡΛΛΔΟ

№ 10 — літера «Θ» у другому рядку замінена на «O»;

№ 11 — напис ретроградний, пропущена літера «C» у другому рядку;

№ 16 — дві літери «W» другого рядка замінені на «O».

Підгрупа 2.2.

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
10	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΑΤΟC	ΡΛΛΔΟ
17	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΛΤΟC	*ΛΔΔΟ

Коментарі:

№ 17 — літера «A» четвертого рядка замінена на «Λ».

ГРУПА 3

Підгрупа 3.1.

№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
5	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΑΤΟCΕ	ΡΛΛΔΟ
8	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛWAN	ΔΡΕΑΤΟCΕ	ΡΛΛΔΟ
12	ΚΕΡΟ	ΗЄИТWCW	*ΟΥΛWAN	*ΡΕΑΤΟCΕ	ΡΛΛΔΟ

Коментарі:

№ 8 — екземпляр наслідує попередній і різниться лише нерівністю рядків і величиною;

№ 12 — копіє в деталях попередню печатку (навіть пропорції літер), але рядок ще більше має нерівності; літера «A» в останньому рядку замінена літерою «Λ».

Підгрупа 3.2.

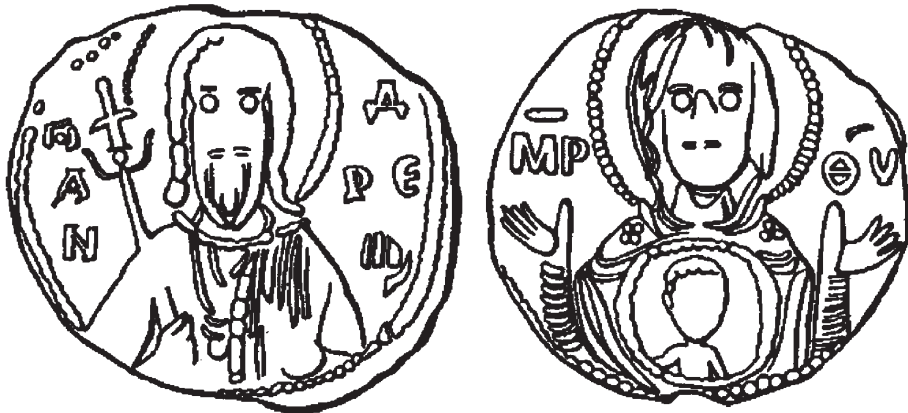
№	1 рядок	2 рядок	3 рядок	4 рядок	5 рядок
8	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCW	ΔΟΥΛΩΑΝ	ΔΡΕΑΤΟCΕ	ΡΛΑΔΟ
13	ΚΕΡΟ	ΗΘΕΙΤWCV	ΔΟΥΛΩΑΗ	ΔΡΕΑΤΟC	ΡΛΑΔΟ

Коментарі:

№ 13 — остання літера другого рядка (W) замінена на «V», літера «N» третього рядка на «H», літера «A» четвертого рядка на «Λ».

Аналізуючи представлені штемпельні групи і підгрупи акцентуємо увагу на виділену нами першу групу. Саме вона має найтривалішу тяглість від перших молівдовулів Всеволода. Окрім того, печатки цієї групи мають характерну рису — їх сторони обернені одна до одної на 180°. Припускаємо, що саме ці печатки використовувались Всеволодом за часів київського правління. На це вказує й їхня переважаюча кількість і уніфікація. Якщо ці міркування правильні, то можна стверджувати, що з 14-ої позиції в поданій схемі розпочинається «київський період» Всеволода Ярославича, а отже ці молівдовули мають датуватись 1078–1093 рр. Цей висновок в цілому підтверджується і датуванням попередньої печатки (№ 9), як такої, що її Всеволод уживав у період переяславського княжіння з 60-х — до кінця 70-х рр. (див. коментар до штемпеля № 9).

Існує ще один різновид печатки, яку з великою долею вірогідності слід припускати Всеволоду Ярославичу. Подаємо її опис:

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного. В правій руці — довгий хрест через праве плече. Навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис:

Ο Δ
Α ΡΕ
Ν ΑC

Навколо обідок з крапок.

З.с. Поясне зображення Божої Матері «Знамення». Обабіч літери під титлами:

MP Θ

Р. — від 28 до 34 мм.

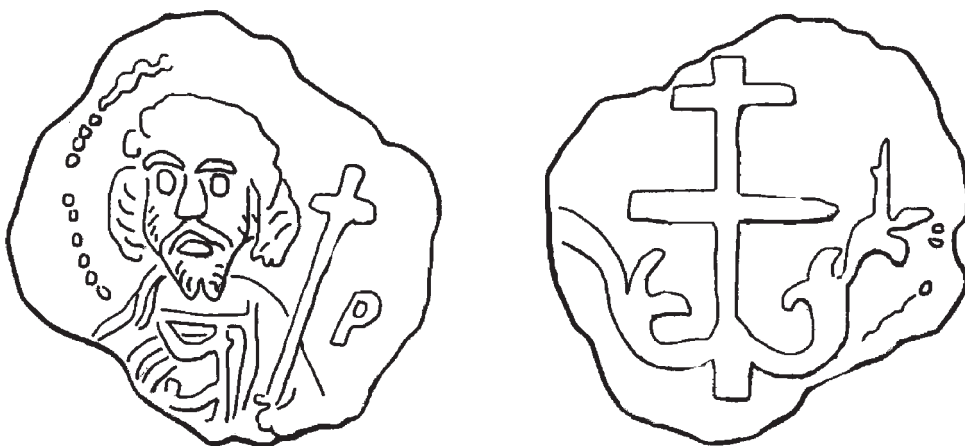
М.зб. — приватна колекція²⁴ (Рис. 28).

Іконографія апостола Андрія ідентична зображенням на печатках Всеволода. Розмірні параметри свідчать про архаїчність молівдовула. Іншим князем, котрий використовував зображення св. Андрія, був Андрій Володимирович-Васильович «Добрий», проте на його печатках розміщено св. Андрія Критського. Його ж були позбавлені і зазначених архаїзуючих ознак. Можливо, цей різновид виник на недовгий час під впливом реформи Ізяслава-Дмитра Ярославича-Георгійовича, який запровадив нову сфрагістичну групу княжих печаток із Богородицею та патроном власника.

У Сфрагістичній колекції О. Шереметьєва зберігається молівдовул цієї пари матриць²⁵, але в гіршому, ніж описаний В. Яніним та П. Гайдуковим, стані. При детальному візуальному порівнянні можна констатувати — існування агіографічної подібності із молівдовулом № 11 цієї розвідки.

Описуючи молівдовули Всеволода-Андрія Ярославича необхідно окремо зупинитись і на так званій «малій сфрагістиці» — торгових/митних пломбах. Узагальнено опишемо їх вигляд:

Кругла пломба, що має канал для шнура. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення св. Андрія, з довгим хрестом через ліве плече; голова оточена німбом з крапок; обабіч літери, з яких складається ім'я АНДРЕН.

З.с. Проквітлий шестипроміневий хрест (Рис. 29).

Нараховується близько десяти штемпельних різновидів пломб, які лише в незначних деталях різняться одна від одної. Про їх приналежність Всеволоду-Андрію ми вже писали²⁶. Закцентуємо увагу лише на основних факторах, що дозволяють здійснити атрибуцію.

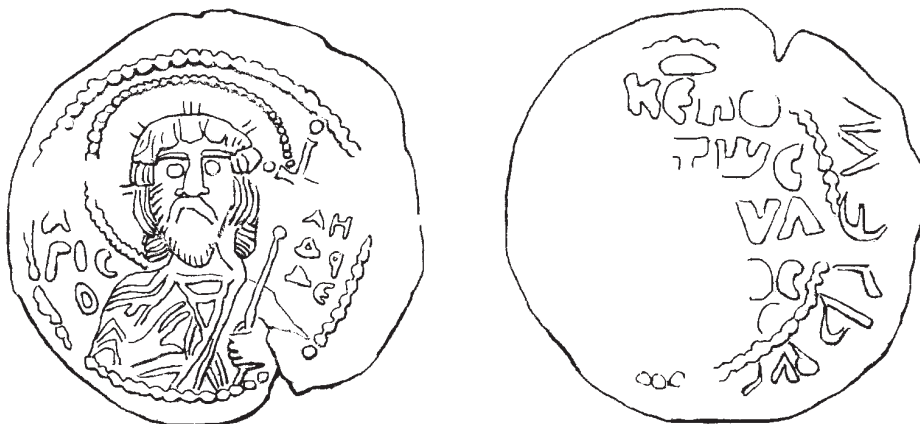
1. Пломби розповсюджені на всій території Русі, що свідчить про їх власника, як князя, який утримував торгові потоки та митниці підконтрольні єдиному центру.
2. Іконографія погрудного апостола Андрія характерна лише для князя Всеволода Ярославича, про що йшлося вище.
3. Співвідношення лицьової та зворотної сторони пломби одна до одної на 180° вказує на їх сфрагістичну залежність від печатки київського періоду правління Всеволода, що наочно підтверджується першою групою наведеної таблиці.

Описуючи сфрагістику Всеволода Ярославича, слід звернути увагу на два випадки неправильної атрибуції. Свого часу, печатка з ростовим зображенням св. Андрія та княжим знаком на зворотній стороні була приписана Всеволоду Ярославичу. Через це княжий знак-двозуб з перехрещеною основою та відпятишами на обох зубцях у вигляді ластівчиного хвосту був закріплений в історіографії за названим князем²⁷. Насправді печатка і сам княжий знак належать Андрію «Доброму», сину Володимира Мономаха. Це підтверджується і загальною схемою побутування сфрагістичних типів із княжими знаменами, і низкою печаток братів Андрія Володимировича, які містять подібні знаки. Окрім цього звернемо увагу на несправедливо приписаний Всеволоду візантійський молівдовул. Знахідка пари сфрагісів у шведському місті Сигтуні, серед яких один був руським, з іменем Давид, а другий мав зображення св. Андрія, дозволила В. Яніну визначити перший з них св. Глібу-Давиду Володимировичу, а другий — Всеволоду-Андрію Ярославичу²⁸. На превеликий жаль, ця атрибуція невдала. Теза про приналежність першої з них св. Глібу не має достатніх підтверджень, оскільки зворотна сторона, як пише сам автор, «настолько неразличима, что невозможно понять, была ли на ней только надпись или изображение». Печатка, приписана Всеволоду Ярославичу дійсно досить незвична для візантійської сфрагістики, в якій зображення св. Андрія, здається, не зустрічається. Але це не привід, щоб лише за цією ознакою атрибутувати її як Всеволодову. Напис на зворотній стороні цієї печатки Дж. Несбіт реконструював так: КЕВΘ|TWCWΔ|(KO)CMA — «Господи, помози рабу своєму Козмі». В. Янін прочитав цей напис по іншому: КЕВΘ|TWCWΔ|VΛO, CΠAΔ|ΛW — «Господи, помози рабу своєму Всеволоду». В прочитці В. Яніна з'явився ще один — четвертий — рядок, який необхідний для повного прописання реконструйованого імені «Всеволод». Насправді, такий рядок відсутній, на

його місці — «прикінцеві» прикраси у вигляді рисок. До того ж, як ми бачимо за штемпельними варіантами, поданими у даній статті, у Всеволода Ярославича не існувало варіантів молівдовулів лише з княжим іменем, воно завжди супроводжувалося хрестильним. Окрім того, хрестильне ім'я ніколи не зникало з поля булли. Необхідно визнати, що сигтунська знахідка все ж є анонімним візантійським молівдовулом якогось Козми, а не руського князя Всеволода.

У сфрагістичній колекції О. Шереметьєва є кілька молівдовулів Всеволода-Андрія, які мають цікаве, з погляду на історію руського повсякдення, значення. Подаємо їх опис:

1. Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони в співвідношенні одна до одної на 180°. За штемпелем відноситься до варіанту № 14, поданого вище.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного; в лівій руці — довгий хрест через ліве плече; права рука у благословляючому жесті; навколо голови — німб з крапок. Обабіч стовпчастий напис, де літери «N» та «P» ретроградні:

А|ГІС|О — АН|ΔΡ|ΔЄ

Ἅγιος Ἀνδρέ[ας] — Святий Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Напис у п'ять рядків:

ΚΕΡΟ|... ΤΩС |... VΛ|..... ΟС|.... Ο

Κ(ύρι)ε βο[ήθει] τῷ σ[ῶ]δο[ύ]λ[ω] Ἀνδρέ[α] τ[ω] Σ[(έ)βλ[α]δ]ῶ — Господи помози рабу своєму Андрію названому Всеволод.

Над написом знак скорочення у вигляді горизонтальної риски. З правої сторони за крапковим обідком графіті.

Р. — 31,5x31,5/26 мм. Т. — 2,5 мм. В. — 18 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1005 (рис. 30).

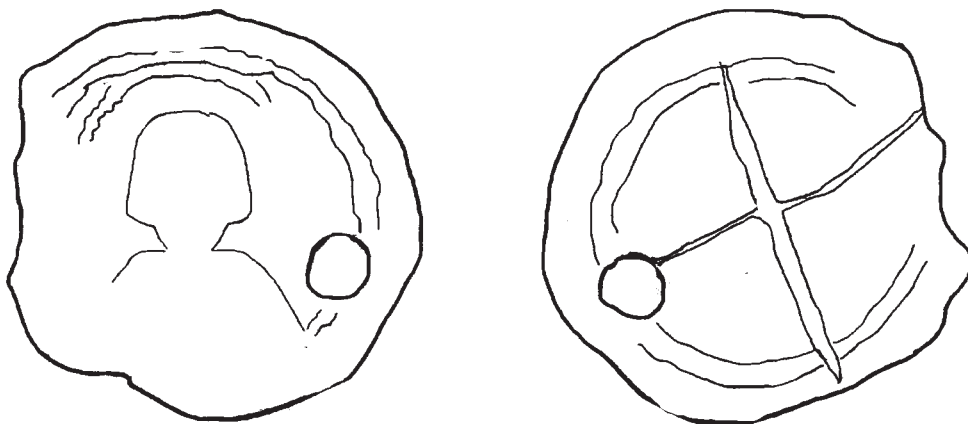
Коментар: На зворотній стороні за штемпельним обідком графіті.

Літери:

«NЭСЬ PVC»

Перед «N» залишки ще однієї літери. Подібна комбінація графем не дозволяє визначити, з якого боку слід починати читати графіті. Початок рядка: «NЭСЬ PVC» або «CVЬ ACEN». Про можливість розгортання літер у різний бік свідчать графеми «Є» та «С». Проаналізувавши сили натиску при написанні — згори сильніший і слабший до низу — ми прийшли до висновків, що початок, фраза має читатись так: «NЭСЬ PVC». За таких умов, очевидним є, що друге слово необхідно читати як «PVC». Перша літера другого слова затерта в результаті згину печатки, від неї лишилась тільки верхня діагональна лінія, характерна для літери «К». Тож, перше слово реконструюється як «КНЕСЬ», а друге — як «PVC». У науці відомі печатки з «пояснювальними графіті», як-то з фразою «ЯДРЕЙ ПИСАЛ»²⁹. Цей напис було створено на заготовці до відтиску буллатірія, в нашому випадку — графіті заповнило порожнє поле з боку вже після відтиску.

2. Свинцева кругла печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Ліва сторона має незначні зрізи по гурту гострим предметом, з правого боку на 100° по відношенню до осі лицьової сторони — круглий отвір; по гурту сліди насічки; на зворотній стороні прорізано рівносторонній хрест на всій площині. Обидві сторони затерті. Заготовка одинарна, лита. Лицьова та зворотна сторони у співвідношенні одна до одної на 180°.

Л.с. Погрудне зображення апостола Андрія Первозванного. Навколо голови німб з крапок. Навколо обідок.

З.с. Затертий напис у п'ять рядків:

Р. — 31x29/25x24 мм. Т. — 4 мм. В. — 23,1 г.

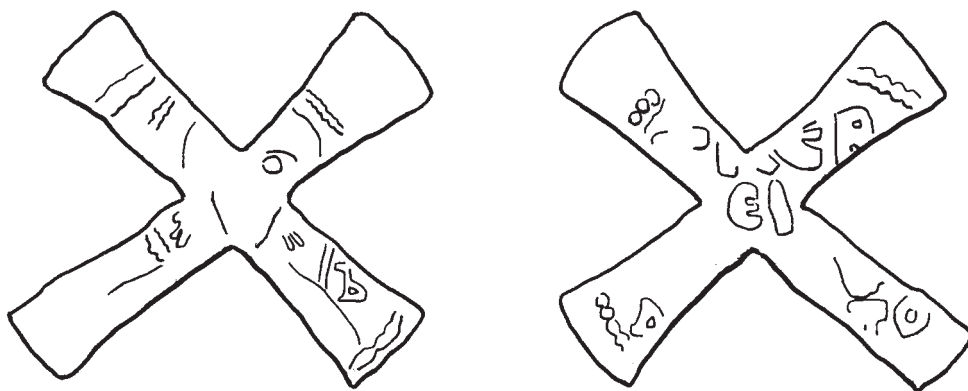
М.з. — Чернігівська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-372 (Рис. 31).

Коментар: Цей сфрагіс демонструє вторинне використання печатки — як підвіски. Викликає подив факт затирання не тільки напису, а й зображення св. Андрія і нанесення натомість згори хреста. Складається враження, що для власника підвіски був абсолютно неважливим зовнішній контекст, а лише сам предмет — свинцевий диск, який колись належав князеві. Цей момент потребує ретельнішого дослідження. Очевидно, що він стосується тодішнього світогляду, пов'язаного із померлим князем та його речами³⁰. Нами вже висловлювалася думка про те, що після смерті князя його печатка втрачала будь-яку юридичну силу³¹.

3. Свинцевий хрест перероблений з молівдовула; має лапчасті розширення на кінцях; круглий отвір для підвішування прорізано в раменні, яке розташоване на 225° за годинниковою стрілкою по відношенню до осі лицьової сторони печатки; канал для шнура розташовано вертикально, що зумовило вирізання навскісного «андріївського» хреста. Хрест оброблений на зрізах та гурті. Заготовка одинарна, лита. За штемпелем, припускаємо, відноситься до варіанту № 16, поданого вище.

Л.с. Залишки погрудного зображення апостола Андрія Первозванного.

Навколо голови — німб з крапок. Праворуч залишок стовпчастого напису:

Ɱ

[Андр] Ɱ[н] — Андрій.

Навколо обідок з крапок.

З.с. Залишки напису у п'ять рядків:

• ER. |.. EI....|.....|Δ... TO. |.....

[Κ(ύρι)]ε β[ροήθ]ει [τῶ σῶ δούλω Αν]δ[ρέα] τω [Σ(έ)βλάδω] — Господи

помозі рабу своєму Андрію названому Всеволод

Формулу розпочато символічною інвокацією у вигляді хреста; навколо крапковий обідок

Р. — 32x29/25 мм. Т. — 3,5 мм. В. — 7,8 г.

М.з. — с. Сенча, Лохвицький р-н, Полтавська обл.

М.зб. — Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-273 (Рис. 32).

Коментар: Вторинне використання печаток в якості хрестів для носіння має аналоги не тільки на території Русі. Так, науковцям відомий натільний хрест з болгарського молівдовула другої половини XI ст.³²

Підсумовуючи наше дослідження сфрагістики Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича висловимо кілька узагальнень:

Молівдовули князя Всеволода мають загальну спорідненість, що дозволило виявити прототипи та їхні наслідування.

Завдячуючи специфіці копіювання штемпелів та атрибутованим ознакам печатки Всеволода Ярославича можна хронологічно розділити за періодами його до-київського і київського княжіння.

Подальше виявлення невідомих екземплярів дозволить здійснити кореляцію запропонованої схеми. Сподіваємось, після цієї публікації при вивченні руської сфрагістики буде проявлений інтерес до штемпелів. Очевидно, в подальшому стануть відомі штемпелі, які повністю копіюють попередні і різняться лише розмірами, міжрядковими відстанями та стилістикою іконографії. Такі знахідки дозволять простежити і часову еволюцію типів. Окрім того, введення до наукового обігу при описах нових молівдовулів показників ваги (що зазвичай не практикується серед дослідників руської сфрагістики) дозволить аналізувати заготовки, що так само вплине на уточнення часових рамок побутування типів печаток.

Вивчення молівдовулів середньовічних українських князів дозволяє глибше підійти до розуміння юридичної сили печатки, її значення в системі комунікації та тогочасному сакральному світосприйнятті. Свого пояснення в подальшому потребують помилки у написах у легендах печатки, адже це, очевидно, відбиває рівень грамотності не тільки різчика, а й княжого двору.

Умовні скорочення:

Л.с. — лицьова сторона

З.с. — зворотна сторона

Р. — розміри

Т. — товщина

В. — вага

г. — грам

мм. — міліметри

М.з. — місце знахідки
М.зб. — місце збереження
с. — село
м. — місто
р-н — район
обл. — область.

Через косу риску при описі розмірів печатки подається загальний та штемпельний діаметр.

У квадратних дужках подано реконструйоване написання літер.

У скобках подано скорочення, прийняті при передачі текстів різчиком печатки.

¹ Енисова Н.В. Матрица для тиснения свинцовых печатей. Новгород // Диалог культур и народов средневековой Европы: К 60-летию со дня рождения Е.Н. Носова. СПб, 2010. — С. 62–65.

² Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2002 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru/sfr/2002/s02.html>. — № 14а-1.

³ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1970. — Т. I: Печати X — начала XIII в. — С. 30, № 34.

⁴ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1998. — Т. III: Печати зарегистрированные в 1970–1996 гг. — № 37.

⁵ Их же. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа <http://russianchange.narod.ru>. — № 38е

⁶ Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-596.

⁷ Була показана нам у 2011 р.

⁸ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 гг. ... — № 35а-1.

⁹ Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-890.

¹⁰ Янин В.Л. Указ. соч. — С. 17, 170.

¹¹ Там само. — С. 168, № 15.

¹² Там само. — С. 166, № 16,1; 16,2.

¹³ Там само. — С. 170, № 21.

¹⁴ Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. — Washington, 2001. — Vol. 4. The East. — P. 117.

¹⁵ Янин В.Л. Указ. соч. — С. 169, № 17.

¹⁶ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — С. 111, № 20а.

- ¹⁷ Янин В.Л. Указ.соч. — С. 169, № 18.
- ¹⁸ Зауважимо, що в прорисі до печатки в четвертому рядку намальована літера «А», коли в описовій частині печатка має літеру «Л».
- ¹⁹ Янин В.Л. Указ. соч. — С. 169, № 19.
- ²⁰ Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. — Washington, 1991. — Vol. 1. Italy, North of the Black Sea. — P. VIII, 192.
- ²¹ Янин В. К вопросу хронологии печатей Всеволода Ярославича // Сообщения государственного ордена Ленина Эрмитажа. — Л., 1975. — Вып. XL. — С. 66.
- ²² В дужках подані реконструйовані слова. Під певним сумнівом залишається слово «князь», яке може бути замінено «архонтом» чи «самодержцем». Реконструкція печаток проводилась, в тому числі, на матеріалах Сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва, а саме печатках №№ : VP-15, VP-21, VP-184, VP-1139, VP-1184, VP-1234. Наперед зауважу, що цей штемпельний варіант, швидше за все, ще не опубліковано.
- ²³ Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — С. 49.
- ²⁴ Янин В.Л., Гайдуков Г.П. Древнерусские вислые печати зарегистрированные в 2001 г. // Новгород и новгородская земля. История и археология. — Великий Новгород, 2002. — Вып. 16. — С. 154–173; № 311Аа-1, 311Аа-2, 311Аа-3.
- ²⁵ Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-377.
- ²⁶ Алфьоров О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації // Сфрагістичний щорічник. — К., 2011. — Вип. I. — С. 194–195, 217.
- ²⁷ Рибаків Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. — С. 232, 254.
- ²⁸ Янин В.Л. Древнерусские печати из раскопок в Сигтуне // Восточная Европа в исторической ретроспективе. — М., 1999. — С. 270–274.
- ²⁹ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати зарегистрированные в 2003 гг. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://russianchange.narod.ru>. — № 340а-4.
- ³⁰ Звертаємо увагу на праці Юрія Писаренка, зокрема: Писаренко Ю. К поиску смысла посмертного ограбления правителей // Український історичний збірник. — Вип. 10. — 2007. — С. 9–14; Його ж. Про «зупинку» і «відновлення» часу в архаїці // Мультиверсум. Філософський альманах. — Вип. 84. — К., 2009. — С. 133–139.
- ³¹ Зокрема, про це йшлося у доповіді О. Алфьорова «Руська сфрагістика XI–XII ст. у світлі нових джерел» на Києво-Руському семінарі в Інституті історії України НАН України 20 січня 2012 р.
- ³² Йорданов И. Печати на византийски сановници от арменски произход, намерении в България // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2000. — Вип. 31. — С. 144.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ШАБЕЛЬ XVII ст.,
ПРИКРАШЕНИХ ХРИСТИЯНСЬКОЮ СИМВОЛІКОЮ
ТА ЕПІГРАФІКОЮ**

Здається нині й не злічити гострих дискусій, які вже не першу сотню років викликають проблеми походження східноєвропейської середньовічної довгоклинкової зброї — від окремих зразків до цілих груп. Протягом цього часу жваву полеміку спричиняло практично все, що могло стати зачіпкою при атрибуції зразків — форма клинків та ефесів, орнаментика, символіка, тавра та клинкова епіграфіка. Проте, якщо дослідження морфології зброї досі залишається цариною вузьких фахівців — зброезнавців, то нанесені на ній знаки швидко потрапили до сфери зацікавлень широкого кола не тільки професіоналів, але й ерудованих аматорів.

Однією з проблем, що досі становить справжню інтригу, є походження групи шабел з нанесеною на клинках православною символікою. Її ми й розглянемо у нашій статті.

Бажання надати зброї сакральних захисних властивостей в усі часи було притаманне людям, які за родом своєї діяльності або необхідністю ризикували власним життям на бойовищі. Нині у державних та приватних колекціях зберігається величезна кількість одиниць холодної зброї, яка свого часу «захищала» власника сакральною атрибутикою — від скромних знаків, нанесених на клинках, до особливої форми самого клинка, спеціально сконструйованого для відправлення релігійних ритуалів. До речі, чимало різновидів такої ритуальної зброї досі продовжують виготовляти й використовувати за первинним призначенням, насамперед у південних країнах.

Для науковця, який розглядає зброю як історичне джерело, релігійна символіка завжди є своєрідним кодом, розшифрування якого може допомогти відповісти на низку питань, пов'язаних з походженням предмета. Для остаточного вирішення цих проблем зазвичай доводиться вдаватись до перехресної верифікації результатів дослідження за допомогою іншої джерельної інформації, актуалізованої при дослідженні зразка.

І все ж символіка християнського змісту, про яку піде мова у нашій статті, відкриває особливо широкі можливості для вірної атрибуції артефакта.

Розглянемо чим саме вирізняються розглянуті у статті зразки і що взагалі стало підставою для виділення їх в окрему групу? Адже християнські

сюжети та молитовні тексти на зброї різного походження та хронологічних періодів не є аж надто великою рідкістю у колекційних зібраннях.

Насамперед, йдеться про більш-менш сталий набір унікальних зображень. Від основи клинка сюжет зазвичай починається двома таушованими запаленими свічками у підсвічниках та стеблини з квіткою поміж ними. Далі зображена Богородиця з дитям у круглому медальйоні, над нею два янголи, які підтримують корону. За цією композицією вздовж клинка розташований текст старогрецькою, латиною або старослов'янською, що, як правило, є уривком християнської молитви. З іншого боку клинка у колі може бути зображений Св. Георгій на коні, який поціляє списом дракона.

Наступне, що об'єднує вироби — це техніка виконання декору, традиційна для XVII ст. Написи та контурні зображення виконано рельєфним таушуванням золотого дроту, більш об'ємні — насічкою й гравіюванням золотих платівок (фольги). Корона іноді інкрустована коштовним камінням. Найбільш характерним елементом композиції є свічки, виконані срібною насічкою, підсвічники ж та полум'я — золотою.

За типом верхів'я шаблі відносяться до різних морфологічних типів, утім їм усім притаманні риси XVII ст. Подібною є також форма довгих клинків з масивною елманню, навіть ковальська техніка їх виконання — частіше за все, клинок виконано з дамаської сталі, зрідка — булату.

Численні зразки такої зброї можна зустріти у найбільших музеях світу, окремі належали видатним історичним діячам свого часу. За характером декору клинків можемо умовно поділити їх на дві групи.

До першої належать шаблі, оздоблені описаним вище християнським сюжетом у супроводженні напису.

Розглянемо детальніше клинок, що зберігається у колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі — ЧІМ, фото 1).

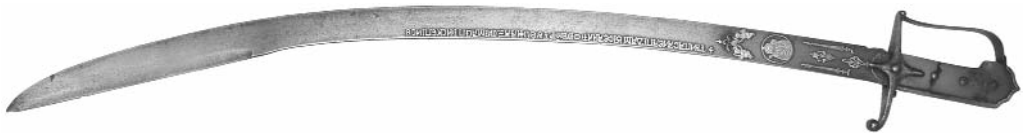

Фото 1. Шабля з колекції ЧІМ (так звана «шабля Мазепи»), інв. № 2926.

Його декор представлений рослинно-геометричною орнаментикою та сюжетами християнської іконографії. При п'яті таушовано картуш у вигляді сегментованої арки, який закінчується пальметою з медальйоном. Далі зображено дві запалені срібні свічки у золотих свічниках з кущем поміж ними, Богородиця з дитям в округлому медальйоні та два янголи, які увінчують Богородицю короною. Зображення фігур виконано золотом,

дрібні деталі — обличчя, одяг тощо — тонким гравіюванням, що прорізує шар позолоти до сталі. Зауважимо, що остання технічна деталь відрізняє орнаментику дослідженого клинка від подібних з колекції московського Державного історичного музею (далі — ДІМ).

Складна орнаментальна та іконографічна композиція, представлена на клинку, здавна досліджувалась мистецтвознавцями та істориками зброї. Найбільш очевидне «наочне» її пояснення досі зберігається у виконаних вітчизняними та європейськими фахівцями атрибуціях окремих музейних експонатів. Воно впливає з православного характеру сюжету та грецької мови написів — за цими особливостями декор, а слідом за ним і саму зброю, вважають грецькими за походженням. Першим пішов цим шляхом сам «першовідкривач» шаблі — В.В. Тарновський. Грецьке походження досі приписують клинку шаблі з колекції Львівського історичного музею (далі — ЛІМ, фото 2). Знаменно, що саму шаблю фахівці ЛІМ при цьому вважають молдавською, можливо через морфологічну характеристику та орнаментику ефесу¹. З цього приводу цікаво відзначити: в історичній науці свого часу існувала версія про молдавське походження аналізованої художньої композиції, про що мова піде далі.

Фото 2. Шабля з колекції ЛІМ, інв. № 3-3916.

У мистецтвознавчому аспекті означений сюжет, одним із перших, докладно розглянув російський дослідник В. Прохоров². Саме він обґрунтував думку про те, що ці християнські композиції переважно виконані «під сильним західним впливом» і у більшості не мають «окрім напису нічого грецького»*. Серед наведених ним аргументів: сам сюжет «Нев'янучого цвіту», який з'явився у греків тільки наприкінці XVII ст., виконання Богородиці з непокритою головою, вінця над головою її та Спасителя, що

* До В. Прохорова елементи західноєвропейського мистецтва у «православних» композиціях на клинках відзначили укладачі описів ОП, пов'язавши їх появу з поширенням впливу країн так званого Священного Союзу проти турок (1684 р.) та завоюванням венеціанцями Мореї (1699–1715).

відрізняються від прийнятих у східно-християнській іконографії; манера зображення херувимів, Святого Духа, а також корони (до того ж «західного типу»), характерних насамперед для західноєвропейської іконографії³. У той же час дослідник відзначив неоднорідність іконографічного матеріалу на окремих клинках, де, на його думку, можна зустріти композиції виконані як у цілком західноєвропейській (серед розглянутих автором їх начебто більшість), так і більш східній, навіть «руській» манері⁴.

Аргументацію В. Прохорова переосмислив знаний російський учений, хранитель колекції зброї Імператорського Ермітажу Е. Ленц. Він перший здійснив зброєзнавчий аналіз, зауваживши деталі, які красномовно засвідчують участь османських ремісників у процесі виготовлення досліджуваних клинків. Йдеться про тавра на хвостовиках та оправі шабель у вигляді султанських тугр, а також частину клинкової епіграфіки — саме дати, що відповідають літочисленню турецького календаря. На підставі своїх спостережень фахівець дійшов висновку про єдиний центр виробництва цієї зброї, причому у «країні з християнським населенням, що живе серед мусульманських обставин життя». На думку Е. Ленца, найкраще висунутим умовам відповідає Молдавія: місцеві майстри зводили зі східних клинків мусульманську символіку, замінюючи її на християнську⁵. Розглянутий далі матеріал підтверджує, що здогади вченого були небезпідставними.

Пізніше клинки з аналогічною орнаментикою у колекції ДІМ досліджували відомі історики зброї — О. Тихомирова та Е. Аствацатурян.

Зауваживши єдину орнаментальну та ремісничу стилістику групи пам'яток, що складаються зі «золотої насічки з грецьким написом, квіткового орнаменту та християнської символіки», О. Тихомирова робить припущення про існування єдиного зброярського центру в Стамбулі, який спеціалізувався на виготовленні зброї «для християнських народів, котрі входили на той час до складу турецької держави»⁶.

Слідом за О. Тихомировою, Е. Аствацатурян також приходить до висновку про стамбульське походження цих клинків. Детально розглянувши декілька зразків з цієї групи, дослідниця відзначила факт таврування їх султанськими туграми, іноді датами (зокрема, 1685 та 1692 рр.), що безперечно свідчить про османське походження позначених виробів⁷. Е. Аствацатурян вважає, що рослинні та геометричні мотиви, які оточують біблійних персонажів на клинку, виконані у типово османському стилі. Окрім посилання на дослідження аналогічних християнських сюжетів, популярних від кінця XVI ст. й у інших видах мистецтва Османської Імперії, дослідниця наводить ще ряд аргументів на користь стамбульського виробництва аналізованих клинків, серед яких характерна техніка виконання інкрустацій, у тому числі таушування.

Своє слово у дослідженні аналізованого мотиву на клинках сказали й польські фахівці. Адже шабля з аналогічним оформленням зберігається також у Варшаві, у Музеї війська польського (далі — МВП, фото 3). Знаний історик зброї С. Ледуховський, а також укладачі сучасного музейного каталогу МВП вважають, що ця зброя має львівське походження, принаймні її клинок або оправа⁸. Не обійшлося також без вже узвичаєної «грецької» (у трактуванні А. Надольського — «балканської») версії походження зразка⁹.

Звичайно, ми не могли не провести власних мистецтвознавчих консультацій.

На думку знаного українського мистецтвознавця Д. Горбачова, у композиції не менш яскраво за західну представлені коптська (власне міафізитська) та візантійська традиції. Так, образам Богородиці та янголів притаманна площинність, характерна стилізація зборок одягу та облич.

Фото 3.
Шабля з колекції МВП.

4а

Фото 4. Зображення святих:
а) на клинку ЧІМ № И-2926
б) на хачкарі з історичного середньовічного вірменського цвинтаря у Джульфі (Азербайджан).

4б

На користь східного походження свідчить також зображення візантійського крину (схематизованої лілеї, символу непорочності та чистоти), мотив якої повторюється декілька разів — від полум'я свічок до графічного елементу над короною. У руці Богородиця тримає пальметку — символ безсмертя.

Щодо зауваження В. Прохорова про корону західного типу, то тут не бачимо особливого протиріччя. Хоча зображення подібного типу корони, форма якої віддалено схожа на папську тіару, не було поширеним у традиційній візантійській іконографії, воно є давнім атрибутом вірменської іконографічної традиції¹⁰.

Додамо, що у загальному стилі орнаментики виразно присутні турецькі мотиви, що є класикою оздоблення османських клинків — тут і сегментована порожня арка при п'яті, що закінчується «списоподібним» медальйоном, зображення квітучого куща поміж свічками та пальметка, що увінчує корону.

У суміші східної традиції та західних впливів немає нічого дивного, зважаючи на світове геополітичне та економічне значення Стамбула, де, ймовірно, розміщувався ремісничий центр виготовлення цих клинків та декору. Християнські сюжети здавна набули популярності у декоративно-прикладному мистецтві Туреччини, зображення ж Богоматері з немовлям та Св. Георгія тут з'являються у XVII ст.

Уздовж обуха із зовнішнього боку клинка таушовано напис старогрецькою мовою (подається у сучасній транскрипції):

ΤΗΝ ΠΑΣΑΝ ΕΛΠΙΔΑ ΜΟΥ ΙΣ(Σ)Ε ΑΝΑΤΙΘΙΜΙ Μ(Η)(Τ)ΗΡ ΤΟΥ Θ(Ε)Υ ΦΙΛΑΞΟΝ ΙΜΑΣ ΠΙ(Ο) ΤΙΝ ΣΚΕΠΙΝ ΣΟΥ

«Всю надію свою на Тебе покладаю, Мати Божа, захисти мене під Покровою Своєю!».

Виконаний в Інституті історії України НАН України переклад засвідчує, що текст напису є покайною молитвою до Пресвятої Богородиці.

Аналізуючи текст, фахівець з палеографії Є. Чернухін зазначає, що попри велику кількість скорочень та граматичних неточностей, звичайних для середньовічних грецьких написів на предметах побутового вжитку, немає підстав вважати цей напис виконаним поза межами грецького культурного середовища¹¹.

Текст неодноразово повторюється на клинках ДІМ про які йшла мова вище. На відміну від більшості російських експонатів, де молитва обривається, на аналізованому клинку представлено текст у повному обсязі.

Ще раз підтвердимо, що за технікою виконання та стилістикою орнаменту, морфологічними характеристиками, навіть ковальською технікою виготовлення штаби, досліджена нами шабля безперечно належить до

виробничої серії, представленої широковідомими зразками, що зберігаються у ЛІМ, ДІМ, МВП та багатьох інших музеях світу. Як і наші попередники, схилиємось до висновку, що їхні клинки виготовлено та оздоблено в одному й тому самому ремісничому центрі — у Стамбулі — групою ремісників-християн у другій половині XVII ст.

Окрім того, мистецтвознавчий аналіз зрештою дозволяє внести уточнення щодо етнічної приналежності виконавців оздоблення дослідженого нами клинка. Ймовірніше за все, ними були вірмени-міафізити.

Звичайно, ці висновки не можуть бути остаточними, зважаючи хоча б на високий ступінь розподілу праці. Так, відомо, що у Стамбулі працював окремий цех навіть для такої вузькофахової справи, як гравіювання по срібл¹², не кажучи вже про ювелірів, які спеціально займались оздобленням зброї¹³. Інше зауваження стосується етнічної строкатості «змішаних» цехів — поряд з мононаціональними об'єднаннями існували еснафи, де пліч-о-пліч могли працювати ремісники-вірмени, сирійці, єгиптяни тощо¹⁴. Тому, говорячи про «вірменське» виробництво, ми маємо на увазі, насамперед, характерні художні особливості та ремісничі прийоми виконання християнської символіки на досліджених нами клинках, хоча й схилиємось до думки про їх виготовлення у межах особливих етноконфесійних груп.

Тут саме час згадати про каваранджанів — багатих вірменських власників ремісничих майстерень великих міст Анатолії. Значна частина їхніх підприємств, так чи інакше, повинна була працювати зі зброєю, виготовлення якої вимагало залучення ремісників найрізноманітніших спеціальностей. Зброярські виробництва були поширені по всій Османській імперії — на північному сході Малої Азії, в Ерзурум¹⁵ і Трабзоні, значну частину ремісників також складала вірмени.

Вірмен не випадково вважають «не меншими візантійцями, аніж греків», адже вони залишили значний спадок у візантійській культурі. Нагадаємо, що масове заселення вірменами Константинополя починається у IV ст. н.е., а вже у VI ст. н. е. вони мали у візантійській столиці окрему церковну громаду. Від 1461 р. було засновано константинопольську вірменську патріархію. Вторгнення османів тільки посилювало приплив переселенців, але вже з волі султана, — як противагу непокірному грецькому населенню.

Вірменська національна громада (т. зв. «мілет») мала широку автономію. Патріарху вірменської православної церкви Стамбула підпорядковувались також християни-міафізити усіх регіонів Малої Азії та Африки, підкорених османами — єгиптяни, сирійці та інші. Чимало ремісників цих національних християнських меншин працювало у столиці.

І все ж, вірмени-християни в Османській імперії були позбавлені частини прав, порівняно з мусульманами, зокрема можливості вершити військову

або адміністративну кар'єру. Особливе суспільне становище посідали тільки найповажніші та найзаможніші родини, які, разом з греками стамбульського кварталу Фанар, здебільшого знаходилися на престижній державній службі. Але більшість вірмен, разом з іншим не-мусульманським населенням Стамбула та інших великих міст Османської імперії, мусила займатися ремеслом або торгівлею.

Вірмени займали друге місце після греків за чисельністю серед не-турецького населення столиці. Як і греки, вони брали активну участь у міжнародній торгівлі та банківській справі.

Помітну роль вірмени відігравали у ремісничому виробництві імперії. Члени вірменської етнічної громади не тільки проникали у традиційні мусульманські цехи — еснафи, але й повністю монополізували окремі галузі ремісничого виробництва, насамперед — ювелірної справи. Зокрема, вірмени вважалися першими серед сріблярів¹⁵.

На прикладі декору «шаблі Мазепа» добре видно, як у художньому стилі стамбульських вірменських майстрів сполучалися вірменські та турецькі сюжети й ремісничі техніки, що було результатом тривалих та глибоких взаємовпливів різних культурних традицій¹⁶.

І все ж, заново відкрити для себе «православну» зброю та зробити більш надійні припущення щодо її замовників і виконавців зможемо після дослідження другої групи шабел на прикладі справжнього зброярського шедевру, що зберігається у фондах того ж таки ЧІМ під інвентарним номером 2916 (фото 5). Як і решта розглянутих у нашій роботі чернігівських експонатів, ця шабля походить з колекції В.В. Тарновського й уперше опублікована у виданому ним каталозі під номером 130¹⁷. У черговий раз колекціонер та дослідник робить висновок про грецьке походження клинка, спираючись на характерний декор, незважаючи навіть на латинський напис на штабі.

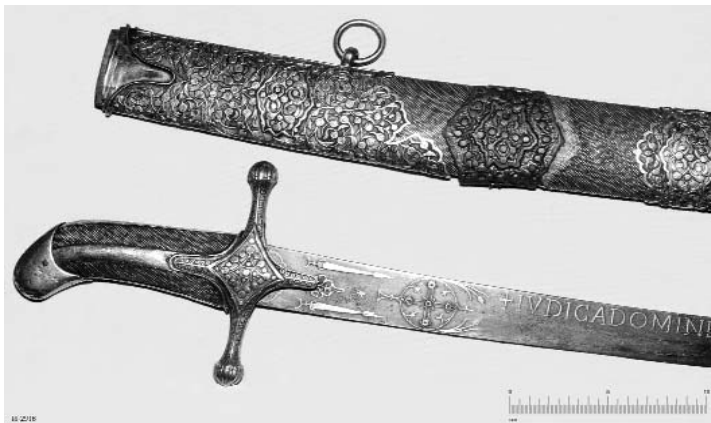

Фото 5.
Шабля з колекції
ЧІМ, інв. № И-2916.

Подальше наукове дослідження зразка здійснили укладачі каталогу ЧІМ у 1990 р.¹⁸ Досвідчені зброєзнавці підготували докладну морфологічну характеристику шаблі. Поміж іншим, шаблю тоді вперше було атрибутовано як виріб львівських майстрів.

Фотографічне зображення та коротка характеристика зразка були ще раз опубліковані 2004 р. у каталозі «Україна — козацька держава»¹⁹. Цього разу шаблю атрибутовували, як «польську» зброю. Опис стисло повторює висновки В.В. Тарновського, зокрема й стосовно клинка, у черговий раз визнаного «грецьким».

Зблизька розглядаючи оздоблення клинка та оправу, насамперед, бачимо велику кількість використаних ремісниками особливих технічних прийомів та елементів декору. Зауважимо також, що давніми ремісниками виконана унікальна робота з імітування галюші по срібній фользі (на руків'ї та піхвах), для чого було застосовано методи тиснення та канфаріння. Голова лева, що вінчає верхів'я, очевидно виготовлена окремо на площині (розгортці), потім монтована на виріб та закріплена лютуванням. Відзначимо також рідкісну техніку «рельєфного» золотого дроту з потовщеннями-кульками, виконану канфарником.

Що ж до клинка, він має форму, подібну до розглянутого вище експоната, й так само зроблений з дамаської сталі.

На зовнішній стороні штаби, поблизу п'яти, зображено православну релігійну символіку, сюжети якої наслідують клинки «православної» серії першої групи, проте зі суттєвими відмінностями.

При п'яті таушовано сегментовану арку, що закінчується медальйоном у формі діадеми з хрестом. Такі арки зі «списоподібним» закінченням є звичайним елементом османської орнаментики XVII–XIX ст.²⁰, проте у даному випадку медальйон, ймовірно, має особливе значення — звичай увінчувати царський вінець хрестом відомий ще від часів Костянтина Великого²¹. Обабіч медальйона та нижнього шипа перехрестя, золотом й сріблом інкрустовано вже знайомі нам зображення двох палаючих свічок (підсвічники та полум'я золотом, свічки — ювелірним сріблом). Далі таушовано маленьку шестипроменеку зірку та рівнораменний хрест, що у християнському контексті відповідно є символами Богородиці та Ісуса Христа. Закінчення рамен хреста розширені, у формі трилисника (крину) із золотими глухими кастами округлої форми. Ще один каст розташовано у центрі хреста, від якого поміж раменами розходяться чотири промені.

Розглянутий хрест вписаний у золоте коло, оформлене як монстранц (дароносиця), прикрашений всередині кринами та увінчаний хрестом. Відтак, коло творить ще й християнську імператорську державу. Над колом симетрично розташовані дві срібні лілеї з золотими квітами — символ

Пречистої Богородиці²². Натомість зображення самої Богородиці та янголів відсутні.

Окремі характерні особливості розглянутої православної орнаментики дозволяють нам зробити попередні висновки щодо її походження. Хрест з розширеними закінченнями рамен у вигляді кринів та багатопрменевою зіркою (розеткою), вписаний у коло, є основним символічним елементом як візантійського, так вірменського й грецького декоративно-прикладного мистецтва.

Пишне ювелірне оздоблення хреста унікальної роботи схиляє нас до думки про роботу вірменських або грецьких ювелірів.

Уздовж штаби на зовнішній стороні клинка, золотом, в оточенні невеликих хрестиків, таушовано цитату зі Старого Заповіту: «IVDICA DOMINE NOCENTES ME EXPVGNU IMPVGNANTES ME» («Судися, о Господи, з тими, хто судиться зо мною, воюй з тими, хто зо мною воює»: Пс. 34,1. / пер. І. Огієнка²³). Напис подано латиною у перекладі Фоми Аквінського²⁴.

Як ми вже відзначили, розглянутий декор характерний для чималої групи шабел, розосередженої по європейських музеях та приватних зібраннях.

Аналогічний клинок початку XVII ст. (1620 р.) аналізує відомий фахівець історичного зброєзнавства Р. Елгуд у своїй фундаментальній праці, присвяченій історії зброярської справи у Греції.

При основі клинка знаходиться композиція з косянтинівським (просфорним) хрестом у формі чотирилисника, прикрашеного п'ятьма самоцвітами, та просфорною печаткою («Ісус Христос — переможець»). На зовнішній стороні штаби таушовано розглянутий нами вище латинський напис. Піхви — турецької роботи, виготовлені у Стамбулі. На оправі нанесено тугру султана Мустафи II (р. п. 1695–1703).

За відомостями Р. Елгуда, шабля свого часу належала фанаріоту Ніколаосу Маврогені, нащадку знаменитого візантійського та венеціанського роду Маврогені, намісника Валахії (1786 р.).

Дослідник відносить шаблю до групи клинкової зброї, яку пов'язують із львівським зброярським ремісничим виробництвом²⁵.

Отже від шаблі ЧІМ декор на зброї Ніколаоса Маврогені відрізняється хрестом з додатковою сентенцією грецькою мовою. Саме поєднання грецької та латини, рідкісного декору та відомостей щодо колишнього власника визначає цінність цього експонату для нашого дослідження.

Нарешті зауважимо також, що текст того ж 34-го псалма часом фігурує у написах грецькою на «православних», пишно орнаментованих клинках у московських колекціях ДІМ (фото 6-а) та латиною на клинках шабел з Оружейної Палати (далі — ОП, фото 6-б).

† ΔΗΚΑΣΣΗ·ΚΟΤΣΟΑΔΗ·ΚΣΗ·ΤΑΣΜΕΠΛΑΜΗΝΣΣΗ·ΤΣΟΠΛΑΜΟΥ·ΤΙ·ΤΑΣΜΕ

6а

† IVDICADOMINE·NOCENTE·S·ME· EXPVGNA·IMPVCNANTE·S·ME

6б

Фото 6. Початок 34-го псалма на клинках шабель у московських музейних зібраннях: а) грецький напис (ДІМ, інв. № 3138); б) латинський текст (ОП, інв. № 5359).

Як бачимо, тексти латиною зустрічаються не рідше за грецькі. Щоправда клинки з латинськими написами зазвичай позбавлені вишуканої іконографічної орнаментики.

Нагадаємо, що після втрати державної підтримки латина у Візантії почала стрімко виходити з ужитку ще у VII ст. н. е., зрештою повністю зникнувши зі столиці. У середні віки навіть в освічених колах знання латини стало рідкістю, повністю поступившись грецькій²⁶. Очевидно, виконання біблійних текстів, у досліджуваній нами період, латиною все ж пов'язано із західноєвропейськими впливами, що особливо укріпились в Константинополі від часів IV хрестового походу. Після османського завоювання через значний приплив іноземців населення Стамбула, очевидно, стало значно строкатішим в етнічному відношенні й, відповідно, більш багатомовним, аніж за візантійських часів. Це знайшло відображення у написах на предметах побуту, що нерідко виконувались на рідних мовах замовників²⁷.

Повертаючись до питання щодо кола можливих виробників цієї зброї, наведемо думку Р. Елгуда, який, після відповідних консультацій, висловив тезу про загальноживаність розглянутого релігійного тексту «на мечях фанаріотів»²⁸, таким чином окресливши коло замовників та можливих виробників усієї «православної» серії*.

У нашій роботі ми спробували зробити наступний крок у справі дослідження можливих виробників цієї характерно оздобленої зброї. Як ми вже зазначали, мистецтвознавчий аналіз клинкового декору та іконографії

* Тут, нарешті, віддамо належне науковій інтуїції Е. Ленца. Адже саме фанаріоти здавна займали високі посади у Молдавському господарстві, а протягом 146 років (1703–1849) безпосередньо у ньому господарювали. Таким чином, ексклюзивні клинки не лише мали потрапляти до Молдови — з часом стамбульська «клинкова» традиція цілком могла укоренитися на місцевому ґрунті.

дає нам підстави вважати, що у їх виготовленні брали участь стамбульські вірмени.

Нові аргументи на користь цієї тези з'являються після вивчення кількох експонатів серії (або підгрупи), до якої належить чернігівський клинок. Насамперед, йдеться про унікальну форму хреста, що на всіх розглянутих експонатах виглядає як вишукана художня стилізація.

Вірменський хрест — особливий. У його формі часто повторюється мотив крину. Так, «проквітлі» хрести з хачкар у Вірменії частіше мали роздвоєні закінчення, кожна ж з роздвоєних гілочок виглядала як маленький крин. Вірменські хрести, виконані перською та османською діаспорою, частіше закінчувались простими кринами.

Звісно, було б помилкою вважати криновидні закінчення рамен християнського хреста виключно вірменським надбанням — він веде свою історію від часів Візантійської імперії, у релігійній символіці та мистецтві якої крин повністю витіснив пальмету. Образ лілеї, що заховає у собі ідею вічного оновлення природи, у християнському контексті є символом Благовіщення, оновлення світу та приходу у нього Спасителя. Він безпосередньо пов'язаний з ідеєю Дерева життя, хреста, адже сам хрест трактується водночас як схрещені кістки Адама (прародителя людства) і як Дерево з квітами лілеї. Ідея вічного оновлення, поєднаного з мотивом хреста, набуває значення християнського Воскресіння.

Власний орнамент із зображенням найдавніших світоглядних геометричних символів — кола, хреста й квадрата — у Візантії сформувався під впливом сасанідських декоративних традицій, спершу на текстилі. Одним з найпоширеніших, проникнутих християнським духом мотивів у декоративно-ужитковому мистецтві став криновидний хрест у колі²⁹.

У декоративно-ужитковому мистецтві XVII–XVIII ст. криновидні хрести були, насамперед, поширені у безпосередніх спадкоємців візантійських традицій — константинопольських вірмен та греків. Йдеться не тільки про саму форму, але про сукупність криновидних закінчень рамен хреста, загальної стилістики та ремісничих технік його виконання.

Природно, візантійську композиційно-іконографічну та стилістичну традицію активно експлуатували на величезних просторах культурного домінування Візантії, що значно перевищували її державні кордони. Так, у період, що передував монгольській навалі, на Руських теренах побутовали квітучі хрести. Дослідники відзначають, що у XIV–XV ст. з'явилися також хрести криновидні, які набули завершеної форми вже у XVII ст.³⁰ Проте, хоча місцеві релігійно-іконографічні канони зображення хреста формувалися на основі візантійської традиції, здебільшого швидко втрачали з нею прямий зв'язок³¹.

Очевидно, маємо розширити коло основних цільових споживачів та виробників «османо-православних» клинків. До нього слід включити представників не тільки грецької та вірменської еліти Стамбула, але й вірменську та іншу православну діаспору поза межами Османської імперії, куди клинки та готові шаблі потрапляли у процесі міграції та торгівельної діяльності стамбульських національних громад.

Висвітлити це питання нам допоможе аналіз декору шабельної оправы чернігівського експонату. Металева оправа шаблі оздоблена складною орнаментикою, виконаною у різноманітних гравіювальних техніках. В оздобленні зразка домінують два основних мотиви — європейський та османський.

Зовнішня частина металевої оправы піхов та гарди оздоблена орнаментом типу іслімі — вишуканими завитками з крихітними квітками та крученими листочками у суцільному полі. Його стилістика наслідує насичену османську орнаментикою другої половини XVII ст., хоча й вирізняється своєрідним виконанням.

Задня частина металевої оправы піхов та гарди декорована крупними гравіюваними завитками аканфу у суцільному полі. Симетрична барокова композиція заповнює практично весь вільний простір, за щільністю конкуруючи з іслімі на зворотному боці. Тема логічно продовжується виноградними лозами зі стиглими гронами, якими оздоблені накладки руків'я та гіверси. Кріплення для кілець під портупею виконано у вигляді кринів. Загалом пасторальні мотиви каптурця та гарди наближуються до європейської барокової традиції кінця XVII ст.

Необхідно також звернути увагу на визначну роль, яку відіграють в оздобленні оправы мотиви вузла та джгута. Так, на зовнішній стороні гарди розміщена накладка, орнаментована мотивом чотирикутного вузла в оточенні квітів — в османському декоративно-ужитковому мистецтві елемент рідкісний. Уздовж верхньої частини устя гравіювано мотив джгута у вигляді плетениці з листя.

Як державний, військовий, клановий та релігійний символ, образ лева тисячоліттями активно експлуатувався у найбільших осередках людської цивілізації. У різні часи його зображення нерідко фігурувало на зброї. Утім, у період Нового часу в Європі та країнах Близького, навіть всього Середнього Сходу, про верхів'я клинкової зброї у вигляді лев'ячої голови напевне згадали вже ближче до середини XVIII ст. У цьому зв'язку верхів'я чернігівського експонату видається доволі рідкісним для свого часу — литими лев'ячими головами у XVII ст. оздоблювали здебільшого гармати, а ефеси довгоклинкової зброї у відомому джерельному матеріалі з Речі Посполитої зустрічаються вкрай рідко.

Один з таких рідкісних експонатів першої третини XVII ст. зберігається у королівській скарбниці Ліврусткаммарен (Стокгольм, Швеція). Цю шаблю начебто захопив 1627 р. як трофей у польського гусара сам шведський король Густав II Адольф.

І хоча нині ця історія викликає більше сумнівів, ніж довіри серед фахівців³², до Швеції шабля очевидно-таки потрапила через східно-європейські землі. Про це свідчить її слабовикривлений клинок з гранованим багнетовидним бойовим кінцем, який традиційно вважається важливою прикметою північно-кавказької й татарської зброї³³.

Появою голови лева на верхів'ї довгоклинкової зброї європейці, очевидно, завдячують не тільки реанімованим мистецтвом Ренесансу античним традиціям, але й впливам країн Близького та Середнього Сходу, куди зооморфні верхів'я протягом століть потрапляли, здебільшого, з регіону Північної Індії³⁴.

Техніка та стиль виконання цього декоративного елемента на чернігівському експонаті також стоїть осторонь від загальноприйнятої традиції суцільнолитих верхів'їв — голову лева виконано як маскарон. Як тут утриматися від згадки про «місто Лева», де барокові лев'ячі маскарони на фасадах будівель були не менш популярними, аніж зображення левів на винградах гармат місцевого виробництва?!

Чи можливо, щоб «православну» зброю опрацювали у Львові? Така гіпотеза не вперше постає у науковій літературі. Першими її висловили західні фахівці.

Описуючи шаблю Маврогені, Р. Елгуд мимохідь зазначає, що вона відноситься до «добре відомої групи зброї, атрибутованої як львівська». На жаль, фахівець не уточнює про що саме йдеться — клинок, оправу чи виріб у цілому. Можливо висловлена думка запозичена дослідником із польської історіографії.

Тож у черговий раз маємо повернутись до шаблі з Музею війська Польського у Варшаві, що також розглядається польськими фахівцями, як приклад роботи «львівської мануфактури». Характерно, що відомі нам думки польських колег розділились — більшість (окрім А. Надольського) вбачає у цьому виробі «дещо львівське», проте ніхто не вважає за потрібне пояснити, що саме — одні звертають увагу на клинок, інші навпаки на оправу.

Оскільки оздоблення штаби у точності відповідає традиції «православних» константинопольських клинків, звернемо основну увагу на декоративний елемент гарди, який повторює щойно розглянуті хрести у колі як за формою, так і технічним виконанням. Виходячи з результатів проведеного на попередніх сторінках аналізу, слід констатувати, що гарда та клинок

виконані водночас в одному й тому самому ремісничому осередку. Залишається відкритим питання про місця виробництва руків'я та піхов.

Руків'я виконане з халцедону³⁵ та інкрустоване дорогоцінним камінням. Замовити роботу такого рівня можливо було лише у найбільших зброярських та ювелірних ремісничих центрах, і не лише самої Османської Імперії, але й Центрально-Східної Європи, де також працювало чимало відомих вірменських й грецьких ремісників. Львів та Кам'янець посідають міцні позиції у невеликому списку осередків такого виробництва.

На шляху від Львова до Константинополя найбільш визначне місце віддавна займали греки. Грецьких торгівців, що прибували здалеку, поділяли у Львові на дві категорії: Грекус де Галата (Graecus de Galata) і Грекус де Константинополі (Graecus de Constantinopoli). Серед останніх значний відсоток становили представники знаних аристократичних родів. Іншу категорію греків, що прибували до Львова, складали купці «волоського» походження. Більшість із них, насамперед мешканці Яс і Бухареста, ставали посередниками у торгівлі східними товарами на теренах Речі Посполитої.

Друга половина XVI — початок XVII ст. були часом наймасовішого прибуття грецьких торгівців на львівський ринок з Балкан, Волощини, навіть Західної Європи. Географія прибуття купців залишалась надзвичайно широкою і у другій половині XVII ст.³⁶

Слід відзначити, що, на відміну від грецьких ремісників Стамбулу, продаж, а тим більше виготовлення й оздоблення зброї, не належало до основних напрямків діяльності львівських греків, які, насамперед, імпортували до Європи вина й, так званий, турецький товар³⁷. Більшість грецьких поселенців того часу розглядала нові освоювані ними території, насамперед, як тимчасові локації для власних торговельних оборудок³⁸.

Відтак, наприкінці XVII ст. міське виробництво коштовної зброї сконцентрувалося в руках іншої національної громади — вірмен, які мешкали у Львові від самих часів його заснування.

Вірмени славилися, насамперед, як видатні ювеліри, і саме майстерним ювелірним оздобленням відзначається досліджувана нами зброя.

Від XIV ст. Львів перетворився на одну з найбільших вірменських колоній у Європі та найчисленнішу у Східній Європі — 1364 р. тут було засновано єпархіальний центр усіх вірмен Русі та Валахії. У руках вірмен зосереджувалась основна торгівля з країнами Заходу та Сходу, а також окремі галузі ремісничого, насамперед, ювелірного виробництва (золотарства).

Перші згадки про львівських вірмен-золотарів відомі від початку XV ст.³⁹ Довгий час їм, як «схизматикам», доводилось працювати поза межами цехів. Лише після переходу в уніатство та за активної підтримки короля Яна III

Собеського у другій половині XVII ст. вірмени практично монополізували золотарське виробництво⁴⁰. Наприкінці XVII ст. у Львові вже працювало близько 30 золотарів-вірменів, що складало понад половину загальної кількості міських золотарів. Своїм мистецьким рівнем вони на той час значно перевершували всіх інших майстрів.

Загальноєвропейське визнання принесло вірменським золотарям вміння оздоблювати зброю та кінську зброю. Їхні вироби користувались величезним попитом у середовищі найзаможнішої шляхти й перших осіб Речі Посполитої та далеко за межами цієї держави.

Вірменські вироби визначалися неповторним ажурним орнаментом, та унікальною ювелірною технікою, насамперед, надзвичайно різноманітною майстерною інкрустацією.

Загалом же художній стиль золотарських виробів Львова формувався під впливом різних національних та професійних традицій, які привносили з собою майстри — вірмени, русини, німці, поляки, угорці. Утім, східними мотивами львівське золотарство зобов'язане вірменським ремісникам⁴¹.

Документи донесли до нашого часу прізвища відомих у XVII ст. майстрів ювелірного зброярства. У першій половині XVII ст. серед львівських ювелірів було добре відоме ім'я Зефера Вірмена (Sefer Armenus Valachicus), зброяра та ювеліра, який продав міщанину Тацику (Wawrzyńcowi Taciowski) три шаблі й сідло власної роботи за величезну на той час суму — 7000 злотих. По смерті Тацика навколо оцінки та спадкових прав на ці предмети розгорілася палка суперечка за участю самого Зефера, який склав детальний прейскурант своєї роботи. Відповідно до цього документу тільки одна (найдорожча) шабля була інкрустована понад 400 дорогоцінними каменями різного гатунку та вартості, не кажучи вже про срібло й позолоту⁴². Загальна ж оцінка трьох шабел та сідла склала 2124 злотих (1627 р.).

Наприкінці XVII ст. у Львові, в майстерні на площі Ринок працював знаний вірменський майстер, надвірний королівський злотник, улюбленець Яна III — Бедрос Захріяшович, який особисто для короля виготовляв багато декоровану зброю⁴³.

Іншим тісно пов'язаним зі Львовом центром ювелірної, зброярської та торгівельної справи був Кам'янець-Подільський. На замовлення найзаможнішої шляхти Речі Посполитої кам'янецькі вірменські ювеліри виготовляли чудово оздоблену зброю та кінську зброю.

Розвиткові ексклюзивного зброярства сприяв величезний розмах міжнародної торгівлі, яку провадили вірменські громади Львова та Кам'янця.

У XVII ст. Кам'янець був пов'язаний з Кафою важливим торгівельним шляхом, який через Сатанів, Кременець, Луцьк, Сокаль і Белз досягав Ярослава. Через Кам'янець проходив шлях, що пов'язував Львів з Конс-

тантинополем, становлячи одну з найважливіших торгівельних артерій Поділля⁴⁴.

З країн Сходу вірменські купці привозили, зокрема на королівське замовлення, різноманітні товари, відомі за митними списками XVII ст. як «вірменські»⁴⁵. Це, насамперед, предмети розкошів — килими, золоте шиття, навіть породисті коні, і, звичайно ж, багато оздоблена зброя та амуніція⁴⁶. Торгівля відігравала величезну роль у надходженні матеріалів та заготовок, необхідних для виготовлення зброї⁴⁷. Так, частина дорогоцінного каміння, що містилася на виробах згаданого вище Зефера була придбана у Стамбулі, на ринок якого воно у свою чергу потрапляло з країн Південного Сходу. Загалом, про тісні зв'язки львівських майстрів зі Стамбулом свідчить чимало судових й актових документів, що збереглися до нашого часу⁴⁸.

Як бачимо, у справі оздоблення та монтування шабел львівські вірмени не відставали від своїх стамбульських соплеменників.

Звичайно, наведені вище міркування можуть перетворитись на вагомі аргументи лише на твердому джерельному ґрунті. І першим у низці таких перспективних знахідок є досліджуваний нами чернігівський експонат, який дивовижним чином поєднав у собі ремісничі традиції не лише сходу й заходу, але, як побачимо далі, півночі й півдня.

Як ми вже зазначали, в оздобленні клинка зберігаються усі ознаки роботи як вірменських ремісників Стамбула, так і Львова. В орнаментиці ж шабельної оправы, її загальній стилістиці вбачаємо ознаки саме львівського вірменського виробництва. Видається, маємо справу з одним із тих зразків, про які казав П. Жовтовський, відзначаючи використання львівськими ювелірами-вірменами орієнтальної орнаментики, що оригінально сполучалася з мотивами, утвореними на місцевому ґрунті⁴⁹.

Додаткові підтвердження цьому надає порівняльний аналіз елементів оправы піхв. Йдеться про два морфологічні типи обоймиць, притаманних типово вірменським за технікою та стилем оздоблення шаблям. Видовжені обоймиці (як на шаблі Маврогені та експонаті Музею війська польського) були типовими для османського зброярства. Інші — «двошарові» з накладками, досить характерної багатокутної фігурної форми (звичайно з варіаціями) — можливо походять від перських та османських лінзовидних. Обоймицями другої групи укомплектовано цілу низку шабел у колекціях польських музеїв, атрибутованих як продукція «львівської мануфактури»⁵⁰. Широко

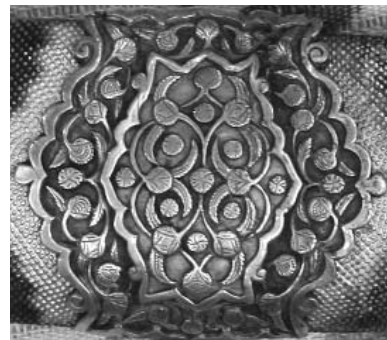

Фото 7. Обоймиці на чернігівському зразку.

представлена така зброя у музеях Туреччини та Російської Федерації. Обоймиці саме такого типу має чернігівський зразок (фото 7).

Ще один важливий факт несподівано виявляється при дослідженні руків'їв та оправи піхов шабел з іншої частини тодішнього цивілізованого світу — Московської держави. Він стосується ремісничих технік виготовлення московських й досліджуваного зразків, й може стати вагомим аргументом на користь тези про львівське монтування зброї з православними сюжетами та виробничих зв'язків двох великих зброярських осередків.

Мова піде про дві шаблі з невеликої елітарної групи церемоніальної царської зброї, що входила до комплекту так званого «Великого вбрання» («Большого наряда»). Обидва зразки зберігаються нині в Оружейній Палаті Московського Кремля й датуються першою половиною XVII ст. Шаблі розкішно декоровані в єдиному стилі московськими майстрами, причому російські науковці стверджують, що декор гарди та оправи піхв (який зустрічається загалом на п'яти руських шаблях в колекції Оружейної палати) не має аналогів у інших музейних зібраннях⁵¹. Важливим елементом декору цих шедеврів ювелірної майстерності є обкладка руків'я та піхв, виконана не з натуральної шкіри, а зі срібної фольги, що імітує шкіру акул або ската. Для інкрустації ж нефритових обоймиць використали «рельєфний» золотий дріт з кулястими потовщеннями. У цих виробничих нюансах царська зброя майже ідентична дослідженому чернігівському експонату, відмінності стосуються хіба що використаних для витискування матриць срібної галюші.

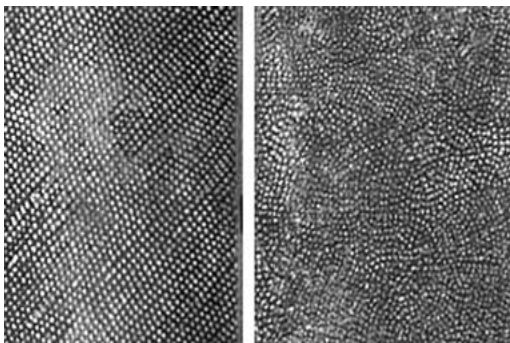

Фото 8. Порівняння ремісничих технік імітації шкіри ската та інкрустації золотим дротом: а) на чернігівському зразку; б) на зразках з ОП⁵². Зауважимо розмаїття штампів, використаних для витискування рельєфу «галюші» — на московському експонаті пухирці розташовані по колу, у той час, як на чернігівському — вони вишикувані паралельно.

Європейська традиція оздоблення частин зброї шкірою акул або ската походить з країн Південно-Східної Азії — Китаю або В'єтнаму — й від початку була пов'язана з роботою китайських майстрів. У науковій літературі прийнято вважати, що перші зразки холодної зброї з імітаціями шкіри ската за допомогою кольорових металів з'явилися на Західно-Європейських

ринках у перші десятиліття XVIII ст.⁵³ Судячи з усього, Львів та Москва стояли біля витоків цієї ремісничої традиції у Центрально-Східній Європі, не в останню чергу завдяки вірменським майстрам, які послідовно впроваджували у своїх виробів новітні тенденції східного зброярства, сприяючи поширенню їх на європейських теренах. Нагадаємо, що в руках вірменських ремісників нерідко зосереджувалось не тільки зброярське та суто ювелірне виробництво, але й продукування шкіряних виробів (як, наприклад, у Кам'янці-Подільському та багатьох інших, нині українських, містах).

Не виключено, що розглянуту ремісничу техніку львівські ремісники могли запозичити у стамбульських майстрів срібної справи, проте тамтешні приклади такої роботи нам на сьогоднішній день невідомі.

Загалом, у використанні однакової ремісничої техніки у не надто віддалених одне від одного історичних регіонах, не було б нічого незвичайного, якби не її унікальність та надзвичайно подібна манера виконання.

Слід також зважити на цікавий факт, який свідчить про безпосереднє співробітництво Московської Оружейної Палати з львівськими майстрами у ході виготовлення саме ексклюзивних шабел «Великого вбрання». Так, на думку наукових співробітників Оружейної Палати, виконавцем іншої шаблі з цієї групи був львівський майстер — Ілля Просвіт⁵⁴. Хоча документальні підтвердження цієї версії досі відсутні, проте здогади московських фахівців відтепер знаходять додаткове, хоча й опосередковане підтвердження. Адже в парафії ювелірного зброярства Москви та Львова явно простежуємо ознаки спільної ексклюзивної ремісничої традиції, яка очевидно формувалася у процесі виробничих зв'язків.

Отже підведемо підсумки. На сьогоднішній день маємо декілька гіпотез щодо походження та осередків виготовлення унікальної серії клинкової зброї XVII ст. з характерними православними сюжетами та написами. Найвірогіднішим нам видається, що клинки виготовляли вірменські та грецькі майстри у Стамбулі для вірмен-аміраїв, греків-фанаріотів та інших поважних замовників православного віросповідання.

Судячи з усього, традиція вийшла за межі Османської імперії: таку зброю продукували, монтували та оздоблювали в багатьох закордонних осередках вірменського зброярства й ювелірної справи — насамперед, у Львові, можливо у Кам'янці-Подільському.

Не можемо виключити також грецькі ремісничі зброярські осередки у Молдові, заведені з ініціативи османських намісників-фанаріотів — це непросте питання вимагає окремого дослідження.

Щодо львівського виробництва православної зброї, наразі нами зроблено лише перші кроки у напрямку його джерельного обґрунтування, яке потребує подальшої, більш ґрунтовної розробки.

Необхідно також нагадати, що розглянута традиція виробництва клинків з православною символікою XVII ст. пустила настільки глибоке коріння, що її відлуння у вигляді наслідувань і стилізацій можемо спостерігати на клинках середини XVIII і навіть XIX ст.⁵⁵ Відтак, В. Прохоров цілком справедливо відзначив неоднорідність досліджуваного джерельного масиву й велику кількість «підробок», що власне є лише пізніми наслідуваннями оригінальних християнських сюжетів на зброї⁵⁶.

¹ Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / Автор-упорядник В. Немяк. — К., 2005. — С. 641.

² Прохоров В.А. О древних саблях с греческими славянскими и другими надписями. — СПб., 1877. — 16 с.

³ Там же. — С. 3–4.

⁴ Там же. — С. 6.

⁵ Императорский Эрмитаж. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения / [Сост. Э. Ленц]. — СПб., 1908. — Ч. 1: Собрание оружия. — С. 279.

⁶ Тихомирова Е.В. Оружейная палата. Парадное оружие XVII–XIX вв.: Набор открыток. — М., 1983. — Открытка 8.

⁷ Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея. — СПб., 2002. — С. 97.

⁸ Zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. — Warszawa, 1994. — S. 42; Ledóchowski S. Polskie szable bojowe. — Warszawa, 1980. — S. 18.

⁹ Nadolski A. Polska broń. Broń biała. — Wrocław, 1984. — S. 115; Ryc. 72–73.

¹⁰ Див. напр.: Grotowski P.Ł. Święci wojownicy w sztuce bizantyjskiej (843–1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru. — Kraków, 2011. — II. 85.

¹¹ З персонального спілкування автора зі старшим науковим співробітником Інституту історії України НАНУ к.і.н. Чернухіним Є.К., осінь 2011.

¹² Гарбузова С.В. Эвлия Челеби о стамбульских ювелирах XVII в. // Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории культуры и искусства Востока. — Л., 1940. — Том III. — С. 316–317.

¹³ Кулланда М.В. Эволюция ремесленного производства как отражение перемен в жизни Османской империи второй половины XVI–XIX в.: по материалам музейных коллекций: дис. канд. ист. наук: 07.00.03. — М., 2008. — С. 46.

¹⁴ Там же. — С. 47–48.

¹⁵ Elgood R. The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Era. — N.Y., 2009. — P. 64; Kırkman G. Ottoman Silver Marks. — Garo–Istanbul, 1996.

¹⁶ Кулланда М.В. Указ. соч. — С. 102.

¹⁷ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. — К., 1898. — С. 43.

- ¹⁸ Каталог коллекции холодного оружия / [сост. Кривова И.А.]. — Чернигов, 1990. — С. 11–12.
- ¹⁹ Україна — козацька держава... — С. 641.
- ²⁰ Миллер Ю.А. Художественное оформление холодного оружия Турции XVII–XVIII вв. // Труды Государственного Эрмитажа. — 1958. — Т. 2. — С. 170–171.
- ²¹ Кронштадтский Иоанн. О кресте Христовом. — М., 2007. — С. 82–85.
- ²² Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов. — М., 2000. — С. 206.
- ²³ Біблія, або Книги Святого письма старого й нового заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську дослівно наново перекладена. — М., 1988. — С. 689.
- ²⁴ Elgood R. Op. cit. — P. 319.
- ²⁵ Ibid. — P. 70, 319.
- ²⁶ Болгов Н.Н., Смирницких Т.В. Латинский пласт культуры ранней Византии: специфика и сферы распространения // Мир Византии. — Белгород, 2007. — С. 25–27; Острогорський Г. Історія Візантії. — Львів, 2002. — 588 с.
- ²⁷ Куланда М.В. Указ. соч. — С. 192.
- ²⁸ Elgood R. Op. cit. — P. 319.
- ²⁹ Буткевич Л.М. История орнамента: учебное пособие для ВУЗов. — М., 2008. — С. 159–161.
- ³⁰ Игошев В.В. Ярославские серебряные и золотые кресты XVI–XVIII веков (к вопросу о типологии церковной утвари) // Ставрографический сборник. — М, 2003. — Книга II: Крест в Православии. — С. 138–140; Кузнецов В.П. История развития формы креста. — М., 1997. — С. 20; Смирнова И.М. Тайная история креста. Все о древнем мистическом символе человечества. — М., 2006. — С. 222–223.
- ³¹ Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. — СПб., 2003. — С. 41.
- ³² Квасневич В. Польские сабли / Пер. с польск. — СПб., 2005. — С. 38.
- ³³ Див.: Gutowski J. Katalog zabytków tatarskich. — Warszawa, 1997. — Tom I. Broń i uzbrojenie Tatarów. — 138 s.
- ³⁴ Hunt for Paradise. Court Arts of Safavid Iran 1501–1576 / [Ed. by Jon Thompson and Sheila R. Canby]. — Milan, 2003. — P. 236–237; Paul J. Op. cit. — P. 84, 138–140; Носов К.С. Традиционное оружие Индии. — С. 189.
- ³⁵ Nadolski A. Op. cit. — Рус. 73.
- ³⁶ Лильо І.М. Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть. — Львів, 2002. — 190 с.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Τομάζοβ В. Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ροσική Αυτοκρατορία. Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. — Χίος, 2010. — Σ. 22–23.
- ³⁹ Зуб Д. Нариси з історії золотарства Галичини. — Львів, 2003. — С. 211, 303.
- ⁴⁰ Там само. — С. 312–314; Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). — Ереван, 1980. — С. 203.
- ⁴¹ Зуб Д. Вказ. пр. — С. 303.

⁴² Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640. — Lwow, 1889. — S. 83.

⁴³ Зуб Д. Вказ. пр. — С. 303, 315; Мальченко О.Є. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). — К., 2009. — С. 102–103.

⁴⁴ Григорян В. Указ. соч. — С. 68.

⁴⁵ Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1878–1879. — Вып. II. — С. 186.

⁴⁶ Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwow, 1902. — S. 276.

⁴⁷ Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej. — Wrocław–Kraków, 1959. — S. 138.

⁴⁸ Зуб Д. Вказ. пр. — С. 283.

⁴⁹ Жолтовський П. Художній метал. Історичний нарис. — К., 1972. — С. 80–81.

⁵⁰ Див., напр.: Żygulski Z. jun. Stara Broń w Polskich Zbiorach. — Gdańsk–Warszawa, 1984. — S. 58–60.

⁵¹ Комаров И., Яблонская Е. Парадное оружие русских государей XVI–XVII веков. — М., 2006. — С. 31.

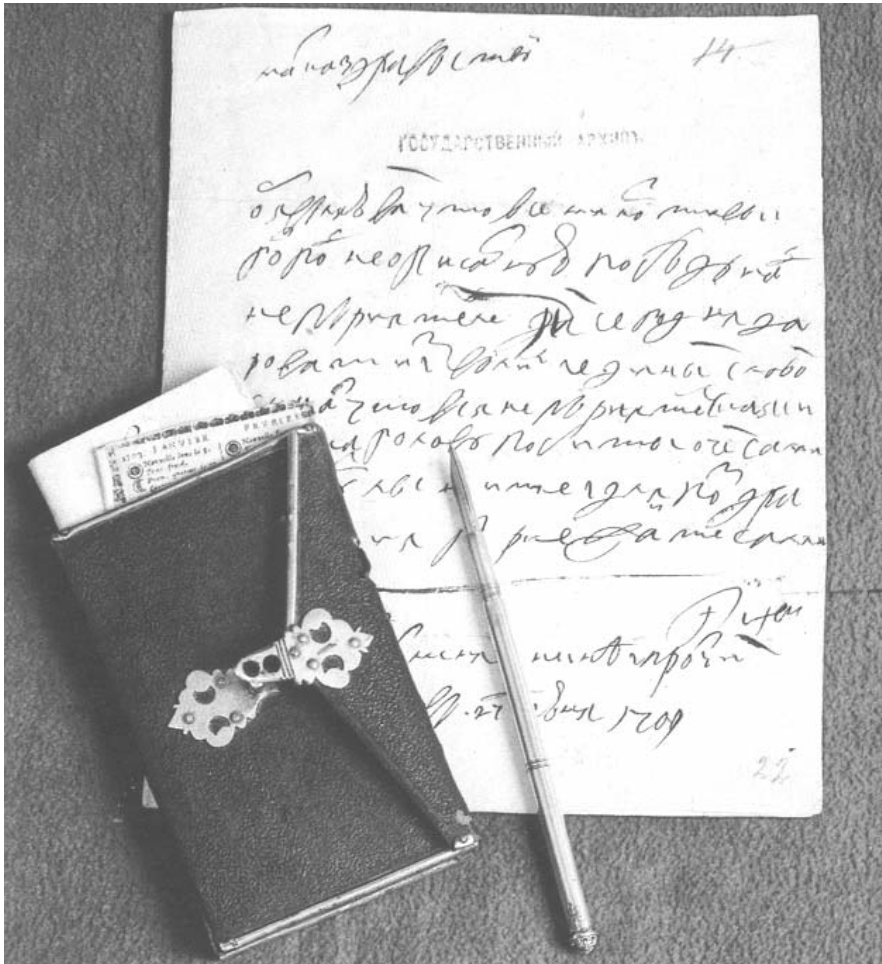
⁵² Там же. — С. 29.

⁵³ Aylward J.D. The Smallsword in England. — London, 1945. — P. 57.

⁵⁴ Комаров И. Указ. соч. — С. 25.

⁵⁵ Див., напр.: Janiak R.Z. Pasja zbierania. Kolekcja Ryszarda Z. Janiaka: Katalog wystawy. — Warszawa, 2007. — S. 87, 249–250.

⁵⁶ Прохоров В.А. Указ. соч. — С. 6–7.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ,
АНОНСИ, ДИСКУСІЇ

РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Рец. на книгу: Однороженко Олег. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. — Харків, 2009. — 312 с.

Дана наукова праця є першим всебічним та комплексним монографічним дослідженням з обсягу української родової геральдики, яка досі майже не вивчалася. Особливо цінним є те, що автор висвітлює питання, пов'язані з еволюцією родового герботворення, на прикладі регіону, де ці процеси протікали в особливо складних етносоціальних умовах. Входження західної частини теренів Галицько-Волинської держави до складу Польського королівства відбилося на герботворенні привілейованих верств Руських земель Корони Польської.

Рецензована праця складається зі вступу, в якому вміщено докладні джерельний та історіографічний огляди, трьох розділів, кожен з яких присвячений проблемам функціонування інституту родового герба на теренах західноукраїнських земель в XIV–XVI ст., висновків та переліку всіх використаних джерел та спеціальної літератури.

Внутрішній поділ першого розділу здійснено за проблемним принципом (окремі підрозділи присвячено розв'язанню проблем витоків руського родового герботворення, наявності польських впливів та побутування в добу середньовіччя руських гербових спільнот), натомість у двох наступних розділах знаходимо все ж поділ за територіальною ознакою: в кожному з підрозділів вміщено докладний огляд родового герботворення певної територіальної одиниці Західної Русі.

Автор розглядає родовий герб як своєрідний засіб соціальної ідентифікації та, відповідно, аналізує особливості його функціонування на руських теренах в тісному зв'язку з тими процесами, що відбувалися в середовищі привілейованих верств середньовічного руського суспільства, в першу чергу — шляхетському. Попри це, в дослідженні не один раз наголошено, що використовувала родові герби не тільки шляхта, але й представники міського патриціату, котрі також претендували на певний привілейований статус, за зовнішню ознаку якого мали правити відповідні геральдичні конструкції. Утворення своєрідних родових кланів призвело до численних

модифікацій в первісних гербах, до появи нових знакових фігур, що мали на меті підкреслити потужність розгалуженого роду.

Проте, найбільшу увагу в роботі приділено з'ясуванню особливостей функціонування інституту родового герба в різних, відмінно етнічних середовищах шляхетського стану Руських земель Корони. Найбільш характерною ознакою родового герботворення західно-руського рицарства доби середньовіччя О.А. Однороженко вважає тотальне домінування в знаковій системі гербів виключно знакоподібних конструкцій, що дозволяє провести паралелі з геральдичною практикою інших руських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського та Молдавського князівства. Автор докладно зупиняється на характеристичі цих знакових комплексів, приділивши значну увагу закономірностям їх успадкування в межах певної родини. Крім того, дослідник проаналізував іконографічні особливості знакоподібних гербів, які при розгляді геральдичної спадщини певного регіону згруповано відповідно до наявності в їх основі стріло-, врубо-, хресто-, коло- чи літероподібних конструкцій.

Особливо уважно автор простежив можливі аналогії та зв'язки середньовічної української геральдики з польським герботворенням того періоду. Результатом цього аналізу, здійсненого на великій кількості геральдичного матеріалу, став всебічно обґрунтований висновок про відсутності будь-яких суттєвих впливів з боку польської геральдичної системи на виникнення та розвиток української родової геральдики. Це цілковито спростовує концепцію цілого ряду польських дослідників (в першу чергу Ф. Пекосінського) про визначальну залежність українського герботворення від польського. Таке достатньо сміливе твердження висловлено в українській геральдиці вперше.

На підставі вивчення чисельних архівних джерел з української родової геральдики XIV ст. О.А. Однороженко робить беззастережний висновок про самобутній характер вітчизняного герботворення вже на початковому етапі його розвитку. Аргументованим є також висновок про збереження основних рис української геральдичної традиції також у наступні XV–XVI ст., коли західноукраїнські терени були остаточно інкорпоровані до складу Польського королівства (1434 р.). На думку автора, долучення західно-українських земель до Корони Польської жодним суттєвим чином не відбилося на існуючій в українському шляхетському середовищі геральдичній практиці.

У контексті українсько-польських геральдичних зв'язків науковець успішно розв'язує ще цілий ряд питань, на які в дотеперішній історіографії панували цілком протилежні погляди. У першу чергу це стосується проблеми існування в період пізнього середньовіччя українських (руських)

гербових спільнот, щодо наявності яких автор висловлює досить переконливі сумніви. Проаналізувавши велику кількість сфрагістичних та писемних джерел, дослідник робить слушний висновок про функціонування гербів у середовищі української шляхти XIV — середини XVI ст. виключно як ідентифікуючих знаків окремих осіб або родин, а не цілих родів, як це спостерігаємо в польському середовищі.

Часом виникнення українських гербових спільнот автор вважає другу половину XVI ст., пов'язуючи цей процес з діяльністю польських вчених-геральдистів, в першу чергу Б. Папроцького, які намагалися описати розмаїття українських гербових форм з їх знаковою системою в категоріях польської геральдики, тобто через надання гербових назв та штучне конструювання розгалужених українських гербових спільнот.

Другою подібною проблемою, що досі не мала належного розв'язання в українській історіографії, є питання українських назв родових гербів Корони Польської. Його автор успішно вирішує, залучивши значну кількість писемних джерел. Власне цей екскурс можна вважати першим кроком до відтворення традиційної української геральдичної термінології доби пізнього середньовіччя, яка зазнала трансформації та впливів сусідніх народів.

Монографія О.А. Однороженка має закономірно тісний зв'язок з генеалогічними студіями. Оскільки йдеться про роди, що з часом розросталися та мали серед своїх прямих нащадків цілі сім'ї, за якими теж були закріплені певні гербові конструкції. Власне аналіз відповідних геральдичних пам'яток у поєднанні з генеалогічними пошуками дозволив автору докорінно переосмислити цілий ряд положень, що наразі панують у зарубіжній та українській історіографіях. Серед подібних проблемних місць геральдично-генеалогічного характеру варто виділити і звернути увагу на кілька сюжетів, що мають вагомe значення для вивчення суспільно-політичної історії України пізнього середньовіччя.

Першою з них є проблема так званої «волоської колонізації» та етнічного походження значної кількості шляхетських родів галицького Підкарпаття. На підставі докладного аналізу виявленої автором геральдичної спадщини, при широкому залученні відомостей з генеалогії та історії землеволодіння окремих родин, зроблено висновок про українське, а не волоське, як вважалося в дотеперішній історіографії, походження більшості родів місцевого нобілітету, що здійснювали колонізацію Підгір'я.

Опрацювання геральдично-генеалогічного матеріалу також дозволяє автору по-новому поглянути на проблему кількісного співвідношення української та польської етнічних складових в середовищі нобілітету Руських земель Корони. Попри відсутність точних обчислень, що зумовлено відсутністю достатньої інформації про етнічне походження багатьох шляхетських

родин, безсумнівним є факт переважання українського елемента серед нобілітету Перемиської, Галицької та Львівської земель. Цілковите домінування польського елемента спостерігаємо тільки на теренах Белзької землі, що зумовлено своєрідним перебігом політичної історії останньої. Як бачимо, генеалогічні дослідження, здійснені одночасно з обробкою геральдичного матеріалу, дають можливість історикам України епохи середньовіччя робити висновки щодо своєрідності політики окремих державних утворень у ті часи.

Але чи не найбільшим досягненням автора є виявлення та опрацювання величезного комплексу джерел з українського родового герботворення, абсолютна більшість з яких вперше введена до наукового обігу. Попри те, що в поле зору дослідника потрапили найрізноманітніші види джерел, як писемних, так і зображальних, основну масу відомостей здобуто внаслідок опрацювання все ж сфрагістичних пам'яток, яким тривалий час приділялося надзвичайно мало уваги в наукових студіях. Автор виконав величезний обсяг евристичної роботи з пошуку, атрибутування та аналізу саме сфрагістичного матеріалу, опрацювавши тисячі архівних справ у десятках архівних установ України та Польщі.

Монографія О.А. Однороженка є прикладом широкого залучення зображальних джерел, аналіз яких дав можливість зробити цікаві висновки, що стосуються загальної картини перебігу подій на українських теренах періоду середньовіччя.

Безперечним є той факт, що це дослідження знайде свого вдячного читача. Саме така праця, що базується на нововиявлених джерелах, дає поштовх до розвитку української геральдики. Вважаємо, що на опрацьованому матеріалі цілком можливо підготувати довідкове видання із зображенням вже виявлених родинних гербів.

*Лариса Иваненко
Ольга Шамрай
Татьяна Шамрай*

МЕТОД ГРАФИЧЕСКОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ РОДОСЛОВНОЙ В КООРДИНАТАХ ВРЕМЕНИ И СОЗДАНИЕ КОДА ДЛЯ РОДОСЛОВНЫХ РОСПИСЕЙ

Предлагается новый метод построения генеалогической таблицы в координатах времени (Свидетельство о регистрации авторского права на произведение № 34907 от 09.09.2010), который обеспечивает наглядность и большую информативность.

На примере наиболее известной родословной императорского дома Романовых построена таблица (рис. 1). Годы жизни каждого человека представлены графически в виде отрезка прямой вертикальной линии, длина которого равна продолжительности жизни человека. Рядом линия жизни супруга. Горизонтальные линии показывают родовые связи. Линия на уровне года рождения детей выносит вертикальную прямую длительности их жизни в сторону и показывает их дальнейшие родовые связи.

Начнем сверху (рис. 1), с года рождения императора Павла I — 1754 (считая его родоначальником). Строим вертикальную линию его жизни по 1801 г. Рядом параллельная прямая — годы жизни его супруги Марии Федоровны (1759–1828). В годы рождения их детей строим соединяющие горизонтальные линии, которые для удобства выносим, и на них строим вертикальные прямые — годы жизни их детей. У Павла I было 10 детей, у Николая I — 7, у Александра II — 6, у Александра III — 5, у Николая II — тоже 5 детей.

Дальнейшие связи, наличие супругов и детей показываем на примере только царствовавших представителей династии.

На графике показано пять поколений императорской семьи, прослеживаются их родственные связи (двоюродные, троюродные и т. д.).

Родственные связи супругов отдельных членов семьи могут быть построены в тех же координатах времени на отдельных графиках и могут быть совмещены путем наложения этих изображений.

В графическом методе в координатах времени объединены все виды графической фиксации родословных, просматриваются нисходящие и восходящие ветви, все потомки родоначальника как по женской, так и мужской

линии (как в смешанной родословной), прямые потомки по мужской линии с учетом брачных связей.

Есть возможность расширения таблицы (наложения родословных супругов в тех же координатах) как дальнейшее развитие графического метода во временных координатах.

В графическом методе с большой наглядностью и информативностью показаны происхождение, годы жизни, семейные связи и последовательность поколений, но не могут быть полностью отражены основные биографические данные, которые есть в родословных росписях.

В известной родословной дома Романовых, составленной к 300-летию юбилею, перечислены все живущие члены императорского дома в иерархическом порядке (по старшинству). Здесь сплошная нумерация от действующего (живущего) монарха.

Наш метод дает возможность однозначно определить описание каждой особы и идентифицировать ее на графике, и наоборот.

С целью привязки родословных росписей к графическим изображениям предлагается ввести код на каждого человека, который определяет положение его поколения в родословной (разряд числа) и последовательный номер в семье (по старшинству — цифра внутри разряда) его лично и каждого его предка и потомка.

Ввиду отсутствия сплошной нумерации остается возможность включать в родословную новых лиц при дальнейшем изучении.

Пример составления кодов

Родоначальник Павел I, его сын Николай I — девятый ребенок в семье из десяти детей, Александр I — первый из десяти. Обозначаем:

П I — 1/10 Александр I;

П I — 9/10 Николай I;

П I — 9/10 — 1/7 — Александр II, первый ребенок из семи в семье Николая I;

П I — 9/10 — 1/7 — 2/6 — Александр III, второй из шести детей Александра II;

П I — 9/10 — 1/7 — 2/6 — 1/5 — Николай II, первый из пяти детей Александра III;

П I — 9/10 — 1/7 — 2/6 — 1/5 — 5/5 — царевич Алексей, пятый из пяти детей Николая II;

П I — 9/10 — 1/7 — 2/6 — 3/5 — великий князь Михаил Александрович, брат Николая II.

Таким образом, возможна формализация родословной росписи каждого человека и любого из его предков и потомков, что создает возможность компьютерной обработки и построения родословной.

На рис. 1 показана императорская линия родословной по мужской линии (от Павла I до Николая II) и родословные жен последних царей: супруги Николая II — Александры Федоровны (Алекс), бабушкой которой была королева Великобритании Виктория, и супруги Александра III, матери Николая II — Марии Федоровны (Дагмары), дочери короля Дании.

На графике штриховыми линиями обозначены предки, годы жизни которых известны нам приблизительно.

Представленная (рис. 1) родословная Николая II с частичным представлением прадедов может быть образцом для составления в общем виде типичной родословной (рис. 2).

Пример изображения типичной родословной

Пример родословной, представленной для рассмотрения в общем виде, построен для человека, рожденного условно в 1940 г. (рис. 2). Количество предков в первом поколении 2 человека (отец и мать), во втором — 4 человека (две бабушки и два дедушки — обозначено д1, б1, д2, б2), в третьем — 8 человек (прадеды — пд1–пд4, пб1–пб4), в четвертом — 16 человек (восемь пар прапрадедов).

Все это показано на рис. 2 — четыре поколения, начиная от родителей. Длительность жизни каждого поколения принимается условно. Для наглядности, для каждой пары супругов произвольно обозначены годы рождения их детей и их количество. Количество детей обозначается цифрой возле линий жизни супругов.

Линия предков по мужской линии родословной, обозначенная I (отец — о, дед — д1, прадед 1 — пд1, прапрадед 1 — ппд1), соответствует императорской линии в родословной Романовых (рис. 1). Родоначальником вместо П1 принимается неизвестный прапрадед 1 (рис. 3).

По такому же принципу, как в родословной Романовых, вводим коды с целью привязки родословных росписей к графическим изображениям. Код определяет положение человека в родословной (разряд числа) и последовательный номер в семье по старшинству (цифра числителя внутри разряда, а знаменатель — количество детей в семье) его лично и каждого его предка и потомка.

Соответственно коды для обозначений предков будут следующими:

Прадед 1 (пд1): I — 1/2 (предполагается, что это первый ребенок из двух в семье);

Дед 1 (д1): I — 1/2 — 4/6 (четвертый из шести детей в семье прадеда);

Отец (о): I — 1/2 — 4/6 — 3/5 (третий ребенок из пяти в семье деда 1);

Я: I — 1/2 — 4/6 — 3/5 — 2/3 (субъект, составляющий свою родословную).

Остальные супруги предков, имеющие родоначальников, обозначены римскими цифрами II, III, IV (рис. 3):

Прабабушка 1 (пб1): II — 5/5;

Прадед 2 (пд2): III — 3/3;

Прабабушка 2 (пб2): IV — 2/4;

Бабушка 1 (б1): III — 3/3 — 1/1 или IV — 2/4 — 1/1.

Начиная составление кода родословной от любого из предков (от I до IV), получаем четыре варианта кода родословной отца, в которых обозначения каждого человека появляются только в 2-х вариантах (от отца и матери). Все четыре варианта показаны в таблице (рис. 3).

Так же составляем родословную матери с родоначальниками V, VI, VII, VIII. Предположим, что наиболее известна линия VII. Линия прямых предков от VII:

Прадедущка 4 (пд4): VII — 1/4;

Бабушка 2 (б2): VII — 1/4 — 1/1;

Мать (м): VII — 1/4 — 1/1 — 4/7;

Я: VII — 1/4 — 1/1 — 4/7 — 2/3.

Дополняем эту смешанную родословную родословными супругов:

Прабабушка 4 (пб4): VIII — 1/6;

Прадед 3 (пд3): V — 1/1;

Прабабушка 3 (пб3): VI — 1/3;

Дед 2 (д2): V — 1/1 — 1/4 или VI — 1/3 — 1/4.

Родственники не по прямой линии (братья и сестры) обозначаются кодами с меняющимися цифрами в последнем числителе. Продолжаться перечень может в любом поколении. Например:

Прадед 1 (пд1): I — 1/2, его следующий брат или сестра: I — 2/2;

Дед 1 (д1): I — 1/2 — 4/6, его первый брат или сестра: I — 1/2 — 1/6, а третий: I — 1/2 — 3/6.

Начало отсчета идет от условного предка вниз, потому снижение на одно поколение приведет к увеличению на один разряд в коде.

Количество людей, родословные которых изображены на графике 4-х поколений прямых предков $(2+4+8+16) = 30$ человек, может быть увеличено на среднее число детей каждого (примерно 5 человек), что предположительно составит 150 человек. Таким образом, этот метод дает возможность учитывать большое количество людей, что очень важно при социологических исследованиях.

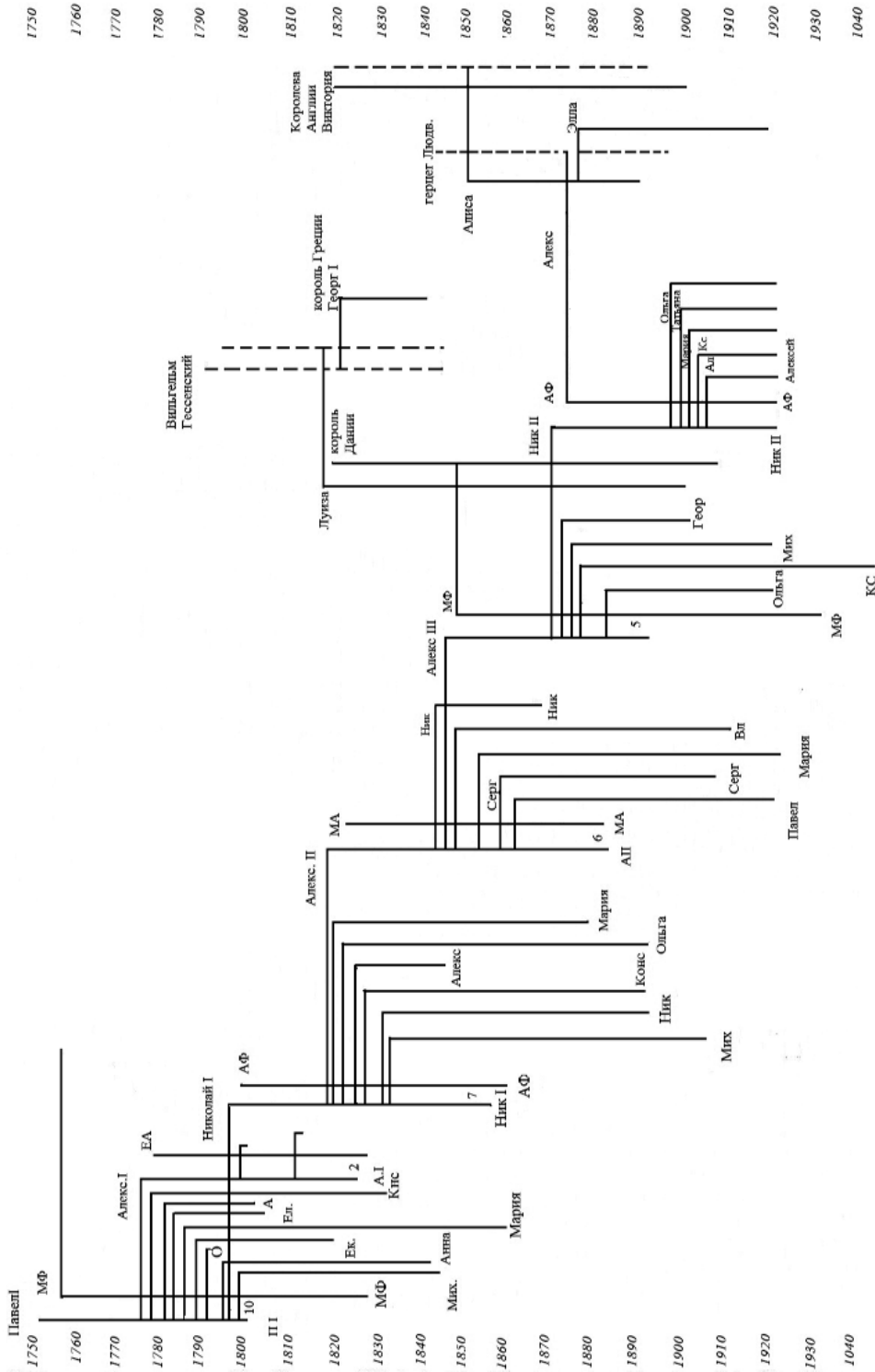

Рис. 1

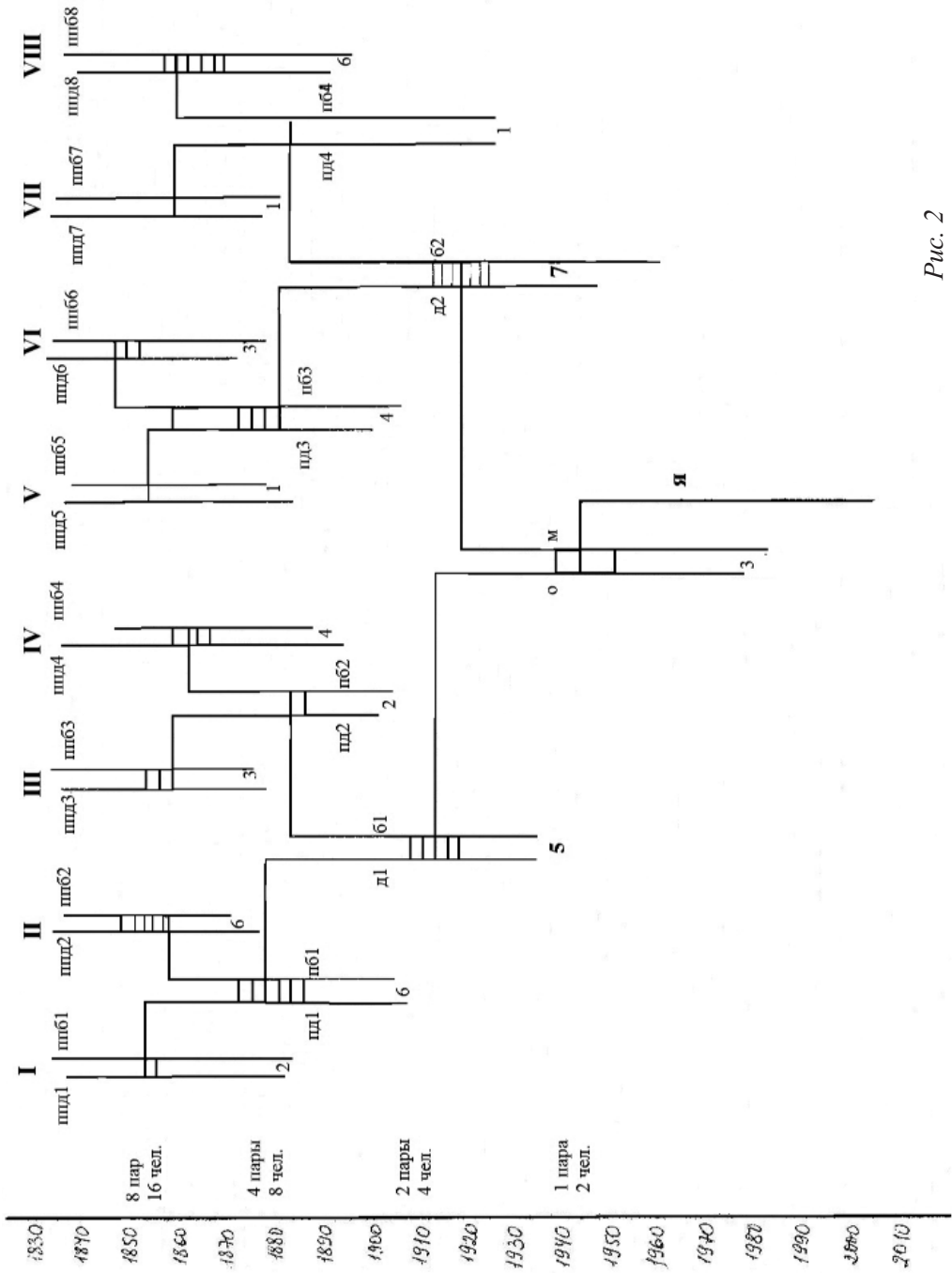

Рис. 2

I

пд1 I – 1/2

д1 I – 1/2 – 4/6

о 1 I – 1/2 – 4/6 – 3/5

я 1 I – 1/2 – 4/6 – 3/5 – 2/3

пб1 II – 5/5

пд2 III – 3/3

пб2 IV – 2/4

б1 III – 3/3 – 1/1 или IV – 2/4 – 1/1

III

пд2 III – 3/3

б1 III – 3/3 – 1/2

о III – 3/3 – 1/2 – 3/5

я III – 3/3 – 1/2 – 3/5 – 2/3

пб2 IV – 2/4

пд1 I – 1/2

пб1 II – 5/5

д1 II – 5/5 – 4/6 или I – 1/2 – 4/6

II

пб1 II – 5/5

д1 II – 5/5 – 4/6

о II – 5/5 – 4/6 – 3/5

я II – 5/5 – 4/6 – 3/5 – 2/3

пд1 I – 1/2

пд2 III – 3/3

пб2 IV – 2/4

б1 III – 3/3 – 1/1 или IV – 2/4 – 1/1

IV

пб2 IV – 2/4

б1 IV – 2/4 – 1/2

о IV – 2/4 – 1/2 – 3/5

я IV – 2/4 – 1/2 – 3/5 – 2/3

пд2 III – 3/3

пд1 I – 1/2

пб1 II – 5/5

д1 I – 1/2 – 4/6 или II – 5/5 – 4/6

Рис. 3

АНОТАЦІЇ

Двадцятий випуск збірника знову присвячений проблемам генеалогії, геральдики та споріднених з ними дисциплін — біографістики, просопографії, сфрагістики, символіки. Попередній аналогічний випуск викликав широкий науковий резонанс, що надихнуло редакційну колегію на продовження таких тематичних видань.

Серед авторів традиційно як досвідчені фахівці, так і молоді науковці та аматори.

Редакційна колегія надає можливості для висловлювання власних думок та авторських інтерпретацій, навіть, якщо вона не поділяє їх.

Видання розраховано на широке коло науковців та аматорів.

Ірина Кузьміна

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБИСТОГО ФОНДУ)

У статті розглядаються основні етапи життя та діяльності Федора Рудольфовича Штейнгеля, а саме: будівництво та функціонування в Городку двокласного училища, заснування одного з перших на Волині краєзнавчих музеїв, участь Ф. Штейнгеля у засіданнях кадетської партії та в роботі Першої Державної Думи. Поряд з громадсько-політичною діяльністю розкривається особистість Федора Рудольфовича через призму відносин у родині.

Ключові слова: Федір Рудольфович Штейнгель, Городок, двокласне училище, краєзнавчий музей, кадетська партія, Державна Дума.

Ірина Передерій

ЛИПІНСЬКОЗНАВСТВО: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті здійснено огляд та аналіз сучасного стану липинськознавства, виділені основні історіографічні блоки, структуровані за хронологією створення та тематичним і концептуальним наповненням, визначені проблеми, що не знайшли висвітлення чи були висвітлені недостатньо глибоко в історичній літературі, окреслено перспективне тематичне коло майбутніх липинськознавчих студій.

Ключові слова: В. Липинський, липинськознавство, консервативно-монархічний рух, державність, еліта.

Валерій Томазов

МЕЦЕНАТИ ТА БЛАГОДІЙНИКИ З РОДУ МАВРОГОРДАТО

У статті на значній джерельній базі розглядається філантропічна діяльність представників відомого грецького купецького роду Маврогордато. Вони оселилися на початку XIX ст. на півдні Російської імперії та зробили значний внесок у розвиток своєї нової батьківщини.

Ключові слова: Маврогордато, Хіос, родина, благодійництво, капітал.

**Валерій Томазов,
Анастасія Халмурадова**

АСКАР ГАНІЄВИЧ ХАЛМУРАДОВ — ВІДОМИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ БІОХІМІК ТА ОРГАНІЗАТОР НАУКИ

У статті на значній джерельній базі реконструюється київський період у житті та діяльності відомого українського й узбецького вітамінолога Аскара Ганієвича Халмурадова. Висвітлюється процес становлення молодого науковця, аналізується його науковий доробок, визначається внесок у розвиток вітчизняної школи біохімії вітамінів. Фактично, А.Г. Халмурадов заклав основи української школи молекулярної вітамінології.

Ключові слова: А.Г. Халмурадов, Р.В. Чаговець, біохімія, вітаміни, вітамінологія, Інститут біохімії ім. О.В. Палладіна АН УРСР, українська школа біохімії вітамінів.

Наталія Томазова

ФЕДІР НІРОД ТА ПОЛЬСЬКИЙ ТЕАТР У КИЄВІ

У статті на базі архівних документів, що зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України та Галузевому державному архіві СБУ, висвітлюється історія Першого державного польського театру, який існував у 20–30-х роках XX ст. у Києві. Театр був значним мистецьким явищем, а також відігравав визначну роль у консолідації польської людності в Україні, сприяв збереженню та розвитку польської культури і мови. Кілька років художником у театрі був Ф.Ф. Нірод, видатний український митець. Його пов'язували з головним режисером Польського театру О.Б. Скибневським дружні стосунки та творчі пошуки. Цей тандем сприяв значному піднесенню театру.

Ключові слова: О.Б. Скибневський, Ф.Ф. Нірод, польський театр, режисер, художник, Київ, ДПУ, Польська Організація Військова (ПОВ).

Андрій Шаповал

**МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ І УКРАЇНСЬКЕ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО У ПРАЗІ**

У статті висвітлено наукову діяльність М.Д. Антоновича, участь вченого у роботі Українського історично-філологічного товариства у Празі та проаналізовано його здобуток у науковому товаристві. Вперше опубліковано життєпис М.Д. Антоновича та список його головних наукових праць.

Ключові слова: М.Д. Антонович, наукова діяльність, Українське історично-філологічне товариство у Празі, архівні дослідження.

Ольга Гурковська

**ПОЕТ ВЛАДИСЛАВ СИРОКОМЛЯ ТА ЙОГО РОДИЧІ
КОНДРАТОВИЧІ НА КИЇВСЬКОМУ ПОЛІССІ У XVIII–XIX ст.**

Стаття присвячена однієї з гілок шляхетського роду Кондратовичів герба Сирокомля, представники якої у XVIII–XIX ст. мешкали на теренах Київського Полісся. Розглянуто генеалогію цього роду та зроблено спробу пов'язати Кондратовичів з Полісся зі своїм знаменитим родичем — поетом Владиславом Сирокомлею (1823–1862). Публікація містить поколінний розпис та генеалогічну таблицю, які охоплюють тридцять сім представників гілки у восьми поколіннях.

Ключові слова: Сирокомля, Кондратовичі, шляхетство, дворянство, Київське Полісся.

Микола Корінний

**НАЩАДКИ ЛЕГЕНДАРНОГО КОРИННОСА
(АБО ПОШУК НАДІЙНИХ ДЖЕРЕЛ РЕКОНСТРУКЦІЇ
ГЕНЕАЛОГІЇ ОДНОГО УКРАЇНСЬКОГО РОДУ)**

У розвідці на основі переказів рідних, близьких, односельців, а також великого корпусу архівних джерел (ЦДІАК України, Держархів Київської обл., Держархів Сквирського району Київської обл.) вперше досліджується та реконструюється родовід Корінних-Корінчуків, уродженців сіл Каленна та Оріховець Сквирського району Київської обл. Хронологічні рамки дослідження охоплюють XVI–XXI ст.

Ключові слова: Корінні, Корінчуки, Україна, Польща, козаки, селяни, рід, с. Каленна, с. Оріховець.

Наталія Лобко

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІ РОДОВОДІВ УКРАЇНЦІВ

В статті узагальнено методики генеалогічних досліджень, викладені в працях українських дослідників. Окреслено основні етапи генеалогічного пошуку. Розглянуто особливості комплексного використання документів, які складають інформаційну базу родоводів (метричні книги церков, сповідні відомості, ревізькі казки). Автором запропоновано власний варіант реконструкції родоводів.

Ключові слова: генеалогія, родовід, генеалогічна картка, генеалогічна таблиця, метричні книги церков, сповідні відомості, ревізькі казки, покоління розписи.

Наталія Рогожина

ГЕНЕАЛОГІЯ ТРЕГУБОВИХ, ВОЛХОВСЬКИХ, БАРАНОВИЧІВ, ШИМКЕВИЧІВ: РОДИННА ІСТОРІЯ ТА СІМЕЙНІ ЗВ'ЯЗКИ (XVIII–XIX ст.)

Статтю присвячено дослідженню генеалогії роду Трегубових та споріднених з ним родин Волховських, Барановичів, Шимкевичів. Родовідні таблиці споріднення наочно демонструють родинні зв'язки.

Ключові слова: Трегубови, Волховські, Барановичі, Шимкевичі, рід, дворянин, шляхта, бояри, генеалогія, генеалогічна схема.

Олександр Алфьоров

СФРАГІСТИКА КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА-АНДРІЯ ЯРОСЛАВИЧА-ГЕОРГІЙОВИЧА

У статті проаналізовано всі відомі на сьогоднішній день штемпельні різновиди печаток князя Всеволода Ярославича. Отримана інформація дозволила вибудувати загальну схему наслідування одного штемпеля іншим та датувати виникнення низки печаток. Також подано опис торгових пломб Всеволода, окремо акцентовано увагу на вживаній на печатці князя титулатурі.

Ключові слова: Всеволод Ярославич, князівська сфрагістика, торгові пломби, штемпельні варіанти.

Денис Тоїчкін

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ШАБЕЛЬ XVII ст.,
ПРИКРАШЕНИХ ХРИСТИЯНСЬКОЮ СИМВОЛІКОЮ
ТА ЕПІГРАФІКОЮ**

Стаття присвячена дослідженню відомого християнського сюжету на шабельних клинках Османської імперії та Центрально-Східної Європи, поширеного у XVII–XIX ст. На прикладі шабель з колекції Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського та інших зібрань автор аналізує коріння цієї зброярської традиції та локалізує її виробничі центри.

Ключові слова: християнська символіка, клинкова епіграфіка, шаблі, клинки, зброярство.

АННОТАЦИИ

Двадцатый выпуск сборника посвящен проблемам генеалогии, геральдики и родственных им дисциплин — биографистики, просопографии, сфрагистики, символики. Предыдущий аналогичный выпуск вызвал широкий научный резонанс, что вдохновило редакционную коллегию на продолжение таких тематических изданий.

Среди авторов традиционно как известные специалисты, так и молодые ученые и аматоры.

Редакционная коллегия предоставляет возможность для изложения собственных соображений и авторских интерпретаций, даже если она не разделяет их.

Издание рассчитано на широкий круг исследователей и любителей.

Ирина Кузьмина

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЛИЧНОГО ФОНДА)

В статье рассматриваются основные этапы жизни и деятельности Федора Рудольфовича Штейнгеля, а именно: строительство и функционирование в Городке двухклассного училища, основание одного из первых на Волыни краеведческих музеев, участие Ф. Штейнгеля в заседаниях кадетской партии и в работе I Государственной Думы. Раскрывается личность Федора Штейнгеля через призму отношений в семье.

Ключевые слова: Федор Рудольфович Штейнгель, Городок, двухклассное училище, краеведческий музей, кадетская партия, Государственная Дума.

Ирина Передерий

ЛИПИНСКОВЕДЕНИЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье дается обзор и анализ современного состояния липинсковедения, выделены основные историографические блоки, структурированные в соответствии с хронологией создания, тематическим и концептуальным наполнением, определены проблемы, которые не нашли освещения или были недостаточно глубоко освещены в исторической литературе, очерчен перспективный круг будущих липинсковедческих исследований.

Ключевые слова: В. Липинский, липинсковедение, консервативно-монархическое движение, государственность, элита.

Валерий Томазов

МЕЦЕНАТЫ И БЛАГОТВОРИТЕЛИ ИЗ РОДА МАВРОГОРДАТО

В статье на значительной источниковой базе рассматривается филантропическая деятельность представителей известного купеческого рода Маврогордато. Они поселились в начале XIX в. на юге Российской империи и внесли большой вклад в развитие своей новой родины.

Ключевые слова: Маврогордато, Хиос, семья, благотворительность, капитал.

Валерий Томазов

Анастасия Халмурадова

АСКАР ГАНИЕВИЧ ХАЛМУРАДОВ — ИЗВЕСТНЫЙ ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ БИОХИМИК И ОРГАНИЗАТОР НАУКИ

В статье на значительной источниковой базе реконструируется киевский период в жизни и деятельности известного украинского и узбекского витаминолога Аскара Ганиевича Халмурадова. Освещается процесс становления молодого ученого, анализируются его научные достижения и вклад в развитие отечественной школы биохимии витаминов. Фактически, А.Г. Халмурадов заложил основы украинской школы молекулярной витаминологии.

Ключевые слова: А.Г. Халмурадов, Р.В. Чаговец, биохимия, витамины, витаминология, Институт биохимии им. А.В. Палладина АН УССР, украинская школа биохимии витаминов.

Наталья Томазова

ФЕДОР НИРОД И ПОЛЬСКИЙ ТЕАТР В КИЕВЕ

В статье на базе архивных документов, хранящихся в Центральном государственном архиве-музее литературы и искусства Украины и Ведомственном государственном архиве СБУ, освещается история Первого государственного польского театра, существовавшего в 20–30-е годы XX в. в Киеве. Театр был значительным явлением искусства и играл важную роль в консолидации поляков Украины, способствовал сохранению и развитию польской культуры и языка. Несколько лет художником в театре был

Ф.Ф. Нирод, выдающийся украинский деятель искусства. Его связывали с главным режиссером Польского театра А.Б. Скибневским дружеские отношения и творческие искания. Этот тандем способствовал значительному расцвету театра.

Ключевые слова: А.Б. Скибневский, Ф.Ф. Нирод, польский театр, режиссер, художник, Киев, ДПУ, Польская Организация Военная (ПОВ).

Андрей Шаповал

МИХАИЛ АНТОНОВИЧ И УКРАИНСКОЕ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО В ПРАГЕ

В статье освещена научная деятельность М.Д. Антоновича, участие ученого в работе Украинского историко-филологического общества в Праге и проанализированы его достижения в научном обществе. Впервые опубликована автобиография М.Д. Антоновича и список его главных научных работ.

Ключевые слова: М.Д. Антонович, научная деятельность, Украинское историко-филологическое общество в Праге, архивные исследования.

Ольга Гурковская

ПОЕТ ВЛАДИСЛАВ СЫРОКОМЛЯ И ЕГО РОДСТВЕННИКИ КОНДРАТОВИЧИ В КИЕВСКОМ ПОЛЕСЬЕ В XVIII–XIX вв.

Статья посвящена одной из ветвей шляхетского рода Кондратовичей герба Сырокомля, представители которой в XVIII–XIX вв. проживали на территории Киевского Полесья. Рассмотрена генеалогия этого рода и сделана попытка реконструировать родственные связи полесских Кондратовичей со своим знаменитым родственником — поэтом Владиславом Сырокомлей (1823–1862). Публикация содержит поколенную роспись и генеалогическую таблицу, которые охватывают тридцать семь представителей ветви в восьми поколениях.

Ключевые слова: Сырокомля, Коондратовичи, шляхетство, дворянство, Киевское Полесье.

Николай Коринной

НАСЛЕДНИКИ ЛЕГЕНДАРНОГО КОРИННОСА (ИЛИ ПОИСК НАДЕЖНЫХ ИСТОЧНИКОВ ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦИИ ГЕНЕАЛОГИИ ОДНОГО УКРАИНСКОГО РОДА)

В статье на основе рассказов родных, близких, односельчан, а также большого корпуса архивных источников (ЦДИАК Украины, Госархив

Киевской обл., Госархив Сквирского района Киевской обл.) впервые исследуется и реконструируется родословная Коринных-Коринчуков, уроженцев сел Каленная и Ореховец Сквирского района Киевской обл. Хронологические рамки исследования охватывают XVI–XXI вв.

Ключевые слова: Коренные, Коринчуки, Украина, Польша, казаки, крестьяне, род, с. Каленная, с. Ореховец.

Наталья Лобко

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РЕКОНСТРУКЦИИ РОДОСЛОВНЫХ УКРАИНЦЕВ

В статье обобщены методические приемы генеалогических изысканий, изложенных в трудах украинских исследователей. Выделены основные этапы генеалогического поиска. Рассмотрены особенности комплексного использования документов, которые составляют информационную базу родословных (метрические книги церквей, исповедные ведомости и ревизские сказки). Автором предложен собственный вариант реконструкции родословных.

Ключевые слова: генеалогия, родословная, генеалогическая карточка, генеалогическая таблица, метрические книги церквей, исповедные ведомости, ревизские сказки, поколенные росписи.

Наталья Рогожина

ГЕНЕАЛОГИЯ ТРЕГУБОВЫХ, ВОЛХОВСКИХ, БАРАНОВИЧЕЙ, ШИМКЕВИЧЕЙ: СЕМЕЙНАЯ ИСТОРИЯ И РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ (XVIII–XIX вв.)

Статья посвящена исследованию генеалогии рода Трегубовых и родственных ему семей Волховских, Барановичей, Шимкевичей. Таблица родства наглядно демонстрирует родственные связи.

Ключевые слова: Трегубовы, Волховские, Барановичи, Шимкевичи, род, дворянин, шляхта, бояре, генеалогия, генеалогическая схема.

Александр Алферов

СФРАГИСТИКА КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА-АНДРЕЯ ЯРОСЛАВИЧА-ГЕОРГИЕВИЧА

В статье проанализированы все известные на сегодняшний день штемпельные разновидности печатей князя Всеволода Ярославича. Полученная информация позволила выстроить общую схему наследования одного штемпеля другим и датировать возникновение ряда печатей. Также дано

описание торговых пломб Всеволода, отдельно акцентировано внимание на применяемой на печати князя титулатуре.

Ключевые слова: Всеволод Ярославич, княжеская сфрагистика, торговые пломбы, штемпельные варианты.

Денис Тоичкин

**К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ САБЕЛЬ XVII в.,
УКРАШЕННЫХ ХРИСТИАНСКОЙ СИМВОЛИКОЙ
И ЭПИГРАФИКОЙ**

Статья посвящена исследованию известного христианского сюжета на сабельных клинках Османской империи, Центральной и Восточной Европы, распространенного в XVII–XIX вв. На примере сабель из коллекции Черниговского исторического музея им. В. Тарновского и других собраний, автор анализирует истоки этой оружейной традиции и локализирует ее производственные центры.

Ключевые слова: христианская символика, клинковая эпиграфика, сабли, клинки, оружейное дело.

ANNOTATIONS

The research collection, № 20 offers the articles on the topical issues of genealogy, heraldry, biographical studies, prosopography, sphragistics, symbolism. The previous issue evoked a wide response, which inspired the editorial board to keep on publishing similar subject editions.

Traditionally, the articles are written by both junior scholars and experts in the field.

The authors are given free reign in expressing their opinions and personal interpretations, which do not necessarily reflect the views of the editorial board.

The collection is intended for researchers and a broad readership.

Iryna Kuzmina

LIFE AND WORK OF F.R. STEINHEIL (THE CASE OF THE PERSONAL ARCHIVES)

The article sheds light on the key stages of Fedir von Steinheil's life and work, including construction and functioning of a two-year college in Horodok; opening of one of the first local history museums in Volhynian region; F. von Steinheil's participation in the meetings of the Constitutional Democratic (Kadet) Party and I State Duma. The personality of Fedir von Steinheil, along with his public and political activities, is being interpreted in the context of the family relations.

Keywords: Fedir Rudolfovyeh Steinheil, Horodok, two-year college, local history museum, Constitutional Democratic (Kadet) Party, State Duma.

Iryna Perederii

LYPYNSKY STUDIES: CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS

The article presents the review and analysis of the current situation of Lypynsky studies; identifies the key historiographical set of issues with regard to their chronological, thematical and conceptual aspects, including the issues insufficiently explored in historical literature; outlines the range of prospective Lypynsky research.

Keywords: V. Lypynsky, Lypynsky studies, conservative monarchist movement, statehood, elite.

Valerii Tomazov

**THE PATRONS OF ART AND BENEFACTORS
OF THE MAVROGORDATO FAMILY**

Based on a massive array of sources, the article provides an insight into the philanthropic activities of the famous merchant Mavrogordato family. Having settled in the South of the Russian Empire in the early 19th century, its representatives made a significant contribution to the development of their new homeland.

Keywords: Mavrogordato, Chios, family, charity, capital.

**Valerii Tomazov,
Anastasiia Khalmuradova**

**ASKAR HANIEVICH KHALMURADOV — NOTED NATIONAL
BIOCHEMIST AND SCIENCE PROMOTER**

The article, based on a massive array of sources, covers the Kyiv period in the life and work of noted Ukrainian and Uzbek vitaminologist Askar Hanievich Khalmuradov. It sheds light on formation of a junior researcher, provides analysis of his scholarly achievements and contribution to the development of the national vitamin biochemistry school. In fact, A.H. Khalmuradov laid the basis for the Ukrainian School of Molecular Vitaminology.

Keywords: A.H. Khalmuradov, R.V. Chahovets, biochemistry, vitamins, vitaminology, Palladin Institute of Biochemistry, AS of Ukrainian SSR, Ukrainian vitamin biochemistry school.

Nataliia Tomazova

FEDIR NIROD AND THE POLISH THEATER IN KYIV

The article, based on the archival records of the Central State Archives and Museum of Literature and Art of Ukraine, the State Security Service Archives, features the history of the First State Polish Theater in the 1920 s–1930 s in Kyiv. As a significant artistic phenomenon, the theater played an essential role in consolidation of the Poles in Ukraine, promoted preservation and development of culture and language. F.F. Nirod, a distinguished art worker, worked as a theater designer at the Polish theater for several years. He was on friendly footing with the theater director A.B. Skibnevsky; their friendship and common artistic search contributed to considerable rise of the Polish Theater.

Keywords: A.B. Skibnevsky, F.F. Nirod, Polish Theater, director, theater designer, Kyiv, SPD, Polish Military Organization (PMO).

Andrii Shapoval

**MYKHAILO ANTONOVYCH AND UKRAINIAN HISTORICAL-
PHILOLOGICAL SOCIETY IN PRAGUE**

The article deals with M.D. Antonovych's scholarly work, his involvement in the activities of the Ukrainian Historical-Philological Society in Prague, including analysis of his achievements related to the given association. It also contains M.D. Antonovych's autobiography and a list of his key scientific papers, now being published for the first time.

Keywords: M.D. Antonovych, scholarly activities, Ukrainian Historical-Philological Society in Prague, archival research.

Olha Hurkovska

**POET VLADYSLAV SYROKOMLIA AND HIS RELATIVES
THE KONDRATOVYCHYS IN KYIV POLISSIA
IN THE 18 th–19 th CENTURIES**

The article deals with a branch of the szlachta Kondratovychy family of the coat of arms Syrokomlia, who lived in Kyiv Polissia in the 18 th–19 th centuries. It covers the family genealogy, including an attempt to connect the Kondratovychys with their famous relative, that is, poet Vladyslav Syrokomlia (1823–1862). The publication contains an ancestor and genealogical tables which cover 37 branch representatives of 8 generations.

Keywords: Syrokomlia, Kondratovychy, szlachta, gentry, Kyiv Polissia.

Mykola Korinny

**THE DESCENDANTS OF LEGENDARY KORINNOS
(OR SEARCH FOR RELIABLE SOURCES AIMED AT RESEARCH
GENEALOGY RECONSTRUCTION OF A UKRAINIAN FAMILY)**

The study, based on the narrations of the relatives, fellow villagers, massive array of archival records (CSHAK of Ukraine, the State Archives of Kyiv Oblast and of Skvyra Raion, Kyiv Oblast), offers genealogy research and reconstruction related to the Korinnys — Korinchukys family, natives of Kalenna and Orikhovets villages, Skvyra raion, Kyiv oblast. The chronological framework covers the 16 th–21 st centuries.

Keywords: the Korinnys, the Korynchukys, Ukraine, Poland, Cossacks, peasants, family (generations), Kalenna village, Orikhovets village.

Nataliia Lobko

**THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF UKRAINIANS'
GENEALOGY RECONSTRUCTION**

The article summarizes the methods and techniques of genealogical research in the studies of Ukrainian researchers. It identifies the key stages of genealogical search; examines the specificities of complex use of documents as information genealogical base (church metrical books, confession records, revision lists). The author offers her own vision of genealogical reconstruction.

Keywords: genealogy, genealogical card, genealogical table, church metrical books, revision lists, confession records, ancestor table.

Nataliia Rohozhyna

**GENEALOGY OF THE TREHUBOV, VOLKHOVSKIS,
BARANOVYCHIS, SHYMKEVYCHIS: FAMILY HISTORY AND TIES
(THE 18th–19th CENTURIES)**

The article covers genealogical research of the Trehubovs and the related families of the Volkhovskis, Baranovychis and Shymkevychis, supported with a genealogical chart.

Keywords: the Trehubovs, the Volkhovskis, the Baranovychis, the Shymkevychis, family, szlachta, boyars, genealogy, genealogical chart.

Oleksandr Alfiorov

**SPHRAGISTICS OF PRINCE
VSEVOLOD-ANDRII YAROSLAVYCH-HEORHIOVYCH**

The article contains analysis of all currently known stamp seals of Prince Vsevolod Yaroslavych. The obtained information allowed for developing general stamps arrangement and dating. It also includes the description of Vsevolod's trade seals, with a special emphasis on the prince's sealed title.

Keywords: Vsevolod Yaroslavych, prince's sphragistics, trade seals, stamp types.

Denys Toichkin

**ON ORIGIN OF THE 17th CENTURY SABRES, DECORATED WITH
THE CHRISTIAN SYMBOLS AND EPIGRAPHY**

The article deals with the research of a well-known Christian subject on sabre blades of the Ottoman Empire and Central and Eastern Europe in the 17th–19th

centuries. Through the case of the sabres of the Chernihiv V. Tarnovsky Historical Museum and other collections the author provides analysis of the mentioned arm tradition and identifies its production centers.

Keywords: Christian symbols, blade epigraphy, sabres, blades, gunnery.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ГУРКОВСЬКА ОЛЬГА — старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею та Меморіального музею-садиби І.С. Козловського в Маря'нівці

ДМИТРИЄНКО МАРІЯ — доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ІВАНЕНКО ЛАРИСА — інженер-електрик, голова правління історико-краєзнавчого об'єднання «Кліо»

КОРІННИЙ МИКОЛА — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Університету економіки і права «Крок»

КУЗЬМІНА ІРИНА — аспірантка відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України

ЛОБКО НАТАЛІЯ — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Сумського державного університету

ПЕРЕДЕРІЙ ІРИНА — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РОГОЖИНА НАТАЛІЯ — кандидат архітектури, пенсіонер

ТОЇЧКІН ДЕНІС — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ТОМАЗОВ ВАЛЕРІЙ — кандидат історичних наук, зав. сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України

ТОМАЗОВА НАТАЛІЯ — молодший науковий співробітник відділу театрознавства та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України

ХАЛМУРАДОВА АНАСТАСІЯ — аспірантка відділу історії науки та техніки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва НАН України

ШАМРАЙ ОЛЬГА — екскурсовод, член історико-краєзнавчого об'єднання «Кліо»

ШАМРАЙ ТАТЬЯНА — мистецтвознавець, член історико-краєзнавчого об'єднання «Кліо»

ШАПОВАЛ АНДРІЙ — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України

ЗМІСТ

Від упорядників	3
------------------------------	---

БІОГРАФІСТИКА ТА ПРОСОПОГРАФІЯ

<i>Ірина Кузьміна</i> ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБИСТОГО ФОНДУ)	6
<i>Ірина Передерій</i> ЛИПИНСЬКОЗНАВСТВО: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	24
<i>Валерій Томазов</i> МЕЦЕНАТИ ТА БЛАГОДІЙНИКИ З РОДУ МАВРОГОРДАТО	47
<i>Валерій Томазов, Анастасія Халмурадова</i> АСКАР ГАНІЄВИЧ ХАЛМУРАДОВ — ВІДОМИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ БІОХІМІК ТА ОРГАНІЗАТОР НАУКИ	61
<i>Наталія Томазова</i> ФЕДІР НІРОД ТА ПОЛЬСЬКИЙ ТЕАТР У КИЄВІ	71
<i>Андрій Шаповал</i> МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ І УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО У ПРАЗІ	81

ГЕНЕАЛОГІЯ

<i>Ольга Гурковська</i> ПОЕТ ВЛАДИСЛАВ СИРОКОМЛЯ ТА ЙОГО РОДИЧІ КОНДРАТОВИЧІ НА КИЇВСЬКОМУ ПОЛІССІ У XVIII–XIX ст.	98
<i>Микола Корінний</i> НАЩАДКИ ЛЕГЕНДАРНОГО КОРИННОСА (АБО ПОШУК НАДІЙНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ГЕНЕАЛОГІЇ ОДНОГО УКРАЇНСЬКОГО РОДУ)	114
<i>Наталія Лобко</i> ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ РОДОВОДІВ УКРАЇНЦІВ	132
<i>Наталія Рогожина</i> ГЕНЕАЛОГІЯ ТРЕГУБОВИХ, ВОЛХОВСЬКИХ, БАРАНОВИЧІВ, ШИМКЕВИЧІВ: РОДИННА ІСТОРІЯ ТА СІМЕЙНІ ЗВ'ЯЗКИ (XVIII–XIX ст.)	147

СИМВОЛІКА ТА СФРАГІСТИКА

*Олександр Алфьоров*СФРАГІСТИКА КНЯЗЯ ВСЕВОЛОДА-АНДРІЯ
ЯРОСЛАВИЧА-ГЕОРГІЙОВИЧА 170*Денис Тоїчкін*ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ШАБЕЛЬ XVII ст.,
ПРИКРАШЕНИХ ХРИСТІЯНСЬКОЮ СИМВОЛІКОЮ
ТА ЕПІГРАФІКОЮ 209

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ, ДИСКУСІЇ

*Марія Дмитрієнко*Родова геральдика як інструмент для досліджень проблем середньовічної
історії України. Рец. на кн.: *Однороженко Олег. Родова геральдика Руського*
королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. — Харків,
2009. — 312 с. 232*Лариса Іваненко, Ольга Шамрай, Татьяна Шамрай*Метод графического изображения родословной в координатах времени
и создание кода для родословных росписей 236

Анотації 243

Відомості про авторів 258

Наукове видання

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЧИСЛО 20

ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ГЕРАЛЬДИКА

Науково-організаційне забезпечення:
В. Томазов, І. Хромова, О. Танцерєва, О. Шаленко
Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 28.12.2012 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 21,29. Обл. вид. арк. 20,3.
Наклад 300 прим. Зам. 40. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.